

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ӘОЖ 1:316 (043)

Қолжазба құқында

БЕКЕНОВА ЖУМАГУЛ НУРДАУЛЕТОВНА

Цифрлық қоғамдағы жауапкершілік мәселесі

8D02202- Философия

Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация

Отандық ғылыми кеңесші:
философия ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор Амиркулова Ж.А.

Шетелдік ғылыми кеңесші:
Таллинн технологиялық университетінің
қауымдастырылған профессоры,
PhD Пеетер Муурсепп

Қазақстан Республикасы
Алматы, 2024

ЖОСПАР

КІРІСПЕ	3
1 ЦИФРЛЫҚ ҚОҒАМДАҒЫ ЖАУАПКЕРШІЛІКТІ ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	16
1.1. Цифрлық қоғамның қалыптасу тарихына шолу	16
1.2. Цифрлық қоғамды сипаттаушы негізгі ұғымдарды философиялық- антропологиялық талдау.....	23
1.3. Цифрлық қоғамның жаһандану жағдайында даму параметрлері.....	52
1.4. Цифрландыру дәуіріндегі қоғам мен тұлға болмысының ерекшеліктері	59
2 ЦИФРЛЫҚ ҚОҒАМДАҒЫ ЖАУАПКЕРШІЛІК МӘСЕЛЕІ	71
2.1. Цифрлық этика және оның негізгі принциптері.....	71
2.2. Тұлғаның әлеуметтік жауапкершілігі – цифрлық қоғам дамуының негізгі шарты	77
2.3. Қазақстандық цифрлық қоғамдағы жауапкершілік мәдениетін қазақ халқының ұлттық құндылықтары негізінде дамыту	93
ҚОРЫТЫНДЫ.....	108
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ	112

КІРІСПЕ

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Диссертациялық зерттеу жұмысында цифрлық қоғамдағы жауапкершілік мәселесіне философиялық талдау жасалды. Цифрлық қоғамның пайда болуы, оның негізгі ұғымдары, цифрландыру дәуіріндегі қоғам мен адамның болмысы, цифрлық этиканың мәні және негізгі принциптері, цифрлық қоғамда өмір сүруші тұлғаның жауапкершілігі, цифрлық Қазақстанның даму перспективалары және цифрлық жауапкершілік мәдениетін қазақтың ұлттық құндылықтары негізінде дамыту мәселелері жан-жақты зерттеліп, сарапталды.

Диссертациялық зерттеу тақырыбының өзектілігі.

Қазіргі заманғы адамзаттың басым бөлігі басынан кешіп отырған цифрландыру үдерісі қоғам мен адам өмірінің барлық дерлік салаларындағы өзгерістердің қарқынын арттырып, жаңа технологиялар әлеуметтік-мәдени кеңістікті әртараптандыруға ықпал еткені белгілі. Дематериалданған әлем өмір сүрудің цифрлық формасына көшті. Адамның космостағы орны өзгерді: адам заттар әлемі мен жекелеген қатынастар әлемінен цифрлық коммуникациялар әлеміне ауысты, ал олардың шамадан тыс көп болуы қоғамда да, жеке тұлғаның өмірінде де ретсіздік, хаос тудырды. Цифрлық кеңістікке енген индивидтің цифрлық болмысы онтологиялық және гносеологиялық негіздерге ие, олар кеңістік пен уақыттың классикалық түсінігі мен қабылдануын өзгертеді. Бұл ең алдымен индивид тұтынып отырған ақпараттың көлемінің шексіз екендігімен байланысты.

Мәліметтер мен тауарлардың қолжетімді ағынының астында қалған қазіргі заманғы адам бұл кеңістікте бұрынғыдай еркін әрекет жасай алмайды. Үнемі және үлкен жылдамдықпен өзгеріп отырған осы ағынның жылдамдығына ілесуге тырысқан адам өзінің субъектілігін, уақыт пен кеңістікті қабылдау, айналасындағы адамдармен дұрыс қарым-қатынас қалыптастыру және тағы басқа антропологиялық қасиеттерін жоғалтады. Өзінің ішкі дүниесін, өзіндік «Менін» қалыптастыру мүмкіндігінен айрылған адам өзін сыртқы қоғамда да көрсете алмай, одан жаттанып, экзистенциалдық жалғыздыққа ұшырайды, өзінің әртүрлі айдарлар мен жалпы қабылданған рөлдер арқылы белгіленіне көнуге мәжбүр болады. Бұл құбылыстар тұлғаның құлдырауын, өзіне ғана тән, басқалардан ерекше «Менінен» айрылуын тудыратыны сөзсіз.

Цифрлық қоғамда адамның өмір сүруінің жаңа парадигмасы осындай ерекше функционалды жүйе ретінде дамып, осы жүйедегі адамның орны туралы мәселе өткір болып отыр. Мега көлемдегі ақпараттардың әртүрлі түрлерін иелену мүмкіндіктерінің пайда болуына байланысты бірқатар мәселелер туындады. Ақпаратқа қарапайым қол жеткізу мүмкіндігі болғанымен, әрдайым оны сапалы білімге аударуға адамның қабілеті жете бермейді,

яғни пәнді теориялық тұрғыдан меңгере алмайды. Адам білімді меңгерген емес, тек ақпараттанған болып есептеледі, ол – танымдық іс-әрекет нәтижесінде білімге ие болушы ғана. Егер де ақпаратты субъективті сүзгілер арқылы қарастыратын болсақ, онда адам санасының гибридизациясы жүзеге асады. Адамгершілік мораль ережелері тұрақсыз сипат алып, цифрлық технологиялар арқылы бұзылады. Сондықтан цифрландыруды дамыту жағдайында адам мен цифрлық жүйелердің, технологиялардың өзара іс қатынасының этикалық қағидаттары туралы мәселе ең өзекті болып отыр [1].

Этика ғылым ретінде адамның кез келген қоғамда, оның кез келген даму кезеңінде адам болып қалуына мүмкіндік береді, әлеуметтік және экономикалық дамуға, гуманизм мен әділеттілік принциптерін бекітуге ықпал етеді. Цифрлық технологиялардың даму жылдамдығы мен деңгейінің жоғарылауымен жауапкершілік те артады. Жауапкершілік этикалық категориясы – адамның түр ретінде өзін-өзі сақтап қалуына қажетті элемент [2].

Цифрлық этиканы адамгершілік принциптері мен нормаларын жүйелейтін, жалпылайтын, цифрлық қоғамда әрекет ететін және тарихи қажеттіліктерге жауап беретін ғылым ретінде анықтауға болады. Цифрлық этика бүкіл қоғамды және жеке тұлғаны жетілдіруге ықпал етеді, цифрлық, ақпараттық коммуникациялық және өзге де технологияларды қолдануды оңтайландыруға, адам мен технологияның өзара іс-қимылын реттеуге әсерін тигізеді.

Этикалық түсініктер адам ойының бүкіл тарихында өзгеріп отырды. Бастапқыда этика адам тәрбиесінің негізі және ізгілікті игеру болды, кейіннен этика діни канондарды сақтаудың нормативтік жүйесі ретінде дамып, өлімнен кейінгі өмірді қамтамасыз ететін діни өсиеттерді орындауға шақырды. Жаңа дәуірде этика Иммануил Канттың «бұлжымас императиві» ретіндегі ілім және кеңестік философияда әділ қоғамның құрылысшысы «жаңа адамды» қалыптастыру туралы ғылым ретінде және тағы басқа түрлерде қарастырылды. Демек, қазіргі заманғы цифрлық этиканың дамуына берік негіз қаланды деп айта аламыз [3].

Десек те, этика, жауапкершілік мәселесі қазіргі таңда өзекті бола түсіп отыр. Жеке адамның ғана емес, бүкіл адамзаттың өмірін түбегейлі өзгерткен цифрлық технологиялар жаңа, цифрлық қоғамның этикалық принциптерін, олардың арасында жауапкершілік принципінің маңыздылығын арта түсті, себебі цифрлық қоғамдағы жауапсыздық адам ойының тамаша жетістіктерін адамның өзінің, адамзаттың, Жан-Жак Руссоның сөзімен айтсақ, көріне айналдыруы мүмкін [4]. Міне, сондықтан да цифрлық қоғамдағы жауапкершілік тақырыбы қазіргі адамзат үшін де, Жаңа Қазақстан үшін де аса өзекті деген пікірге келдік.

Диссертация тақырыбының зерттелу деңгейі.

Ұсынылған диссертация тақырыбының проблемалық өрісі пәнаралық сипатқа ие. Сол себепті әлеуметтану, психология, мәдениеттану салаларындағы ғылыми

ізденістер осы тақырыпты философиялық тұрғыдан зерттеуге тікелей немесе жанама әсер етеді.

Ғаламдық ақпараттық кеңістік пен адам арасындағы әлеуметтік-технологиялық интерфейс болып саналатын және желілік цифрлық коммуникация технологияларына негізделген қазіргі цифрлық-ақпараттық қоғам жаһанданудың бірнеше мызғымас тіректерінің бірі, тіпті жаһандық трансформацияның сыни сценарийлерін жүзеге асырған кезде де оны жою, ыдырату мүмкін емес деп батыл айтуға болады. Дегенмен цифрлық-ақпараттық қоғам үнемі өзгеріп отыратын сыртқы саяси, экономикалық және әлеуметтік-мәдени ортаның уақыт өткен сайын күшейе түскен әсерінің объектісі болып қала береді және бұл фактор оның сипатын айтарлықтай өзгертеді. Қазіргі цифрлық қоғамды өзінің дамуының белгілі бір кезеңдерінде өзіндік әлеуметтік-технологиялық функцияларын сақтап қала отырып, өзгерістердің синергиясыздығына қабілетті, тұтастық оған тән емес объект ретінде дұрыс түсінудің маңыздылығы едәуір артады. Атап айтсақ, қазіргі цифрлық қоғамның бұл ерекшелігі цифрлық қоғам оның ерекше бөлігі болып саналатын әлеуметтік кеңістіктің мозаикалығы мен атомизациясының өсе түсуі кезеңінде анық байқалады. Әлеуметтік дамудың кейінгі жаһандану кезеңіне тән әмбебап моделінің монополиялық жағдайын бұзу цифрлық қоғамның осы қасиетін жүзеге асыруға жағдай жасайды [5].

Цифрлық қоғам кейінгі уақытта әлем ғалымдарының маңызды зерттеу объектісіне айналды. Әсіресе, XX ғасырдың 80-90 жылдары ақпараттық қоғамды технологиялық және әлеуметтік феномен ретінде зерттеу өте мықты дамыды. Жаһандану қарқыны өскен кезеңде ақпараттық қоғам өзгермейтін құбылыс, ал адам оны «қолданушы» ретінде қабылданды және ғалымдардың арасындағы дискурс екі бағытта жүрді: оның дамуы «жаңа әлеуметтікті», адамдардың ақпараттық кеңістікте ғана емес, әлеуметтік іс-әрекеттегі мінез-құлықтарының да өзгерген парадигмаларын құрастырады және сол кездегі әлеуметтік үрдістерді толықтырумен шектеледі. Ақпараттық қоғам дамуының қазіргі кезеңі – цифрлық қоғамда коммуникациялардың технологиялық тұрғыдан алғандағы интеграциясының басым болуы, әлеуметтік интрузивтіктің жоғары деңгейі ақпараттық қоғамның дамуы бірінші жолды таңдағанын, технологиялық пен әлеуметтіктің диалектикасының жүзеге асқанын көрсетеді.

Цифрлық технологиялардың ХХІ ғасырдағы жаңа буыны ақпараттық қоғамның технологиялық кешен ретіндегі мәнін өзгертті: нақты бар болып отырған әлеуметтік ортаға адамды бейімдеу, орналастырудың орнына нақты индивидке арналған, тұтыну қасиеттері бойынша оған жайлы, бірақ объективті ортамен байланысы аз, тіпті шектелген ақпараттық кеңістік құру мүмкіндігі пайда болды. Басқаша айтсақ, ақпараттық қоғам адамды әлеуметтік ортаға тарту құралынан адамды оған тартуды қысқарту құралына айналды. Цифрландырылған әлеуметтік коммуникациялар оның басым форматына айналып, ақпараттық қоғам постиндустриалдық постмодерннің әлеуметтік-экономикалық жүйесіне, жеке

тұлғаның адами келбетіне әсер ете бастады. Әрине, бұл фактор цифрлық қоғамдағы адам мәселесін және оның жауапкершілігі мәселесін зерттеудің өзектілігін арттырды.

Қазіргі ғылымда цифрлық қоғам және ондағы жауапкершілік мәселесінің мәнін ашатын зерттеу бағыттары жалпы алғанда анықталды деуге болады. Заманауи ғалымдар жаңа цифрлық моральдың жалпы сұлбасын жариялады, дегенмен негіз ретінде тарихи қалыптасқан құндылықтар қабылданатынын атап өту керек. Жалпы алғанда, цифрлық этиканы қалыптастыру мен дамытудағы өзекті бағыттар туралы айтсақ, олар: ақпараттық технологиялардың дамуы мен қолданылуына байланысты туындайтын моральдық дилеммаларды шешу; цифрлық қоғамда жеке және қоғамдық өмір этикасын қалыптастырудың баламаларын қарастыру; проблемаларды шешу және цифрлық дәуірдің технологиялық сын-қатерлеріне барабар жауаптар үшін қажетті тұрақты шешімдерді табу

Зерттеліп отырған тақырып бойынша қазіргі ғылымдағы еңбектер «цифрлық этика», «кибербуллинг», «цифрлық мәдениет», «цифрлық гуманитаристика», «еркіндік пен жауапкершілік» ұғымдарының зерттелу дәрежесі мен өзара байланысы туралы түсінік қалыптастыруға, сондай-ақ осы тақырыптың әлемдік технологиялық прогресс жағдайында қаншалықты зерттелгенін бағалауға мүмкіндік берді.

Тұлға, оның адамгершілік келбеті мен және мәдениеті туралы маңызды идеялар Платон, Аристотель, Демокрит сияқты классиктерден бастап, Освальд Шпенглер, Фридрих Ницше, Мартин Хайдеггер, Мишель Фуко, Йохан Хейзинга сияқты ойшылдарды қамтитын мәдени-философиялық кеңістіктегі ойшылдардың еңбектерінде көрініс тапты. Тұлғаның этикалық жауапкершілігі мәселесінің философия тарихында зерттелуіне шолу жасасақ, «Этиканың негізінде психология жатыр» деген Аристотельдің көзқарастары әлі де өзекті, ал оның мақсаты – адамға лайықты және дұрыс өмір сүруді үйрету. Шын мәнінде, Аристотель адамның әлемдегі орнын түсінудің этикалық векторын белгіледі [6]. Томас Гоббстың пікірінше, жақсылық пен жамандықтың табиғаты жағдайлардың жиынтығына байланысты. Кейбір адамдар үшін жақсылық болған нәрсе, басқалары үшін жамандық болатын көптеген жағдайлар бар. Бұл ойды қазіргі шындықты ескере отырып дамытсақ, онда адам қолындағы бейтарап технологиялар жақсылық та, жамандық та әкелуі мүмкін. Адамдардағы жақсылық пен жамандық туралы идеялар әркімнің мінезі, әдеттері және өмір салты арасындағы айырмашылықтарға байланысты түрлі бола береді, бірақ моральдық көзқарастар тұрақты емес [7].

Томас Гоббс адамгершіліктің негізі мен өлшемі бола алатын, барлық адам үшін міндетті моральдық-құқықтық нормаларды белгілеу қажеттілігі туралы идеяларға жақындайды. Жан-Жак Руссоның көзқарастарына сәйкес, адам өзінің әлсіздіктері мен кемшіліктеріне қарсы моральдық күресі арқылы өзін айқындайды, ал өз сезімдерін жеңу – оның адамгершілік тұлға ретіндегі басты жеңісі. Бұл пікір коммуникатор адамдар жайлы түрлі жеке ақпараттарды ұсынатын, цифрлық

әлеуметтік желілердегі мінез-құлық туралы идеялармен және заманауи гаджеттерді қолдану ережелеріне сәйкес келеді. Сонымен қатар Жан-Жак Руссо адамның адамгершілігін тәрбиелеу тұжырымдамасын, бәрінің игілігі үшін әр адамның озбырлығын шектеу қажеттігін (қоғамдық бітім немесе қоғамдық келісім-шарт арқылы) бекітті [8]. Иммануил Кант этикасы белгілі бір жолмен әрекет етуге нұсқау беретін моральдық нормалар жүйесінің қажеттігін жариялады. Оның пікірінше, парызды орындау моральдық құбылыс болып саналады, мұнда басқаларға қатысты міндет – жақсылық жасау, ал адамның өзіне қатысты міндет – өзінің лайықты өмірін сақтау [9]. Тіпті Фридрих Ницшенің де жеке адамның табиғатына сәйкес келетін мораль туралы көзқарастары қазіргі заман жағдайында маңызын жоғалтпаған. Себебі цифрлық әлемде теңсіздік бар, адамдар тең емес, оны ескеру қажет және олардың үміттерін нақты өмір сүру ортасымен, шындықпен байланыстыра білу керек [10].

Ғылыми-техникалық прогресс компьютерлік жүйелер мен технологияларды жетілдіруге және дамытуға әкелді, бұл адамның қазіргі қоғамдағы орнын қайта қарастыруға және цифрлық этиканы дамытуға әсер етті. Массачусетс технологиялық институтының профессоры, өткен ғасырдың 50-жылдарында автоматтар мен есептеу жүйелерін этикалық қолданудың әдіснамасы мен стратегиясын әзірлеген ғалым Норберт Винердің еңбегі қазіргі заманның негізгі кілттік этикалық принциптері мен құндылықтарын алға тартты, ол цифрлық этика мәселелері үшін негіз болып саналады. Норберт Винер соғыс аяқталған соң «жақсылық пен жамандықтың зор әлеуеті» бар «автоматтандырылған ғасыр» болады деп болжады, бұл көптеген жаңа этикалық мәселелер мен мүмкіндіктерді тудырды. Ғалым белгілеген «автоматтандырылған ғасырдың» этикалық мәселелері: компьютерлер, қауіпсіздік, жұмыссыздық, жауапкершілік, мүгедектерге арналған компьютерлер, адам ағзасы мен машиналардың синтезі, роботтандыру мен жасанды интеллект этикалық мәселелері және т.б. [11].

Жаңа этикалық принциптерді қалыптастырудағы маңызды бағыт Донн Паркер, Дональд Готтербарн және тағы басқа ғалымдардың еңбектерінде көрініс тапты, олар компьютерлік этика негіздерін тұжырымдап, есептеу техникасы Ассоциациясының кәсіби мінез-құлық кодексін жасады. Осы ғалымдар компьютерлік қауіпсіздіктің негізін қалаушылар болып саналады. Бұл этикалық принциптер ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласындағы асыра сілтеушілікті тежейтін сипатта болды [12]. Цифрлық этиканы қалыптастыруда Бостондағы Массачусетс технологиялық институтының ғалымы Джозеф Вейценбаум да ерекше рөл атқарды, ол компьютерлік технологияны дамытудың көптеген проблемалары тек этикалық сипатта екені алға тартты. Ең өзекті сұрақтардың бірі – белгілі бір қызмет салаларындағы адамды компьютерлік жүйелермен ауыстыру мәселесі болды, бұл тек техникалық мүмкіндіктер ғана емес, сонымен бірге этикалық заңдылық мәселесі. Олардың тұжырымдауынша, «біз адамдар арасындағы қарым-қатынасқа, түсіністік пен сүйіспеншілікке байланысты

салаларда адамды есептеу жүйесімен алмастыруға құқығымыз жоқ (мысалы, психиатрды немес судьяны алмастыру моральға қайшы)» [13].

Мұндай көзқарастар қазір бұрынғыдан да өзекті, өйткені жасанды интеллект пен адамның табиғаты саласындағы талас-тартыс тұрақты сипатта. Кейбір адамдарда жасанды интеллект дамуы адамның азғындауына алып келеді деген қорқыныш бар, ал тағы басқаларында адамның интеллектуалдық мүмкіндіктерінен асып түсетін технологиялардың дамуын толық қолдау қажет екені туралы априорлы сенім бар. Соған қарамастан, адамгершіліктен алыстау әлі жүзеге асқан жоқ, ал жасанды интеллект адамзат шыңына әлі жетпеді [14]. Цифрлық этиканы дамыту мен қалыптастыруда ерекше бағыт берген Хелен Ниссенбаумның авторлық құқық, көшіру, құпиялылық, желідегі анонимдік мәселелеріне арналған еңбектері бұл іске көп үлес қосты. Бұл идеялардың жалғасын ақпараттық қоғамға арналған жұмыстардан табуға болады. Әдетте, авторлар этикалық принциптерді егжей-тегжейлі сипаттамайды, себебі қазіргі даму кезеңінде проблемалар анықталып, жаңа цифрлық этикалық нормалар мен ережелер, оның даму векторлары жасалуда. Тек бір нәрсе таласқа түспейді – ол этикалық идеялардың жаһандық сипаты. Иммануил Валлерстайн қоғамдық құрылғының жаһандық жүйесінің мүлдем басқа құрылымға көшуі, ескі моральдық құндылықтардың құлдырауы, орнына жаңа моральдық бағдарлардың қалыптасуы бар деп мәлімдейді.

Ресей ғалымы Абдусалам Гусейновтің пікірінше, мораль теориясы қоғамның адамгершілік тәжірибесінен бөлінбейді. Заманауилық ұғымы нақты болудан қалды. Қазір өзгерістер «жеке адамдар мен ұрпақтардың өмір сүру мерзімінен әлдеқайда қысқа уақытта жүзеге асып отыр, ал бұрынғы адамдар қазіргі заманға ілесе алмай келеді». Адамгершіліктің жоғары институты – жеке тұлғаның, сондықтан этика оның өзін-өзі тануына, саналы еркіне тікелей жүгінеді... Адамгершілік – индивидтің бостандығының инстанциясы [15].

Ақпараттар көлемінің артуы, артефактілердің жинақталуы оларды сақтау мәселесін алға шығарды. Италия философы Лучано Флориди цифрлық этикалық қатынастарды қарастыра отырып, кез келген ақпараттық нысанның өз мәртебесінде қалуға, өркендеуге құқығы бар екенін, энтропияға жол берілмейтінін, бұл құқықты этикалық тұрғыдан қорғауға құқылы екенін көрсетеді [16]. Канада ғалымы Маршалл Маклюэннің пікірінше, цифрлық этиканы дамыту үшін этикалық принциптерді қайта қарау және болашақ моральдық даму векторларын сипаттау өте маңызды. Технологиялық дамудың қарқыны жоғары болғаны соншалықты, цифрлық қоғамда жаңа моральдық принциптерді жеке тұлға деңгейінде де, бүкіл қоғамдастық деңгейінде де тез қабылдауға болады, мұнда адам моральдық қақтығыстарды бастан кешірмейді. Демек, қазіргі заман адамының адамгершілігі ситуациялық және эклектикалық жағынан ерекшеленеді. Бұл тұрғыда біз адамның «цифрланған санасымен» таныс боламыз, ол мәніне сай техногенді болып саналады және жаңа этикалық сын-тегеуріндерді белгілейді [17]. Ақпараттық этиканың негізін қалаушы деп есептелетін ғалым Рафаэль Капурро этикалық дилеммалардың

шешімін пәнаралық және полимәдени тұрғыдан түсіндіру деп санайды, ол қазіргі заманның ең маңызды этикалық мәселелерінің қатарына мұқият назар аударуды қажет ететін цифрлық қайшылықтарды қояды. Демек, цифрлық құндылықтар жүйелері адамгершілік, шартты түрде жалпыадамзаттық құндылықтар мен қоғамдық идеалдарды сақтайды, бірақ жаңа қатынастар жүйесінде адамның лайықты өмір сүру құқығын қорғай отырып, техногендік кеңістікке ауысады [18].

Цифрлық қоғамның философиялық мәселелері Ресей философтарының да зерттеу объектісіне айналды. Бұл бағытта Михаил Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті, Мәскеу Жоғары экономика мектебі, Георгий Плеханов атындағы экономика университеті, Новосибирск мемлекеттік университеті, Пермь мемлекеттік университеті, Саратов медициналық университетінің және тағы басқа көптеген жоғары оқу орындары мен ғылыми мекемелерінің ғалымдары табысты ізденістер жүргізіп келеді.

Цифрлық қоғам, цифрлық этика мәселелерін зерттеу ісіне кейінгі уақытта қазақ философтары да белсене қатыса бастағанын атап өту керек: «Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Философия кафедрасының ғалымдары Гүлжиһан Нұрышева, Лаура Тұрарбекова, Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің ғалымы Динара Сапарова, Францияның Экс-Марсель университеті Жиль Гастон Гранже орталығының директоры Паскаль Торонто, Таллинн технологиялық университетінің профессоры Пеетер Муурсепптен құрылған ғылыми топтың «Digital Humanities in the Republic of Kazakhstan: Local Solutions for Global Problems» жобасы 2020 жылы Еуроодақтың Жан Монне Эрасмус+ грантын жеңіп алды. Бұл жоба әлемде кеңінен дамып отырған цифрлық гуманитаристикамен тікелей байланысты [19].

Сонымен қатар осы жоба жаңа идеяларға түрткі болып, 2021 жылдың наурыз айында «Қазақ философиясы» интернет-қоғамдастығы құрылды. Ғалым Гүлжиһан Нұрышева жетекшілік ететін бұл қоғамдастық қазір әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Философия кафедрасының Ғылым және білім Орталығына айналды және еліміздің 100-ден астам гуманитар ғалымдарының басын біріктіріп, жемісті қызмет етіп келеді. Цифрлық қоғам тақырыбы бойынша кафедраның магистранттары мен докторанттары да қазіргі таңда ізденіс жүргізіп отырғанын да айта кету керек [20].

Қазақстан Республикасындағы ғылыми ортада цифрлық қоғамда да аса маңызды болып отырған жауапкершілік, еркіндік, қазақ этикасы, қазақ халқының ұлттық құндылықтарына байланысты ұғымдар мен мәселелер айтарлықтай терең зерттелді. Аталған философиялық мәселелер Әбдімәлік Нысанбаевтың «Қазақтардың дәстүрлі этикасы» [21], Досмұхамед Кішібековтің «Қазақ менталитеті» [22], Аманжол Қасабектің «Ақиқатты іздеу» («Искание истины») [23], Тұрсын Ғабитовтың «Қазақ этикасының теориясы мен тарихы» [24], Ғарифолла Есімнің «Глобализм және егемендік» [25], Дәулетбек Раевтың «Қазақтың шешендік өнері: философиялық пайымдау» [26], Серік Нұрмұратовтың «Рухани құндылықтар әлемі» [27], Гүлжиһан Нұрышеваның «Өмірдің мәні: философиялық-

антропологиялық талдау» [28], Өмірбек Бекежанның «Техника феномені: әлеуметтік-философиялық талдау» [29], Ақтолқын Құлсариеваның «Этика» [30], Гаухар Барлыбаеваның «Қазақтардың философиялық этикасы» («Философская этика казахов») [31] еңбектерінде жан-жақты қарастырылды.

Цифрлық қоғамның философиялық қырларын талдау ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының ғалымдарының да зерттеу объектісіне айналды. Кейінгі жылдары «Цифрландырудың Қазақстан жастарының саяси мәдениетіне ықпалы» гранттық жобасы бойынша зерттеу жүргізіліп, цифрландырудың Қазақстан жастарының көзқарасына, саяси мәдениетіне, мінез-құлқы мен коммуникациясына әсері, қазіргі заманғы цифрлық технологиялардың көмегімен жастарды қоғамның саяси саласына қамтудың жағымды мүмкіндіктері талданды және ел азаматтарының цифрлық мәдениетін қалыптастыру бойынша ғылыми-практикалық ұсыныстар жасалды [32].

Институт ғалымдары қазір жүргізіп отырған тағы бір маңызды мегажоба – «Қазақстан қоғамы цифрлық трансформация жағдайында: перспективалар мен тәуекелдер» деп аталады. Енді ғана басталған бұл жоба аясында ғалымдар жаһандық цифрландыру сын-тегеуріндері жағдайында қазақстандық қоғамның қазіргі жай-күйін, мүмкіндіктерін, шектеулері мен перспективаларын зерттеп, цифрлық әлемде жаңа дағдылар мен құзыреттерді игеру, дүниетаным саласындағы деструктивті үрдістерді төмендету, цифрлық технологияларды пайдалану саласындағы заңнаманы жетілдіру, қоғамды цифрландыруды басқарудың қоғамдық ортаға теріс әсер ету тәуекелдері мен қатерлерін ескере отырып, оның реинжинирингі, цифрлық қоғамда халықтың мінез-құлық стратегиялары мен өмірлік тәжірибелерін ұтымды қайта құрудың әлеуметтік технологияларын енгізу бойынша нақты тұжырымдарға жетуге мақсат етіп отыр [33].

Десек те, цифрлық қоғамның ерекшеліктері, цифрлық қоғамдағы тұлға, жауапкершілігі, цифрлық этика және цифрлық қоғамға қатысты тағы басқа мәселелер арнайы ғылыми ізденіс объектісіне айнала қойған жоқ. Ұсынылып отырған диссертация осы бағыттағы алғашқы еңбек деуге болады.

Диссертациялық жұмыстың зерттеу нысаны. Цифрлық қоғам және тұлға.

Диссертациялық жұмыстың зерттеу пәні – цифрлық қоғамның қалыптасуы, дамуы және тұлғаның этикалық жауапкершілігі.

Зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттері.

Мақсаты. Цифрлық қоғамдағы жауапкершілік мәселесін зерттеп, философиялық талдау жасау.

Осы мақсатқа сәйкес келесі **міндеттер** қойылды.

- цифрлық қоғамның қалыптасу тарихын және негізгі ұғымдарының мәнін ашу. «Цифрлық қоғам», «цифрландыру», «еркіндік», «жауапкершілік», «жасанды интеллект», «киберэтика», «цифрлық гуманитаристика» ұғымдарына философиялық талдау жасау;

- цифрлық қоғамның жаһандану жағдайында даму параметрлерін көрсету;

- цифрлық қоғамдағы тұлға болмысының ерекшеліктері және жауапкершілік мәселесін айқындау;
- цифрлық этика және оның негізгі принциптерін анықтау;
- тұлғаның әлеуметтік жауапкершілігі – цифрлық қоғам дамуының негізгі шарты екенін көрсету;
- Қазақстанда цифрлық қоғамның қалыптасуы мен дамуын, перспективаларын талдау;
- цифрлық Қазақстандағы тұлғаның жауапкершілік мәдениетін ұлттық құндылықтар негізінде дамыту қажеттігін негіздеу.

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздері. Зерттеудің теориялық негізі – шетелдік және отандық зерттеушілердің тұлға, оның этикасы, цифрлық қоғам, цифрлық этика, жауапкершілік тақырыбына арналған еңбектері.

Диссертациялық жұмыстың әдіснамалық негізі – философиялық-тарихи, философиялық-антропологиялық, диалектикалық, логикалық және тағы басқа ғылыми әдістер.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы.

- цифрлық қоғамдағы жауапкершілік мәселесі отандық философияда алғаш рет ғылыми-философиялық тұрғыдан арнайы зерттелді;
- цифрлық қоғамның пайда болуының сыртқы және ішкі алғышарттары тарихи тұрғыда жан-жақты талданды;
- цифрлық қоғамдағы жауапкершілік мәселесіне қатысты негізгі этикалық категориялар сарапталды;
- цифрландыру дәуіріндегі қоғам мен тұлға болмысындағы өзгерістер зерттелді;
- цифрлық этика және тұлғаның әлеуметтік жауапкершілігі мәселесі арнайы қарастырылды;
- Қазақстандағы цифрлық қоғамның қалыптасу және даму ерекшеліктері айқындалды;
- Жаңа Қазақстандағы цифрлық қоғамда өмір сүруші тұлғаның жауапкершілігі ұлттық құндылықтар негізінде дамытудың өзектілігі негізделді.

Қорғауға ұсынылатын ғылыми тұжырымдар:

- қазіргі қоғам жай ғана ақпараттық емес, цифрлық қоғам. Цифрлық қоғамның қалыптасуының басты алғышарты – бүкіл адамзаттың ғана емес, жеке мемлекеттің экономикалық дамуы, себебі ол әлемдік экономикалық-қаржылық бәсекеден тыс қала алмайды, осы жарыста көштен қалмау үшін ол өмірінің барлық саласын цифрландыруға мәжбүр. Цифрлық қоғамның қалыптасуының келесі, уақыты жағынан алдыңғы алғышарттары – адамзат тарихында бірнеше ақпараттық революцияның, яғни ақпаратты өңдеудің әртүрлі салаларындағы түбегейлі өзгерістерден туындаған өзгерістердің жүзеге асуы. Олардың нәтижесінде қоғам сапалы өзгерістерге ие болды. Демек, цифрлық қоғамның маңызды қалыптасу

факторлары – адамның жасампаздық қабілеті, ғылым мен білімнің қарқынды дамуы. Бұл факторлар цифрлық қоғамның антропологиялық сипатын дәлелдейді;

- қазіргі цифрлық қоғам тез қарқынмен қалыптасты, сол себепті ғалымдар оны сипаттайтын категориялар тізбегін әлі толық анықтап болған жоқ. Десек те, «цифрлық қоғам», «цифрландыру», «еркіндік», «жауапкершілік», «жасанды интеллект», «киберэтика», «цифрлық гуманитаристика» категориялары цифрлық қоғамның мәнін ашуға жол салады;

- философиялық тұрғыдан талдағанда, еркіндік дегеніміз – адамның өзін, басқаларды, қалыптасқан жағдайларды өз қалауына сәйкес өзгерту мүмкіндігі мен нақты қабілеті, әлеуметтік идеал туралы идеялар контекстінде қабылданған құндылықтарды саналы таңдауы. Алайда қоғамнан тыс еркіндіктің болуы мүмкін емес. Бұл қағида жауапкершілік категориясын нақтылайды. Жауапкершілік – адамның әлемде, ең алдымен қоғамда адамгершілікті қалыптасуы, өзін-өзі жүзеге асыру және таныту үдерісінде мақсатты түрде қалыптасатын жеке қасиеті, бұл өзіне, басқаларға, әлеуметтік топқа, мемлекетке, тұтастай қоғамға қатысты бір нәрсені сақтау немесе дамыту міндетін түсінуді білдіреді. Еркіндік пен жауапкершіліктің осы классикалық түсініктері қазіргі цифрлық қоғам үшін де міндетті болуы шарт;

- компьютерлік технологиялар адамның еркін, кәсіби дамуында маңызды рөл атқаратыны сөзсіз, олар тұлғаның жалпы мәдени дамуына үлкен әсер етіп, еңбек пен танымда шығармашылықтың өсуіне ықпалын тигізеді, бастамашылдықты дамытып, адамгершілік жауапкершілікті, тұлғаның интеллектуалды байлығын көбейтеді, адамдардың өз өмірінің мәні мен адамның қоғамдағы және әмбебап әлемдегі мақсатын түсінуін күшейтеді. Бірақ оның өзінде белгілі бір қауіп төндіретіні жасырын емес. Интернет мемлекеттік шекараларға қарамастан ақпарат пен идеяларды іздеуге, алуға және таратуға шынайы мүмкіндік береді. Алайда интернеттегі сөз бостандығы шексіз бола алмайды, ол тіпті қауіпті болуы мүмкін. Жеке тұлғаның өзін-өзі көпшілікке көрсету құқына басқа адамдардың заңды құқықтар мен мүдделеріне қайшы келгенге дейін ғана рұқсат етіледі. Сондықтан цифрлық қоғамда өмір сүріп отырған жеке тұлғаның да, бүкіл қоғамның да әлеуметтік жауапкершілігін күшейту аса маңызды. Адамның биологиялық ақыл-санасы барған қазір сандық ақыл-ойдың қоршауында болып отыр. Қазіргі адамзаттың басты міндеті – өркениет тарихында бұрын-соңды болмаған осындай жағдайды бақылауда ұстау, өйткені болып жатқан оқиғаларға жеке жауапкершілікті ғана емес, әлеуметтік жауапкершілікті өз мойнымызға алуға тиіспіз;

- цифрлық қоғамда білім алу мүмкіндіктерінің артуымен жүзеге асатын интеллектуалдық дамумен қатар, жалған ақпарат тарату, ақпараттық кеңістікті бұрмалау сияқты негативті құбылыстар да күшейе түседі. Бұқаралық ақпарат құралдары мен әдістерін пайдалану қоғамға әсер ету, оны билеу құралына айналады. Ақпараттық технологиялар адам санасына манипуляция жүргізудің де әдістерін жасады, осының салдарынан адам болмысты рационалды игеру

кабілетінен айырылады. Техногенді өркениеттің дамуы тұлғаның қалыптасуы мен әлеуметтену үдерісіне де өз ықпалын тигізеді. Демек, цифрлық қоғамдағы жауапкершілік, жалпы этика мәселесі жан-жақты, терең зерттеуге түрткі болатын антропологиялық дағдарыс, бірегейлік мәселесі, құндылықтық-рухани трансформация. Ақпараттық, цифрлық технологиялар дәуіріндегі өзекті мәселенің бірі – виртуалды кеңістікті адамға қолайлы ететін этикалық ілім қалыптастыру.

- цифрлық этиканың негізгі принциптері ретінде модальдылық (ақпараттың қисындылығы және жүзеге асырылуы); гуманитарлық (құпияны сақтау, дәлдік, шынайылық, адалдық); айқындық (ақпараттың қолжетімдігі, жүйелілігі мен қолжетімсіздігі, пайдалану мүмкіндігі, жүйелілік; конструктивтілік (ақпараттың адамгершілік қағидаларына қайшы келмеуі, қазіргі заманға сай болуы, нормативтігі, ақпараттың көптігі) принциптерін атауға болады. Цифрлық әлемде «жақсы» да, «жаман» да емес, өзіңнің бар болмысыңды сақтап қалу өте маңызды;

- цифрлық қоғамға дамудың бұрынғыдан өзгеше, абсолютті жаңа даму параметрлері тән. Бұл ең алдымен ұрпақаралық қатынастардан айқын байқалады. Цифрлық қоғамдағы білім беру қызметі жас буынның қолына өте бастады, ол аға буынды барынша тәуелді, осал етіп көрсетеді. Аталған үдеріс тұлғаралық қатынастардағы иерархияны өзгертуді, құндылықтардың жаңа жүйесін құруды талап етеді. Осы тұрғыдан алғанда, цифрлық қоғамдағы жауапкершілік мәдениетін қазақ халқының дәстүрлі ұлттық құндылықтар негізінде дамыту, ұрпақтар арасындағы қарым-қайшылықтарды шешуге ұмтылу қазіргі Қазақстан үшін аса маңызды.

- Цифрлық қоғамда білім алу мүмкіндіктерінің артуымен жүзеге асатын интеллектуалдық дамумен қатар, жалған ақпарат тарату, ақпараттық кеңістікті бұрмалау сияқты негативті құбылыстар да күшейе түседі. Бұқаралық ақпарат құралдары мен әдістерін пайдалану қоғамға әсер ету, оны билеу құралына айналады. Ақпараттық технологиялар адам санасына манипуляция жүргізудің де әдістерін жасады, осының салдарынан адам болмысты рационалды игеру кабілетінен айырылады. Техногенді өркениеттің дамуы тұлғаның қалыптасуы мен әлеуметтену үдерісіне де өз ықпалын тигізеді. Демек, цифрлық қоғамдағы жауапкершілік, жалпы этика мәселесі жан-жақты, терең зерттеуге түрткі болатын антропологиялық дағдарыс, бірегейлік мәселесі, құндылықтық-рухани трансформация. Ақпараттық, цифрлық технологиялар дәуіріндегі өзекті мәселенің бірі – виртуалды кеңістікті адамға қолайлы ететін этикалық ілім қалыптастыру.

- Цифрлық этиканың негізгі принциптері ретінде модальдылық (ақпараттың қисындылығы және жүзеге асырылуы); гуманитарлық (құпияны сақтау, дәлдік, шынайылық, адалдық); айқындық (ақпараттың қолжетімдігі, жүйелілігі мен қолжетімсіздігі, пайдалану мүмкіндігі), жүйелілік; конструктивтілік (ақпараттың адамгершілік қағидаларына қайшы келмеуі, қазіргі заманға сай болуы, нормативтігі, ақпараттың көптігі) принциптерін атауға болады. Цифрлық әлемде «жақсы» да, «жаман» да емес, өзіңнің бар болмысыңда сақтап қалу өте маңызды;

- Цифрлық қоғамға дамудың бұрынғыдан өзгеше, абсолютті жаңа даму параметрлері тән. Бұл ең алдымен ұрпақаралық қатынастардан айқын байқалады. Цифрлық технологиялар бүкіл қоғамның байланыс жылдамдығы мен қарқындылығын өзгертті, бірақ цифрлық ортаға қол жеткізу және тарту критерийі бойынша қоғамның елеулі стратификациясы анық байқалып отыр. Нәтижесінде, ұрпақаралық қатынастардағы шиеленістен бастап, адамның танымдық тәжірибесінің өзгеруі, ақиқаттың құнсыздануы, жалпы бақылау қаупінің күшеюі және еркіндіктің жоғалуы және тағы басқа бірқатар антропологиялық және әлеуметтік мәселе туындады. Цифрлық қоғамдағы білім беру қызметі жас буынның қолына өте бастады, ол аға буынды барынша тәуелді, осал етіп көрсетеді. Аталған үдеріс тұлғаралық қатынастардағы иерархияны өзгертуді, құндылықтардың жаңа жүйесін құруды қажет етеді. Осы тұрғыдан алғанда, цифрлық қоғамдағы жауапкершілік мәдениетін қазақ халқының дәстүрлі ұлттық құндылықтары негізінде дамыту, ұрпақтар арасындағы қарама-қайшылықтарды шешуге ұмтылу қазіргі Қазақстан үшін аса маңызды.

- Қорғауға ұсынылып отырған диссертация отандық философияның жаңа бағыты бойынша дайындалды. Цифрлық философия қазіргі заманғы философия ғылымының уақыты жағынан жас, дегенмен перспективасы зор бағыты деп есептейміз, себебі оның аясында цифрлық қоғам, онда өмір сүріп отырған тұлғаның ерекшеліктері, цифрландыру мен цифрлық құралдар, цифрлық гуманитаристика, жасанды интеллект мәселелерін, сонымен қатар әлеуметтік желілердің жеке тұлғаға теріс әсерлері және тағы басқа құбылыстардың салдарынан адамның өзінің тұлғалық және ұлттық сипаттарынан айрылу қаупін зерттеу қазіргі қоғам үшін аса маңызды екені күмәнсіз. Сол себепті қазіргі қазақ философиясының енді ғана қалыптасып жатқан осы бағыты зерттеуі тиіс міндеттер көп және олар цифрлық философияға қатысты мамандардың бәрінен үлкен ғылыми жауапкершілік пен ізденісті талап етеді.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы.

Диссертациялық жұмыстың практикалық маңызы зор. Зерттеу нәтижелерін қазіргі қоғамның цифрлық мәдениеті мен этикасын, қарапайым цифрлық сауаттылығын арттыруда, жеке тұлғаның да, тұтас қоғамның да жауапкершілігін жүйелі қалыптастыру үдерісін жүзеге асыруда кеңінен қолдануға болады. Сонымен қатар диссертант ғылыми ізденіс барысында қол жеткізген нәтижелер философия, саясаттану, әлеуметтану, мәдениеттану, этика, ақпараттық технологиялар, тарих салалары бойынша студент, магистрант, докторанттар дайындау ісінде, жас ұрпақты тәрбиелеу барысында де пайдалы бола алады.

Зерттеу нәтижелерінің сыннан өтуі және жариялануы. Диссертациялық жұмыстың ғылыми нәтижелері ғылыми-практикалық конференцияларды, ғылыми басылымдарды жарияланды. Зерттеу тақырыбы бойынша 9 мақала жарық көрді. Оның ішінде ҚР Ғылым және жоғары білім саласында сапаны қамтамасыз ету Комитеті ұсынған журналдарда – 4 («Адам әлемі», «Әл-Фараби», «Қарағанды

университетінің Хабаршысы», «ҚазҰУ Хабаршысы»); ғылыми практикалық конференциялар материалдарында – 4, Scopus базасына кіретін «Taltech Journal of European Studies» (Эстония) журналында «Artificial Intelligence, Value Alignment and Rationality» тақырыбында мақала жарияланды.

Зерттеу жұмысының талқылануы. Диссертация әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Философия және саясаттану факультетінің Философия кафедрасының 2024 жылдың 30 сәуіріндегі мәжілісінде (№8 хаттама) талқыланып, қорғауға ұсынылды.

Диссертациялық жұмыстың құрылымы мен көлемі. Диссертация құрылымы белгіленген мақсат пен міндеттерге сай құрылды. Зерттеу жұмысы кіріспеден, екі бөлімнен, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады. Жалпы көлемі – 120 бет.

1 ЦИФРЛЫҚ ҚОҒАМДАҒЫ ЖАУАПКЕРШІЛІКТІ ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

1.1. Цифрлық қоғамның қалыптасу тарихына шолу

Цифрлық қоғамның қалыптасу тарихын оның анықтамасынан бастаған жөн, себебі кез келген құбылысты зерттеу ісінде ең алдымен зерттеу объектісіне қатысты ұғымдарды айқындап алу маңызды екені бәрімізге аян. Шындығында, бұл өте күрделі міндет. Ұғымдар туралы пікірталастар белгілі бір деңгейде қауіпті, себебі ұғымдардың мазмұны туралы ортақ келісім болмаған жағдайда зерттеушілер бірін бірі түсінбей, бір бірінен алшақтай түседі. Ал пікірталастар жоқ болған жағдайда мәселе тіпті қиындай түседі, себебі ұғымдар мамандардың түсіндіруін күтпестен өз бетінше өмір сүре бастайды. Сондықтан ұғымдарды өзара талқылап, нақты келісімге келудің маңызы зор.

Кейінгі жылдары ақпараттық технологиялардың ғылымда, білім беруде, тұрмыста белсенді қолданылуына байланысты ұғымдар түбегейлі өзгерістерге ұшырады. Мысалы, бұрын «ақпарат» сөзінен туындайтын ұғымдарды «цифрлық» сөзіне қатысты ұғымдар (цифрлық революция, цифрлық қоғам, цифрлық технологиялар және тағы басқалары) ығыстырып шығара бастады.

Ресейлік ғалым Владимир Владимировтің пікірінше, цифрлық қоғамның анықтамасы әлі тұрақтала қойған жоқ, бірақ ең көп тараған пікір мынадай: «Цифрлық қоғам – ақпараттық қоғамның ең биік даму сатысы, ол адам қызметінің барлық салаларын қамтитын цифрлық технологиялар мен цифрлық практикалар кең тараған желілік қоғам» [34]. Біздің ойымыз да осы тұжырыммен үндеседі.

«Цифрлық қоғам» терминінің пайда болуы қоғамда цифрлық технологиялардың дамуымен тығыз байланысты. Бұл технологиялар қоғам дамуының электрондық ақпараттық технологияларды енгізу сатысында бұрынғы қарапайым технологияларды тез ығыстырып шығарып, ақпаратты жеткізудің жоғары сапалы, жылдам, дәл және ықшам үлгісін көрсетті. Терминді ғылыми айналысқа алғаш енгізген Канада ғалымы Дон Таппскот цифрлық қоғамның негізгі белгілерін атап көрсетеді. Олар: әлеуметтік дамудың цифрлық формасы, білім алмасуға бағытталғандық, объектілерді цифрлық формада бейнелеу, өндірісті виртуалдау, дамудың инновациялық табиғаты, интеграция, конвергенция, динамизм, жаһандану және тағы басқалары [35].

Цифрлық қоғамның қалыптасуы технологиялық жетістіктер, әлеуметтік нормалар мен мінез-құлық үлгілерінің трансформациясы, онлайн-сауданың өсуі, ақпараттың қолжетімдігі, жаһандық даму және нормативтік-құқықтық базаның эволюциясы сияқты бірнеше негізгі факторларға байланысты. Цифрлық технологиялар өндіріс үдерісіне ғана емес, күнделікті өмірімізге де күрт еніп, адам мен қоғам өмірінің барлық салаларын «жаулап» алды десек те, болады

Цифрлық қоғам ұғымы үйімізде, жұмыста, білім беруде және түрлі қызмет көрсетуде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізу және

интеграциялау бойынша қазіргі қоғамның нәтижелерін көрсетеді. Адамзат постиндустриалды қоғамнан ақпараттық қоғамға өткен кезеңде нарықтық экономикада ғана емес, адам қызметінің барлық саласында ақпарат-информацияның рөлі алдыңғы орынға шығып, ол негізгі тауарға айнала бастады. Ендігі жерде адам қызметінің кез келген саласы цифрлық ортада бейнеленіп қана қоймай, цифрлық ортаға ғана тән ерекшеліктер пайда болды [36].

Қазіргі қоғам жай ғана ақпараттық емес, цифрлық қоғам. Цифрлық қоғамды алғашқылардың бірі болып нәтижелі зерттеп жүрген Молдавия ғалымдарының пікірінше, «Цифрлық немесе ақпараттық қоғам – жұмыс істеушілердің басым бөлігі ақпаратты, әсіресе оның жоғары формасы болып саналатын білімдерді өндіру, сақтау, өңдеу және жүзеге асырумен айналысатын қоғам. Ақпараттандырудың мақсаты – өнімділікті арттыру және еңбек жағдайларын жеңілдетудің есебінен адам өмірінің сапасын жақсартуға ұмтылу» [37].

Алайда ақпараттық қоғам идеясымен келісе бермейтін ғалымдар да бар. Мысалы, неміс философы Юрген Хабермас қоғамда ақпарат көлемі өссе де, ақпарат санының өсуі қоғамды сауатты ете түседі, демократияландырады деу дұрыс емес есептейді. Оның пікірінше, қоғамдағы ақпарат негізінен жарнаманың рөлін атқарады және адамдарды алдап, көңілін басқа жаққа аударуға, санасын бұзып, ақиқатты жасыруға қызмет етеді, иландыру құралы болып есептеледі [38].

Әрине, бұл пікір шындыққа жақын, себебі ақпарат пен білім бір нәрсе емес.

Мұндай пікірлерге қарамастан, зерттеушілердің басым бөлігі ақпараттандыру мен цифрлық мәдениетті қалыптастыру – қазіргі қоғам дамуының ажырамас бөлігі, бұлжымас талабы екенін мойындап отыр, себебі бұл фактор қоғамның өмір сүруінің негізі болып есептелетін экономика саласында ауадай қажет. Цифрлық мәдениет өзінің икемділігі, тез әрекет етуі және ұтқырлығы жағынан экономикалық үдерістерді жүйелі түрде жоспарлау және оған сай түрде ұйымдастыру моделінен әлдеқайда тиімді. Сол себепті қоғамның цифрлық мәдениетіне оның әртүрлі әлеуметтік деңгейлерінде жаппай интеграциялану іскерлік белсенділікті, әлеуметтік капиталдың өсуін күшейте түседі және білім саласы мен ғылымның бәсекеге қабілеттігінің артуына ықпал етеді. Қоғамның цифрлық мәдениетінің болуы – осы елдің өмірдің барлық саласында табысты екенінің басты белгісі.

Яғни, цифрлық қоғамның қалыптасуының басты алғышарты – бүкіл адамзаттың ғана емес, жеке мемлекеттің экономикалық дамуы, себебі ол әлемдік экономикалық-қаржылық бәсекеден тыс қала алмайды, осы жарыста көштен қалмау үшін ол өмірінің барлық саласын цифрландыруға мәжбүр.

Цифрлық қоғамның қалыптасуының келесі, уақыты жағынан алдыңғы алғышарттары – адамзат тарихында бірнеше ақпараттық революциялардың, яғни ақпаратты өңдеудің әртүрлі салаларындағы түбегейлі өзгерістерден туындаған өзгерістердің жүзеге асуы. Олардың нәтижесінде қоғам сапалы өзгерістерге ие болды [39].

Бірінші революция жазудың пайда болуымен, сол арқылы бір ұрпақтың екінші ұрпаққа білімдерді жеткізуімен байланысты. XVI ғасырдағы екінші революция – баспа ісінің пайда болуының нәтижесінде кітаптар көптеп жарыққа шығып, индустриалдық оғам мен мәдениетке маңызды өзгерістер әкелді, білім халықтың арасында кеңінен тарай бастады. XIX ғасырдың соңындағы үшінші революция электр жүйесінің, телефон, телеграф, радионы дүниеге әкелді, бұл жаңалықтар ақпаратты бұрынғыдан әлдеқайда тез таратуға елеулі ықпал етті. XX ғасырдың 70-жылдарындағы төртінші революция микропроцессорлық технологияның және жеке компьютердің пайда болуына әкелді. Ақпаратты өңдеудің жаңа мүмкіндіктері пайда болғанымен, оған қолжетімдік және тарату шектеулі күйінде қалды. Микропроцессорлар мен интегралды схемалар негізінде компьютерлер, компьютерлік желілер, білімді жеткізудің ақпараттық коммуникациялық жүйелер құрылды. Осы кезде іргелі үш инновация жүзеге асты: адам ақпаратты өңдеудің механикалық және электрлік құралдарынан электрон құралдарға көшті; машиналар мен құрылғылар, аспаптар қолдануға ыңғайлы, кішкене форматқа ауыстырылды да, ақпаратты әуелі ірі өндірістік және әскери объектілерде, сонан соң ақпарат тасымалдаушылардың көмегімен жеке қолдану мүмкіндігі пайда болды; бағдарлауға және басқаруға болатын құрылғылар мен процестер құрастырылып, жиналған ақпарат қазір үйреншікті болған операциялар мен процестерді автоматты түрде атқаруға қол жеткізілді, яғни ақпараттың өзі ғана емес, оны қолдану тәсілі де кең тарай бастады [40].

Көзіміз жеткендей, цифрлық қоғамның маңызды қалыптасу факторлары – адамның жасампаздық қабілеті, ғылым мен білімнің қарқынды дамуы. Бұл факторлар цифрлық қоғамның антропологиялық сипатын дәлелдейді.

Цифрлық қоғам цифрландырумен тығыз байланысты. «Цифрландыру» (digitization, цифрлау) түсінігінің мазмұны әлі күнге дейін біршама түсініксіз болғанымен, күннен күнге кеңірек тарап келеді және мазмұны бойынша ұқсас «ақпараттандыру» мен «компьютерлендіру» ұғымдарымен қатар қолданылады. Сонымен бірге мазмұны жағынан шын мәнінде жақын осы ұғымдардың әрқайсысы «ақпараттық қоғам немесе «компьютерленген қоғам» деп аталған заманауи техногендік өркениеттің қалыптасу үдерісінің белгілі бір аспектісін айқын көрсетеді. Зерттеушілердің пікірінше, «компьютерлендіру» термині – негізгі термин болып саналады, ол компьютерлерді қолдану арқылы ақпараттың өндірудің, сақтаудың және алмасудың техникалық әдістерін білдіреді. Оның бастауы – XX ғасырдың 40-жылдары, компьютерлік технологияны енгізуді кеңейту негізінде ақпаратты іздеу және өңдеу құралдарын жетілдіру үдерісі [41].

Цифрлық қоғамды сипаттайтын тағы бір ұғым – «ақпараттандыру» ұғымы компьютерлік технологияларды қолдана отырып, мәліметтер базасында тасымалдаушыларда тіркелген білімді (ақпаратты) жинақтау тәсілдерінің жиынтығын көрсетеді, ол телекоммуникациялық, ақпараттық және коммуникациялық инфрақұрылымды дамытуға, ақпараттық және

коммуникациялық технологиялардың компьютерлік құралдарын интеграциялауға бағытталған үдерістерді білдіреді .

«Цифрландыру» (digitization, санға аудару) – бұлыңғырлау ұғым, ол жаңа өнімді цифрлік түрде бастапқы құруды және компьютерлік құралдар мен технологияларды пайдалану үдерісін бейнелейді. Сондықтан егер ол экономикалық қызметтің белгілі бір түрлерінде немесе әлемнің белгілі бір аудандарында, немесе аймақтарында инфрақұрылымның болуы, сапасы және қолжетімділігі туралы болса, онда ақпараттандыру ұғымы белгілі бір мағынада цифрландырудың құрамдас бөлігі ретінде қарастырылуы мүмкін.

Ақпараттық дәуірдің «әрекет етуші тұлғасының» әлеуметтанулық моделін «дихотомиялық әлеуметтік шындық ретіндегі қоғам моделі негізінде құруға болады, оның ішінде екі әлеуметтік деңгей бар: а) өзекті және б) символдық – виртуалды – әлеуметтік әрекет. Мұндай модельдің алғышарты ретінде қазіргі қоғам ерекшеліктерінің ақпараттық сипатын негіздеу үшін субстанционалды көзқарас ұсынылады. Сондықтан жоғарыда аталған ұғымдардың нақтыланған қырларына сүйене отырып, бұл жұмыста қоғамды ақпараттандыру үдерісінің оң және теріс салдарларын қарастырамыз; бұл жерде биліктің жеке адамды бақылауын күшейтуге немесе азайтуға баса назар аударылады [42].

Дамыған, алдыңғы қатарлы елдерде ХХ ғасырдың соңына таман ақпараттық технологиялар саласында серпіліс жасалды, содан кейін қоғамды жаппай және жылдам компьютерлендіру мен ақпараттандыру жүзеге асырылды. Бұл кезеңнің міндеті, бір қарағанда, айқын сияқты көрінді, ол – халықтың пайдалы және құнды ақпаратқа барынша және ыңғайлы қол жеткізуін, ұжымдық мүмкіндікті қамтамасыз ету. Ғалымдар мен ғылыми ұжымдардың маңызды мәселелерді талқылауы, сонымен қоса ғылыми, экономикалық, саяси және мәдени қауымдастықтар мен жеке адамдар арасында мәліметтер алмасу мәселелері де өзекті бола түсті. Кейінгі отыз жылда көптеген елдердің цифрлық технологияларды (теледидарлар, компьютерден бастап, смартфон және басқа құрылғыларға дейін) жаппай қолдануға көшуі әлі де сезіле бермейтін, бірақ өркениетке, азаматтардың бостандығы мен қауіпсіздігіне қауіп төндіретін көптеген оң және теріс салдарларға әкелгені сөзсіз.

Компьютерлендірудің маңызды әлеуметтік салдарларын атап өтсек, олар:

- көптеген өнеркәсіп салаларының өндірістік қызметінің сипатының өзгеруі;
- коммуникациялық стратегиялардың өзгеруі;
- өмірі компьютерлік желілермен тікелей байланысты белгілі бір жаңа әлеуметтік топтардың пайда болуы;
- интеллектуалды қызметтің жаңа түрлерінің пайда болуы, сәйкесінше, интеллектуалдық меншік түсінігінің айқындалуы;
- «кибермәдениеттің» қалыптасуы, құндылықтарды қайта бағалау және тағы басқа салдарлар.

Қоғам өмірінің негіздерін, құндылық бағдарларын және адамдардың психологиялық ерекшеліктерін өзгертіп, сонымен қоса, жаңа әлеуметтік топтар

құра отырып, компьютерлендіру және цифрландыру жаһандық әлеуметтік үдерістер ретінде көрінеді. Интернет мемлекеттік шекараларға қарамастан ақпарат пен идеяларды іздеуге, алуға және таратуға шынайы мүмкіндік береді. Алайда интернеттегі сөз бостандығы шексіз бола алмайды, ол тіпті қауіпті болуы мүмкін. Жеке тұлғаның өзін-өзі көпшілікке көрсету құқына басқа адамдардың заңды құқықтар мен мүдделеріне қайшы келгенге дейін ғана рұқсат етіледі. Бүгінде адамзат жазбаша мәдениеттен жаңа – экрандық мәдениетке көшті, оның негізі «экрандық бет» болып саналады [43].

Компьютерлендіруден туындаған көптеген үдеріс пен қызмет түрлерін оң салдарға сөзсіз жатқызуға болады: қызмет көрсету және сауда, банк істері, медицина, ғылым және білім, кітапхана ісі және тағы басқалары.

Компьютерлендіру ғылым саласының дамуын түбегейлі жаңа деңгейге көтереді: мысалы, компьютерлік модельдеу адам өмір сүріп отырған нақты ортаны ғылым шеңберінде теориялық жаңғырту әдістерін жетілдіруге, жаңа теориялық пәндер кешенін (алгоритмдер теориясы, операцияларды зерттеу, ойындар теориясы және тағы басқалары) белсенді дамытуға мүмкіндік береді және білімді оның барлық салаларында интеграциялау үшін техникалық жағдайлар жасайды, бұл өз кезегінде танымның жаңа келесі (жоғары) деңгейіне «серпіліс» жасаудың алғышарты болады.

Соңында, таным үдерісін цифрландыру саласындағы прогрестің арқасында «жасанды интеллект», яғни адам енгізген ақпарат негізінде ақпараттық үдерісті кеңейтіп, тереңдете отырып, тәуелсіз шешімдер қабылдауға қабілетті техникалық жүйелерді құру нақты болады. Жасанды интеллект адамның танымдық және белсенділік мүмкіндіктерін түбегейлі өзгертетін «адам – машина» симбиозы ретінде қарастырылады. Дегенмен компьютерлендірудің барлық айқын артықшылықтарымен қоса, бірқатар мәселелерін атап өтуге болады, ол әр түрлі елдер мен өңірлерді цифрландырудың нақты деңгейімен немесе экономикалық дамудың нақты деңгейімен, әр елдің тұрғындарын техникалық жабдықтаумен байланысты болуы мүмкін [44].

Мысал ретінде Қазақстанды қарастырайық. Елімізде ақпараттық қоғамның элементтері аралдық негізде қалыптасты, яғни олар тек ірі қалаларда ғана бар. Тіпті ірі қалалардың өзінде де қоғамның жас ерекшеліктеріне байланысты цифрландырудың мұндай пайдасы, айталық, алдын ала интернет арқылы дәрігер маманның қабылдауына жазылу, тұрғындардың бәріне бірдей қолжетімді емес. Олардың бәрінде бірдей үй компьютері бола бермейтіндіктен, оны қала тұрғындарының аз ғана пайызы қолдана алады. Үйге жеткізу қызметімен интернет-сауда жасау әсіресе егде жастағы жалғызбасты азамттар үшін сөзсіз игілік болар еді. Бірақ олардың қаншасы өзінің жалақысымен және зейнетақымен интернеттің осы оң игілігін пайдалана алатыны белгісіз, яғни компьютерлердің болуы және интернетті елдегі халықтың жалпы санында пайдалану – білім туралы мәселені қоспағанда – өзекті болып отыр. Бұл жерде компьютерлік технологиялар адамның

кәсіби дамуында оң маңызды рөл атқаратыны сөзсіз, олар тұлғаның жалпы мәдени дамуына үлкен әсер етеді, еңбек пен танымда шығармашылықтың өсуіне ықпалын тигізеді, бастамашылдықты дамытып, адамгершілік жауапкершілікті, тұлғаның интеллектуалды байлығын көбейтеді, адамдардың өз өмірінің мәні мен адамның қоғамдағы және әмбебап әлемдегі мақсатын түсінуін күшейтеді. Бірақ адамға белгілі бір түрде қауіп төндіретіні жасырын емес .

Қоғамды цифрландыру мен компьютерлендірудің кейбір жағымсыз әсерлеріне қарамастан, компьютер бәрін бірте-бірте алмастыра бастады. Компьютердің жадында ақпарат сақтайтын синтезатор тұрғанда кітап оқудың керегі не? Автокөлік ойындары және жарыс автостимуляторы бар кезде қалада көлікті дұрыс жүргізіп үйренудің қажеттілігі қанша? Адамдардың көбі дамуды, өз істерімен айналысуды, бала тәрбиелеуді, әдеттегі өмір салтын ұстануды тоқтатады, өзінің барлық уақытын жеке және жұмыс сағаттарын компьютерге береді. Психологтар мен психиатрларда арнайы термин пайда болды – ол «компьютерлік тәуелділік». «Компьютерлік тәуелділік» термині адамның компьютерде жұмыс істеуге немесе уақыт өткізуге патологиялық бейімділігін анықтайды. Дербес компьютерге, смартфондарға бұл тәуелділік – ішімдікке салынуға немесе нашақорлыққа ұқсас ауру. Компьютерлік тәуелділік бос уақытын монитордың алдында өткізетін жастарға көбірек әсер етеді [45].

Әлемде әлеуметтік теңсіздіктің жаңа түрі пайда болды – ол ақпараттық кеңістіктегі монополиялық үрдіс өз көрінісін табатын цифрлық теңсіздік. Ақпараттық өнімдер өндіру – масштабты үнемдеудің негізі. Бұл факт желілік сырты әсерлермен бірге ақпараттық кеңістікте монополияны қалыптастыруға негіз болып саналады. Дамыған елдердегі пайдаланушылар үшін басқа да артықшылықтар бар. Дамушы елдерде алдын ала төленген тарифтердің үлесі біршама көп: «Елдер мен өңірлер телефон желісіне, ауылдық аудандарға қолжетімділігімен, халықтың ақпараттық сауаттылығымен ерекшеленеді. Кәсіпорындардың көлемі мен орналасуы сандық теңсіздіктің негізі бола алады. Шағын кәсіпорындар ірі компанияларға қарағанда АКТ-мен аз қамтылған, сәйкесінше ауылдық жерлердегі кәсіпорындар қалалардағы кәсіпорындарға қарағанда аз [46].

Цифрлық қоғамның жаңа сын-қатерлері. Информатика құралдарымен қамтамасыз етілген жаңа саяси технологиялардың көмегімен кез келген қоғамдық пікірді қалыптастыруға, адам санасын басқаруға болады. Көптеген зерттеушілер жаппай компьютерлендіру адамның табиғатына қатты әсер етеді, адамның санасын өзгертеді, эмоционалды өмірдің қалыпты деңгейін төмендетеді және компьютерлік тәуелділікке әкеледі деп мәлімдейді. Цифрлық қоғамда тұлғаны сақтау мәселесі осылайша ерекше өзектілікке ие болады. Сондықтан да ақпараттық қауіпсіздік тұжырымдамасы тек техникалық немесе экономикалық бола алмайды. Оның маңызды бөлігі гуманитарлық компонентке айналады. Ақыр соңында, компьютер адамның сенімді көмекшісінен біртіндеп қас жауына айнала бастады. Жаһандық компьютерлендіруі басқа адамдармен қарым-қатынаста диалогтың жоғалуы

секілді жасырын қауіпті тудырады. Ол «адамилықтың жетіспеушілігіне» әкеледі, қоғамның ерте психологиялық қартаюының пайда болуын, адамның жалғыздығын және тіпті физикалық денсаулығының төмендеуін тудырады. Ғаламдық интернет желісі ғылыми-ақпараттық және білім беру үдерісіне жалпы планеталық сипат пен масштаб береді. Ақпарат тек әлемдік ғылыми орталықтарда ғана емес, ғаламның кез келген бұрышында қолжетімді болады [47]. Әлемдік ақпараттық ағынның жаһандануы орын алуда, бұл тек ғылыми білімді ғана емес, сонымен қоса ұлттық және аймақтық деңгейде болып жатқан әлеуметтік-мәдени үдерістерді біріктірудің факторы болып саналады.

Төменде көрсетілген мәліметтер әртүрлі елдердің цифрлық технологиялармен жабдықталу дәрежесі, онда ақпараттық даму дәрежесі және Еуропа елдері мен басқа континенттер арасындағы орны туралы айтылады. 2020 жылға арналған әртүрлі аймақтар мен континенттер бойынша алғашқы бес елдің тізімін ұсынуға болады, жақшада елдің ақпараттың дамудың жаһандық рейтингіндегі орны көрсетілген. Еуропа: Дания (1), Швеция (2), Исландия (3), Ұлыбритания (4), Норвегия (5). Азиялық-Тынық мұхиты: Оңтүстік Корея (6), Гонконг (Қытай) (9), Жапония (11), Австралия (12), Сингапур (16). Солтүстік және Оңтүстік Америка: АҚШ (14), Канада (23), Барбадос (35), Уругвай (48), Сент-Китс және Невис (54). ТМД елдері: Беларусь (38), Ресей (52), Қазақстан (53), Молдова (61), Әзірбайжан (64) [48].

Цифрлық қоғамда ғалымдар мен ғылыми ұжымдар қызметінің мәселелері де өзекті болып отыр. Ғылымды және білім беруді компьютерлендіру ғылыми мақаланың жеке ғалым мен ғылыми мекемелердің үлесін бағалау құралы ретіндегі маңыздылығын төмендетеді. Кейінгі 10 жылда Қазақстанда қабылданған Ғылым мен жоғары білім реформасы еліміздің әлемдік қоғамдастыққа интеграциясының артуын, елдің инновациялық модернизациясындағы ғылым рөлінің жоғарылауына мақсатталған. Осы бағыттағы кейбір жетістіктермен қатар, компьютерлендірудің арқасында мүмкін болатын оң салдарлар ғылыми прогресті жеделдету жолындағы кедергілерге айналды. Қазақстандағы ғалымдар мен оқытушылар арасында жүргізілген сауалнамалардың нәтижелері ғылым мен білім саласындағы реформалардың қайшылықтарын және Қазақстан ғылымының халықаралық ғылыми журналдар мен халықаралық мәліметтер базасына біріктірілуін көрсететіні кездейсоқ емес.

Позитивті өзгерістермен қатар, ғылыми мерзімді басылымдар саласындағы мамандар халықаралық ақпараттық қоғамдастыққа интеграция танымның мәдени-спецификалық формаларының болуына қауіп төндіруі мүмкін деп ойлайды, өйткені ол сөзсіз ғылыми қызметтің кез келген түрінің біріздендірілуіне және бюрократияландыруы үдерістеріне әкеледі. Ал теріс факторлардың әсеріне қарсы тұру үшін бірқатар шараларды жүзеге асыру қажеттілігі ұсынылады, олардың қатарында «Ғылыми журнал қандай болуы керек?» деген ұлттық көзқарасты дамыту үшін кең ғылыми пікірталас ұсынылады [49].

Осы тұрғыдан алғанда, цифрлық қоғамда философиялық-антропологиялық ұғымдар мәселесі, атап айтсақ, еркіндік және жауапкершілік мәселесі өзекті бола түседі. Бұл мәселені екінші тараушада қарастырамыз. Цифрлық қоғамның қалыптасу тарихын зерделеуге арналған бірінше тарауша бойынша ойымызды қорытсақ, ХХІ ғасырдың басынан қарқынды дамып келе жатқан цифрлық технологиялар барған сайын «цифрлық» деп аталатын қоғамның цифрлық трансформациясына әкелді. Әлеуметтік жүйенің күрделене түсуі, ұтқырлық, супербайланыстылық, желілік және цифрландыру үдерістері қазіргі заманның сапалы жаңа сипаттамалары болып саналады, бұл цифрлық қоғам дәуірінің басталуын көрсетеді.

1.2. Цифрлық қоғамды сипаттаушы негізгі ұғымдарды философиялық-антропологиялық талдау

Ұғымдарды айқындап алудың маңызды екені туралы алдыңғы тараушада айтылған пікірімізді жалғастыра отырып, цифрлық қоғамның мәнін ашуға көмектесетін ұғым категориялардың мынадай тізбегін ұсынып, оларды философиялық тұрғыдан талдаймыз: «еркіндік», «жауапкершілік», «киберэтика», «цифрлық гуманитаристика», «жасанды интеллект».

Еркіндік пен жауапкершілік – адам тіршілігінің маңызды экзистенциалдық ұғымдары. Сондықтан олар – адам мәнін сипаттайтын философиялық категориялар. Адам о баста табиғаттан пайда болса да, оған берілген еркіндік пен жауапкершілік, оны айналадағы болмысты зерттеп, тануға қызықтырады. Еркіндік пен жауапкершілік бақылау, сараптама, тәжірбие жасау нәтижесінде адам білімінің артуына көмектеседі. Еркін және жауапкершілігі мол адамның әрқашан белсенді позициясы бар. Таңдау еркіндігі арқылы әрекеттене отырып, адам тәдірбиесін байытады, өзін көрсету мүмкіндігіне ие болады. Олар өз еркімен әрекет етіп, ойлай алатын мүмкіндіктен тұрады. Біз еркінбіз, өйткені жауапкершіліктеміз, еркіндік жауапкершіліксіз өмір сүрмейді.

Азаматтық - құқықтық жауапкершілік жалғыз азаматқа ғана қатысты емес, жалпы еркіндікке негізделген, бұдан еркіндік пен жауапкершіліктің өзара қатынасын, байланысын көреміз. Еркіндік бәрінің негізінде жататын жалғыз ұстаным, объективті әлемде біз өзімізден басқа бар нәрсені көрмейміз, тек өзіміздің еркін әрекетіміздің ішкі шектеуін ғана байқаймыз. Болмыс еркіндігінің көрінісі трансценденталды мағынада еркін деп атала алады, өйткені ол эмпирикалық болып саналады. Еркіндік үшін алғышарт қажет, адам өз әрекетінде еркін, соңғы нәтижесінде қажеттіліктен тәуелді. Адам еркіндігі мәселесі қазіргі таңда саяси және рухани өмірдің орталығында тұр, оған жету деңгейі қазіргі қоғамның жалпы мәдени дамуының демократиялық сипаты арқылы анықталады және өркениеттілігінің негізгі критерийі болып саналады. Еркіндік пен жауапкершілік – тұлғаның өмір сүруінің шарттары. Адамдар өз әрекетінің мақсатын анықтағанда едәуір еркіндікті иеленеді. Еркіндік те, жауапкершілік те абсолютті емес. Еркіндік бізді күреске

итермелейді, адами қуаныш пен ләзаттан бас тартуға сүйрейді. Қайғыру, тәуекел, жеңіліс арқылы жеткен еркіндіктің өзі өмірімізді жақсы ете алады. Еркіндікке адам ғана талдау жасайды. Өзінің әлеуметтік мәнінде, қоғамдық өмірде, саясатта, заң, басқа да заңды актілерде, өнерде, публицистикада, көркем әдебиетте еркіндік пен жауапкершілік мәселесі кең тараған. Сондықтан еркіндік пен жауапкершілік – антропология, саясаттану, заң ғылымдары, психология, мәдениеттану, әлеуметтану, этика, қоғамтану пәнінің орталық мәселесі деп есептейміз.

Бұл категориялар адамзат дамуының әрбір кезеңінде жаңа, күтпеген қырлары арқылы ашылып, зерттеушілер мен бұл тақырыпқа қызығушылар үшін жаңа, бұрын беймәлім қызықты да күрделі мәселелер мен сұрақтар тудыруда. Әр дәуірдің философтары, әлеуметтанушылары, тіпті христиандық, ислам және буддизм дінінің өзі еркіндік мәселесіне өзінше қарап, өздігінше тұжырым жасаған, алайда мәселе күрделілігінің салдарынан ол толық шешілмеген және бұл ұғымдардың өзара байланысының әлеуметтік – философиялық, діни –этикалық аспектілері туралы зерттеу жоқ, сондықтан олар үнемі философтардың назарында болмақ.

Еркіндік пен жауапкершіліктің өзара байланысы – адам болмысының әмбебаптық сипатының бірі. Қаншалықты абстрактілі ұғым болса да, еркіндіктің нақты, тарихи және әлеуметтік жағдайда мазмұны бар. Қарапайым түсінікте еркіндік біреудің үстемдігінсіз өмір сүруді қалаған адамның әрекетін іске асыра алу қабілеті болып саналады. Еркін таңдау, ерікті адам, ерікті ерік, азамат еркіндігі, еркін ойлар, еркін махаббат, яғни қоғамдық сана мен бұқаралық мәдениетте еркіндіктей анағұрлым қажетті де, лайықты ұғым жоқ та шығар. Сондықтан адамзат үшін еркіндік пен жауапкершілік – мемлекет қайраткерлерінің, жастар субмәдениетінің риторикалық атрибуты болып саналады. Еркіндік пен жауапкершіліктің философиялық интерпретациясы әртүрлі түсіндірулермен байланысқан. Мұнда орталық міселе ретінде, еркіндік пен қажеттілік арақатынасын алуға болады [50].

Философиялық сөздікте де жауапкершілік пен еркіндікке арнайы анықтама берілген. Бұл анықтама бойынша: «Жауапкершілік – этика және құқық саласымен байланысқан, ерекше, әлеуметтік және моральды, құқықтық тұлғаның қоғамға, адамзатқа қатынасын білдіреді, ол этикалық парыз атқарумен сипатталады». Анықтамада көрсетілгендей, шындығында да, қазіргі кезде жауапкершілік этика мен құқық саласында ең көп қолданыс тапқан, этикалық парыз сезімімен байланысқан. Дегенмен бұл анықтаманы толық, жан-жақты деп айту қиын, себебі адам онтологиясының осы мәселеге қатысты келесі маңызды көрінісі –еркіндікпен байланыссыз қарастырылған. Жауапкершілік – еркіндіктің керісінше жағы, оның екінші «мені», ол еркіндікпен үздіксіз байланысқан, еркіндіктің имманентті шектеушісі .

Философиялық әдебиетте жауапкершілікке: «қоғам алдында адамның өз мәндеті мен парызын сезінудің моральды – психологиялық категориясы» деген анықтама беріліп жүр. Бұл тұрғыдан қарағанда, жауапкершілік – адамдардың өз

әрекетінің нәтижесін көре білу мүмкіндігі, оның қоғамға әкелер пайдасы, немесе зияны бар ма, осыны анықтау болып саналады. Қалай десек те, бұл екі ұғымның философиялық қана емес, антропологиялық, онтологиялық, діни, этикалық, құқықтық ұғымдар ретінде күнделікті тұрмысымызда көп кездесетінін байқаймыз. Этикалық тұрғыдан жауапкершілік ұғымына жақын ұғымдардың бірі —әдеп. Оны саралап көрсек: әдеп —қоғамдағы адамдар мінез- құлқына қойылатын этикалық талаптардың жиынтық атауы. Әдептің қоғамдағы басты қызметі тұлғалық қатынастарды адамгершілік талаптарына сәйкес ретке келтірумен байланысты. Бұл сипатта әдеп мәдениеттің іргелі бір құрамдас бөлігіне жатады.

Жауапкершілік — тұлғаның кемелденген еркіндігінің маңызды құрамдас бөлігі екені сөзсіз. Қазіргі заманның ең проблемалық бағыттарының қатарына еркіндік пен жауапкершілік арасындағы үнемі өсіп келе жатқан алшақтықты жатқызуға болады. Барлық деңгейлерде жауапсыздық агрессивті түрде орын алады, бұл бүкіл қоғамдық құрылыстың беріктігіне қауіп төндіріп қана қоймай, адамның өзіне деген сеніміне нұқсан келтіреді. Жеке тұлғаға қатысты адамның өзіне және басқаларға қойылатын талаптарының деңгейі төмендейді, қылықтар мен іс-әрекеттердің себептері және сапасын байыпты талдаусыз формалды міндеттердің тар шеңберін орындауға жауапкершілігі төмендейді [51].

Эрих Фромм: «Адам — алып экономикалық машинаның бір бөлігіне айналды» — деп жазды. Негізгі мәселе қазіргі өркениеттің сыртқы параметрлерімен емес, адамның ішкі әлемімен байланысты деп ойлауға болады. Өйткені түптеп келгенде бұл дүниетаным адамдардың іс-әрекеттерінің стратегиялық бағытын анықтайды. «Біз қазірдің өзінде қоршаған орта туралы уайымдауды үйрендік... — деп жазады ағылшын философы Саймон Блэкберн, — бірақ біздің аз бөлігіміз ғана моральдық немесе этикалық орта деп атауға болатын нәрселер туралы ойлайды. Бұл біздің өмірімізде басшылыққа алатын идеялар». Осыған байланысты шын мәнінде негізгі философиялық категориялардың және сонымен қатар еркіндік пен жауапкершілік сияқты адамгершілік құндылықтардың терең байланысын түсіну өте маңызды. Оларды қарастыруда адамгершілік контекст басым, өйткені біз адамның ішкі рухани күшіне енеміз. Адамзат пен әлеуметтік-мәдени болмыстың осы ең маңызды өлшемдері туралы пайымдаулардағы әртүрлі үстірт түсініктер мен стереотиптерді жеңу қажет. Олар қоғам өмірінің субъектілерінен жаңа шығармашылықты, белгілі бір мақсатқа бағытталған күш-жігерді талап ете отырып, адамдардың өмірін мағынамен толтырады [52].

Шынайы адам өмірін қуаныш-шаттықсыз және сонымен бірге еркіндіктің мәні мен ол талап ететін жауапкершіліксіз елестету мүмкін емес екенін атап өткен маңызды. Бұл мәдениетті қалыптастыратын және үнемі жандандыратын еркін адам, оның шығармашылығы мен еңбекқорлығы оған бұрын-соңды болмаған жаңа нәрсенің пайда болуына ықпал етеді. Қоғам еркіндіктің ең құрығанда аздаған әлеуеті болған жағдайда ғана өмір сүре алады және қалыпты түрде дами алады. Бұл әлеуетті нығайту — жалпы қоғамдық прогрестің маңызды көрсеткіштерінің бірі.

Тарихи үдеріс тұтастай алғанда адамдардың үздіксіз стихиялық және мақсатты күш-жігеріне байланысты. Сондықтан ол іштей қарама-қайшы және көпөлшемді, тіпті кері кету болуы да мүмкін. Осылайша саяси-құқықтық еркіндіктер санының формалды артуы, әрқашан адам мен қоғамның нақты еркіндігінің сәйкес сапасымен бірге жүре бермейді. Кейбіреулер жеткілікті материалдық-экономикалық жағдайларының болмауына байланысты сырттан рұқсат етілгенді пайдалануға дайын емес; басқалары – еркіндік мәні бойынша рұқсат етушілікке айналған кезде рухани-адамгершіліктің тапшы болуымен байланысты дайын емес [53].

Эрих Фроммның сонау XX ғасырдың ортасында Батысқа қатысты атақты «Еркіндіктен қашу» шығармасында сипаттаған нәрсе бүгінде посткеңестік кеңістікте көп жағдайда қайталанып отыр. Әрине, әлеуметтік өміріміздің кейбір жағымды жақтары туралы да айта аламыз. Мысалы, сананы қандай да бір идеологиялық және әлеуметтік-психологиялық бұғаулардан босатуға белгілі бір қадам жасалды. Осы тұрғыдан алғанда, еркіндік көбірек бола бастағандай көрінеді. Дегенмен қазір еркіндік өзін жиі кездесетін қарапайым біржақты идеялардың құрсауынан босатуды қажет етеді [54]. Еркіндік туралы әр түрлі аспектілерін қарастыратын кейінгі әдебиеттердің үлкен жиынтығы бар. Тиісті еңбектердің авторларының бәрі бірдей Иммануил Канттың белгілі ескертулерін жеткілікті түрде ескере бермейді. Практикалық ақыл-ойға сілтеме жасай отырып, ол: «Еркіндік идеясын тек дәлелсіз ғана постулатқа айналдыруға болады, мұндай постулатты қабылдауға немесе қабылдамауға, еркіндіктің шынайы күшіне сенуге және соған сәйкес өзінің эмпирикалық өмірін құруға немесе сенбеуге және біздің феноменалды табиғатымыздың катал себептілігінің құлы болып қалуға болады» дейді [55].

Біздің ойымызша, тиісті дереккөздерде күрделі әдіснамалық және теориялық қателіктер мен біржақты көзқарастар бар. Бұл еркіндік бүкіл табиғатқа таралатын, сәйкестендіретін, салыстырмалы түрде айтқанда құлаған тасты және ерік бостандығына ие адамды анықтайтын тым кең түсінік; шығармашылықтың төмендеуі және жалпы алғанда қандай да бір бастапқы хаос (Николай Бердяев); және таза қоғамдық қатынастарға немесе, одан да жаманы, саяси-құқықтық салаға келгенде, негізсіз тар түсінік. Еркіндікті, демек, жауапкершілікті жан-жақты және бүкіл әлеуметтік-мәдени шындық аясында қарастыру керек. Еркіндіктің мазмұны мен әр түрлі формалары, сайып келгенде, трансформациялық және танымдық іс-әрекеттің субъектісі ретінде адамның сана-сезімі арқылы анықталады. Түптеп келгенде, сана, жалпы рухани әлем, сондай-ақ сөздің кең мағынасында мақсатты қызмет үдерісі және адамның әлемдегі өзін-өзі танытуының барлық бағытын анықтайды [56].

Жалпы бақылаусыз импульстер деп аталатын күрт белсенділікті елемеуге болмайды, ол адам мен қоғамның өмір сүруінің маңызды аспектісін құрайды. Еркіндіктің түсініксіз тартымдылығы, оны иеленуге деген табанды ұмтылыс және сонымен қоса оны жоғалтудан қорқу – осы және осыған ұқсас сезімдер мен тәжірибелер еркіндікті сүйіспеншілік нысанына айналдырады. Біреуді сүйуге

мәжбүрлеу, оны еркін болуға мәжбүрлеу сияқты, мүмкін емес. Иван Павлов ашқан жоғары сатыдағы жануарларда мәжбүрлеуге қарсы тұру мотивациясын тудыратын еркіндік рефлексінен адам бостандығы бөлек екенін атап өту керек.

Жалпы алғанда, еркіндік белгілі бір мағынада тіпті бақыланатын (ал бұл жауапкершілік феноменіне тікелей қол жеткізу) және мақсатты түрде, тұлғалық болмыс деңгейінде жаңғыртылған кезде ғана рухани шындықтың бір түріне айналады. Соңғысын дамыту үшін өзін-өзі өзектендіру және өзін-өзі жүзеге асыру тұрғысынан көбірек жаңа күш-жігер қажет. Айқын мысалдар ретінде Ресей ғалымы Абдусалам Гусейнов «ұлы моралистер» деп атайтындарды көрсетуге болады және оның өзі осындай күш-жігердің сәттілігін көрсетеді [57].

Әрине, объективті шындықтардың бүкіл жиынтығын, ең алдымен табиғи шындықтардың жиынтығын ескеру қажет. Мысалы, Виктор Франкл, осы «міндеттердің» қатарына адамның табиғи ортасын, психикалық ерекшеліктерін және әлеуметтік-мәдени жағдайларын қосқан. Сәйкесінше, оның ойынша, еркіндік – тартымдылыққа, тұқым қуалаушылыққа және қоршаған ортаға қатысты анықталуы керек. Еркіндіктің өте маңызды сәті, басқаша айтқанда, жеке және қоғамдық іс-әрекеттің дамуының мақсаттылығын қамтамасыз ететін оның желкені – таным, ең алдымен, объективті шындықты, кең мағынада қажеттілікті білу.

Ішкі еркіндікке негізделген өзін-өзі тану осы белсенділіктің бағытын түзетуде маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар өзін-өзі тану адамның қажеттіліктерін анықтауды ұсынады, адам болу және адам болуға кедергі болатын нәрселерді жоюды қамтиды. Бұл өз кезегінде жалпы дүниетанымның өзіндік өзегі ретінде өзіндік сананың болуын болжайды. Дәл осы деңгейде жауапкершілік сезімі пайда болады[58].

Адам әрекетінің ерекшелігі оның мақсатты сипатында екені белгілі. Мақсаттылықтың өзі, кем дегенде, өмір сүруді қамтамасыз ету тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар даму мен жетілдіру тұрғысынан маңызды нәрсе туралы жалпы идеяны болжайды. Сәйкесінше, әрекет етуші, қалаушы және танымдық адам үшін өзіндік бағдарлар құндылықтар болып саналады, олардың арасында белгілі бір негіздер бойынша басымдары таңдалады. Оларды таңдау мүмкіндігінің өзі де, нақты іріктеу үдерісі де еркіндіктің мазмұнына жатады [59].

Адам әлеммен, басқа адамдармен және жалпы қоғам арқылы ғана қарым-қатынас жасайтындықтан, еркіндік бастапқыда әлеуметтік болған. Қоғамда өмір сүре отырып, одан бөлек болу мүмкін еместігі туралы белгілі пікір шын мәнінде қоғам үшін еркіндіктің кейбір қауіптерін емес, адамның бүкіл өмірінің әлеуметтік мазмұнын, соның ішінде еркіндіктің өзін көрсетеді. Бұл сөздің шынайы мәні мынада: қоғамнан тыс еркіндік болуы мүмкін емес. Демек, еркіндік сыртқы тәуелсіздікпен де, біліммен де, әлдебір ішкі сезіммен де, құндылық бағдармен де, жай кез келген әрекетпен де шектелмейді.

Оның көптеген қырлары бар, бірақ ол адам болудың ерекше біртұтас, тұрақты және органикалық феноменін білдіреді, ол адам мен әлеуметтік өмірге енген басқа

құбылыстармен тығыз байланысты. Олардың қатарына адамгершіліктің ең жоғары көрінісі ретінде жауапкершілікті де жатқызуға болмайды. Теориялық әдебиеттерде жауапкершіліктің адами және әлеуметтік-мәдени өлшемдерінің жеткілікті сенімді негіздемесіне қарамастан, бұл мәселенің заңды жағына қатысты төмендету әлі бар. Шындығында, «жауапкершілік адамдар арасындағы барлық қарым-қатынастардың өзіндік негізін құрайтын адамгершілікті көздейді». Саяси-құқықтық тәртіп жұмыстарындағы сыртқы формалды талаптар мен нормаларды асыра сілтеу әлеуметтануға ұмтылатын белгілі бір философиялық ұстанымнан туындайтынын атап өткен жөн. «Жеке адам үшін жауапкершілік қоғамның оған қоятын сыртқы талаптарының нәтижесінде қалыптасады...» – дейді беделді дереккөздердің бірі. Біздің ойымызша, адам болмысының экзистенциалды өлшемін ұмытпау керек. Әйтпесе, қоғамда жеке бастама, бірлескен қызметке мүдделі қатысу және тағы басқалары жоғалады. Еркіндік, ауадағы сияқты, үнемі қайталанатын жеке және топтық байланыстар мен өзара әрекеттесуді қажет етеді, бұл ең алдымен бірге өмір сүруді ұйымдастыруға және жақсартуға қатысты. Соңғысының жоғары сапасы, өз кезегінде, егер адам өзіне тұлға ретінде, басқаларға және жалпы қоғамға жауапты болса ғана жүзеге асады. Бұл жағдайда біз ішкі сенім мен өзіндік ар-ождан шешуші рөл атқаратын жағдай туралы айтып отырмыз. Еркіндік пен жауапкершіліктің максималды жақындасу позициясы көп нәрсені түсіндіреді [60].

Атап өтетін маңызды нәрсе: жауапкершілік адамдар арасындағы барлық қарым-қатынастардың өзіндік негізін құрайтын адамгершілікке жетелейді. Сонымен бірге адамгершілік адамның бостандығын мақсатты түрде тәрбиелеу арқылы ғана толық өмір сүріп, қайта жаңғыра алады. Мейірімділікке мәжбүрлеудің мәні жоқ, бірақ жағдайлардың қысымы адамды зұлымға айналдыруы мүмкін. Мәні бойынша, еркіндікті мақсатты түрде жаңғырту және жаңа мазмұнмен байыту оның өзі үшін де емес, дәлірек айтсақ, іс жүзінде адамгершілік жағы, яғни жауапкершілігі үшін жүзеге асырылады. Біз тұйық шеңбер туралы сөз етіп отырған жоқпыз, бірқатар қажетті үрдістер, заңдылықтар сәйкес және жеке және жеке бастамалар мен бастамалардың стихиялық ағымында дамып келе жатқан өзін-өзі жаңғыртушы әлеуметтік-мәдени шындық туралы айтып отырмыз [61].

Бұл жерде әңгіме тұйық шеңбер туралы емес, өзін-өзі жалғастыратын әлеуметтік-мәдени шындық туралы болып отыр, ол бірқатар қажетті үрдістерге, заңдылықтарға және жеке-жеке бастамалар мен бастамалардың стихиялық ағымына сәйкес дамып келеді. Хаостың іштей тәртіпке қарай тартылатыны сияқты, егер оның эволюциясының жеткілікті түрде жетілген кезеңін ескерсек, еркіндік те іштей жаңа жағымды мазмұнды қажет етеді. Бұл жағдайда адамдардың өздері қабылдаған жауапты шешімдерсіз, ең алдымен, біреудің алдында өз еркімен қабылданған міндеттемелерсіз жасай алмайды. Осылайша еркіндіктің жағымды мазмұнын жауапкершілік шеңберінен тыс жерде елестету мүмкін емес. Бұл жерде еркіндіктің бірегей өлшемі туралы айтылып отыр. Қажеттіліктің қалай танылатыны сияқты, жауапкершілік те түсініліп, игеріледі. Өзіндік ерік – бұл жауапкершіліктен,

жалпы адамгершіліктен еркіндіктің бөлінуі. Нағыз жауапкершілік еркіндік пен адамгершіліктің болуына байланысты. Бұл үрдіс мынада: жауапкершілік дәрежесі адамның нақты өмірінде еркін таңдау, өз іс-әрекетінің өзі үшін және басқалар үшін маңыздылығын түсіну, позитивті әлеуметтік құндылықтарға дәйекті түрде назар аударуға және соған сәйкес әрекет етуге дайын болуымен байланысты. Басқалармен қарым-қатынаста бола отырып, адам біреуге өз еркімен жауап береді, сонымен бірге одан тиісті жауап күтеді. Жауапкершіліктің өзі ерекше рухани-адамгершілік бола отырып, адам және онымен бірге бүкіл қоғам мақсатты іс-әрекеттің жаңа жолына шыққанда, еркіндіктің жаңа көкжиектерін ашады, оның өзгеше сапасын белгілейді [62].

Сонымен жеке болмысқа қатысты еркіндік дегеніміз – көпөлшемді түрде өзін-өзі бекіту (ойда болғаны секілді, іс-әрекетте де), адамның өзін, басқаларды, бар жағдайларды өз қалауына сәйкес өзгерту мүмкіндігі мен нақты қабілеті, өз қалауларына сәйкес жағдайлардың болуы, объективті шындықты білуі (қажеттілік), сонымен қатар әлеуметтік идеал туралы идеялар контекстінде қабылданған құндылықтарды саналы таңдауы. Жауапкершілік – адамның әлемдегі, ең алдымен қоғамдағы адамгершілік қалыптасуы мен өзін-өзі бекіту үдерістерінде мақсатты түрде қалыптасатын жеке қасиет, бұл өзіне, басқаларға, әлеуметтік топқа, мемлекетке, тұтастай қоғамға бір нәрсені сақтау немесе дамыту міндетін (қажеттілігін) түсінуді білдіреді. Жауапкершіліктің болуы мен дәрежесі, ең алдымен, адамдардың моральдық сезімдерімен және идеяларымен, мәні бойынша олардың адамгершілігімен анықталады. Былайша айтқанда, екінші ретті, жауапкершілік түрлері – топтық, таптық, азаматтық, құқықтық – түптеп келгенде адамдағы және қоғамдағы моральдық-адамгершілік негізге байланысты. Тек өзін-өзі тану, тұлғаның өз бойындағы жауапкершіліктің негізін табуы, сайып келгенде, жеке мүдделер мен әлеуметтік талаптардың, соның ішінде құқықтық талаптардың арасында кем дегенде салыстырмалы үйлесімділікті қамтамасыз ете алады. Тіпті қауіпсіздік салалары мен құқық нормалары үшін «жауапкершілікті әлеуметтік және адамгершілік борыш ретінде түсіндіру», «жағымды, перспективалық үрдістің көрінісі» ретінде түсінікпен сипатталуы кездейсоқ емес [63].

Мәжбүрлеу немесе санкция өздігінен ешкімді жақсырақ немесе жауапты ете алмайтыны белгілі. Қоғамдық пікір кез-келген негізсіз жасанды тыйымдарға өткір жауап береді, оларды нағыз әділеттіліктен алыс жасанды және ойдан құрастырылған деп санайды. Белгілі мағынада бұл қызметтің ұжымдық субъектілеріне де қатысты. Тарихи тұрғыдан алғанда бәрі халықтың өзінің моральдық және азаматтық таңдауымен, белгілі бір жоғары шешімдер мен әрекеттердің маңыздылық дәрежесін сезінуімен шешіледі. Жалпы алғанда, «...әрбір адам.. тұлға» деп жазды орыстың философ жазушысы Лев Толстой, – яғни ақылға қонымды, сүйіспеншілікке толы жаратылыс, оның міндеті... бір ғана нәрседе: бұл дүниеде өмір сүруге бұйырған аз уақыт ішінде өзінің адамдық тағдырын орындау»

Кез келген саясаттың сапасы көбіне моральдық сезімдер мен пікірлерге сәйкес келетін халыққа қамқорлық қатынас арқылы анықталады. Белгілі бір төтенше оқиғалар мен жағдайларда ғана емес, сонымен қоса саяси-мемлекеттік институттар мен жекелеген шенеуніктер қызметінің барлық қолданыстағы аспектілеріне қатаң моральдық-философиялық сараптама қажет. Қоғамның рухани-адамгершілік сауығуы мен жаңаруының алдыңғы қатарында ғылыми-танымдық қоғамдастығы болу керектігі туралы үнемі айтылып жүр. Соңғысының міндеті, әдетте, ойды шектейтін стереотиптерді жеңуге ықпал ету және сонымен бірге асығыс, үстірт, біржақты пайымдаулар мен бағалаулардан аулақ болу.

Еркіндік пен жауапкершілік категориялары туралы өзіміздің негізгі қызметіміз – білім беру саласы тұрғысынан пайымдасақ, оларды оқу үдерісінің өзінде дәйекті түрде жаңғырту қажет. Бұл жерде ақыл-парасат пен жоғары ізгі ниетті сезім талап етіледі. Тек осы жағдайда ғана педагогтердің, сондай-ақ ғылыми және білім беру қызметін басқаруға және ұйымдастыруға қатысатын әрбір адамның кәсіби этикасының жеткілікті жоғары деңгейі туралы айтуға болады. Жалпы алғанда, қоғам ашық жүйе бола отырып, дамудың сыртқы факторлары мен уақытша тұрақтылықты ғана емес, сонымен қатар ұзақ мерзімді даму үшін үнемі жаңартылып отыратын интеллектуалдық және адамгершілік әлеуетті қажет етеді. Мәні бойынша, бұл әлеуметтік өмірдің барлық түрлеріндегі субъектілер сапасына қатысты екендігін көрсетеді. Бұл, өз кезегінде, адамдардың жеке тұлғалық, басым моральдық қасиеттеріне де, олардың кәсіби білімдері мен дағдыларына да бірдей байланысты [64].

Цифрлық қоғам категориясымен тығыз байланысты тағы бір категория

– жасанды интеллект. Біз жасанды интеллект – өзіміздің адами интеллектіміздің адам жасаған көшірмесі деп санаймыз. Бұл белгілі бір мағынада түсінікті, өйткені біз интеллектің басқа түрін білмейміз. Егер ол адамзатқа пайда әкелсе ғана, жасанды интеллект құруға және дамытуға сенімді себеп бар. Дегенмен бұл жерде қызықты сынақ бар. Біздің жеке биологиялық интеллект адамзатқа міндетті түрде пайда әкелмейді. Адам санасының ең тапқыр туындысы болып саналатын ғылым орасан зор прогреске қол жеткізді. Бұл табыс тарихының көптеген мысалдары бар. Кейінгі кезге дейін адамзат жаппай қырылып жатқан көптеген жұқпалы ауруларға қарсы тиімді препараттарды іздеудегі медицина ғылымының жетістіктерін және COVID-19-ға қарсы салыстырмалы түрде тиімді вакциналардың өте қарқынды дамуын атап өтейік. Алайда, екінші жағынан, ғылым жай ғана қауіп емес, тіпті адамзатқа нақты экзистенциалды қауіп төндіретін бірқатар жаһандық проблемаларды жасады немесе оларға ықпал етті, мысалы, жаппай қырып-жою қаруы немесе климаттың өзгеруі [65]. Соңғысын ескере отырып, біз ешқашан адам интеллектіне тым ұқсас жасанды интеллект іздемеуіміз керек.

Адам интеллектінің оң жетістіктері мен сәтсіздіктері құндылықтарды теңестіру мәселесін аса маңызды, бірақ сонымен бірге күрделі етеді. Теориялық

тұрғыдан алғанда, мәселенің жақсы шешімі өзінен-өзі түсінікті. Біз адам ақыл-ойының жағымды жақтары мен жетістіктерін арттыратын және жағымсыз нәрселердің болуына жол бермейтін жасанды интеллектке ұмтылуымыз керек. Бірақ ол жаққа жетуді ойламай-ақ қалай қозғалуға болады? Адамзат мәдениеттерінің алуан түрі бар және олар өздері ұстанатын құндылықтар жүйесі туралы ортақ пікірге тоғыса бермейді. Дегенмен әр мәдениеттің жеке тұлғаны өлтіруден аулақ болу сияқты кейбір өте негізгі ұқсас құндылықтар бар, бірақ әртүрлі мәдениеттерде маңызды деп қабылданған құндылықтардың көпшілігі күрт ерекшеленуі мүмкін. Құқықтар мен еркіндіктердің жеке немесе ұжымдық түріне басымдық беру арасындағы негізгі бөлімді есепке алу қажет.

Осы мәдени әртүрлілікті ескере отырып, құндылықтарды теңестірумен күресу жағдайында профилактикалық тәсілге шоғырлану идеясы бар. Басқаша айтқанда, біз не болғымыз келетінін емес, өзімізге не болғанымызды қаламайтынымызды жақсырақ білуіміз мүмкін. Дегенмен бұл оң позитивті бағдарламаға қарағанда айтарлықтай жақсы жұмыс істемеуі мүмкін. Біз бұл жерде жақсылық пен зұлымдықтың классикалық христиан дихотомиясына түсіп қалуымыз мүмкін. Дүниеде жамандық болмайынша жақсылық болмайды. Жамандық болмаса, жақсыны тани алмас едік. Ешқандай этикалық құны жоқ бірдеңе болады. Осы контексті ескере отырып, біз сандық ақыл-ой тек биологиялық ақыл – ойдың көшірмесі болуы тиіс, жасанды интеллект адам интеллектін көшіруі қажет екенін мойындауымыз мүмкін, өйткені соңғысы этикалық мәселелерді жақсы меңгере алады [66].

Алайда бұл жағдайда жасанды интеллект не үшін қажет болады?

Сондықтан белгілі бір дәрежеде жасанды интеллект адам интеллектісінен басым болуы керек. Сонымен бірге ол қандай да бір мағынада адамдарға қауіп төндірмеуі тиіс. Машиналарды басып алудың алдын алу өте маңызды міндет болып саналады. Адамдар бүкіл өркениетке үлкен, тіпті экзистенциалды қауіп төндіретін нәрсені жасамауға жауапты. Ақыр соңында, біз ертегіде айтылатын бөтелкедегі жынды шығаруға жауаптымыз

Біз өзімізге мынадай сұрақтар қоюымыз керек, жасанды интеллекті дамытуды тоқтату мүмкін бе? Оның бізге ешқандай зиян келтірмейтініне кепілдік бере аламыз ба? Бірінші сұрақтың жауабы әрине мүмкін емес, технологияның дамуын тоқтатудың жолы жоқ. Бірауыздан халықаралық саяси шешім қабылданса да, біреу бір жерде әлі де технологияны дамытуды жалғастыра береді. Біз тым алысқа кеттік. Ендігі міндет – бақылауда ұстау, жауапкершілігін алу. Біз жасанды интеллектке қатысты проблемалардың нақты жиынтығы бар екенін көреміз. Біз ұтымдылық контекстінде жаңа перспективаны алға тарта отырып, құндылықтарды сәйкестендіру мәселесіне, жасанды интеллект қандай адами құндылықтарға сәйкес келуі керек екенін анықтау мәселесіне назар аударамыз. Дегенмен бастау үшін жасанды интеллект не туралы екендігінде жалпы түсінік болуы керек [67].

Бірыңғай анықтама жоқ, бірақ біздің мақсаттарымыз бен қажеттіліктерімізді ескере отырып, әдісті таңдау мүмкіндігі бар. Біз ақыл-оймен айналысатын болсақ, тек құндылықтарға деген көзқарасты шектей алмаймыз. Адамдар сезімге ие ғана емес, сонымен қатар ақылға қонымды тіршілік иелері. Жасанды интеллектті дамыта отырып, біз эмоцияларды тыс қалдырып, тек ұтымдылыққа назар аударамыз. Бір сәтте біз құндылықтарды теңестіру мәселесімен бетпе-бет келеміз. Дәстүрлі мағынадағы таза ұтымды ақылдың құндылықтарға еш қатысы болмауы керек. Дегенмен адамның ақыл-ойы парасаттылық пен эмоционалдылықтың қосындысы болғандықтан, біз осы уақытқа дейін білетін ақыл осылай жұмыс істейді. Ешбір адам таза рационалды агент емес. Сондықтан егер жасанды интеллект таза ұтымды болып қалатын болса, онда құндылықтарды теңестіру мәселесін шешуге мүмкіндігіміз болмас еді. Мәселе әлі де болады, бірақ оны шешуге мүмкіндік жоқ.

Жасанды интеллект ұтымды болуы тиіс, бірақ адам санасы сияқты дәстүрлі емес жолмен болуы керек. Осылайша құндылықтарды үйлестіру мәселесін алға дамыту үшін дәстүрлі емес ұтымдылықтың қандай болуы мүмкін екенін қысқаша қарастыру керек екендігі ең перспективалы болып көрінеді. Біз мұны уақыты келгенде жасаймыз [68].

Біздің гипотеза – біз құндылықтарды сәйкестендіру мәселесін эмоционалды жағын қамтитын ұтымдылыққа дәстүрлі емес көзқарас позициясынан баға беруіміз керек. Құндылық тұрғысынан ең перспективалы тәсіл – бұл құндылықтар плюрализмі, бұл жайында төменде түсіндіреміз. Мұнда жасанды интеллект түсінуге қатысты өз көзқарасымызды енгізейік. Әйтпесе, жасанды интеллект дәстүрліге қарағанда әлдеқайда күрделі түрде ұтымды агент бола алатынын бағалау өте қиын болар еді. Содан кейін ұтымдылықты түсінудің дәстүрлі емес әдісін енгіземіз. Құнды теңестіру мәселесін егжей-тегжейлі талдамас бұрын біз құндылықтарды теңестіруді қалай түсінуге болатынын да қарастырамыз. Сонымен қатар біз құндылықтарды теңестірудің әртүрлі қиындықтары мен философиялық тәсілдерін талқылаймыз.

Жасанды интеллект дегеніміз не? Біздің қолымызда «ресми» анықтама бар. Еуропалық комиссияның жасанды интеллект бойынша жоғары деңгейдегі сарапшылар тобы оны былай деп тұжырымдады: «Жасанды интеллект жүйелері – күрделі мақсатты ескере отырып, қоршаған ортаны қабылдау арқылы физикалық немесе цифрлық өлшемде әрекет ететін адамдар әзірлеген бағдарламалық (және мүмкін аппараттық құрал) жүйелер, деректерді алу, жиналған құрылымдық немесе құрылымдалмаған деректерді интерпретациялау, білімге негіздеме жасау немесе осы деректерден алынған ақпаратты өңдеу және ең жақсысын шешу мақсатына жету үшін жасалатын әрекеттер. Жасанды интеллект жүйелері символдық ережелерді қолдана алады немесе сандық модельді үйрене алады, сонымен қатар олар қоршаған ортаға олардың алдыңғы әрекеттерінің қалай әсер ететінін талдау арқылы мінез-құлқын бейімдей алады». Анықтама қытайлық жүйені жоққа

шығармайды. мұнда жағдайды түсінуді талап ететін күрделі тапсырма, түсіну іс жүзінде міндетті емес, жасанды интеллект деп аталады.

Жасанды интеллект жүйелерін адамдар жасағандықтан, біз жасанды интеллект әрекеттеріне жауаптымыз. Бұл жерде жасанды интеллекттің қандай мәндерге сәйкес келетіні маңызды мәселе. Жоғары деңгейдегі сарапшылар тобының анықтамасын біздің талдауымыз үшін негіз ретінде алуға болады. Анықтама жасанды жалпы интеллектке емес, жасанды интеллектке тар көзқарасты қарастырады. Дегенмен оны жалпы деңгейде құндылықтарды теңестіру тұрғысынан жасанды интеллекттің кейбір аспектілерін нақтылау үшін кеңейтуге болады [69].

Анықтамада ең жақсы әрекетті (әрекеттерді) шешуге сілтеме бар екенін ескеру маңызды. Нормативтік жолмен «ең жақсыны» түсінетін болсақ, этикалық өлшем осында енуі мүмкін. Егер солай болса, ең жақсы әрекеттер туралы шешім қабылдау міндетті түрде этиканы қамтиды. Ағымдағы талдауда құндылықты теңестіруге назар аударылатындықтан, құндылықтарды теңестіруге қатысты маңызды кез келген нәрсені бастамас бұрын, қытай бөлмесінің жағдайына қатысты ұстанымды қабылдау керек сияқты. Неліктен оның не істеп жатқанын түсінбейтін жүйемен құндылықтарды теңестіру керек. Қытай бөлмесінің ойлау экспериментінің түріне негізделген біз білетініміздей, бақылаушыны адастыруы мүмкін, бұл оның қай жерде жоқ екенін түсінуге мүмкіндік береді. Осылайша жағдай ерекше күрделене түседі. Біз құндылықтарды құндылық жайында хабары жоқ, бірақ олар бар сияқты көрінетін жүйемен теңестіреміз. Қытай бөлмесіндегі адамға оның құндылықтарына қатысты сұрақтар қойдық, оларға сыртқы бақылаушы позициясында жауап берілді, бірақ іс жүзінде қытай таңбалары жазылған екі парақ қағазды біріктірді, ол берілген нұсқаулықтың көмегімен жауап шығарды, тіпті оған сұрақ қандай сұрақ қойылғанын түсінбей оған жауап іздейді.

Нағыз жасанды интеллект саналы болуы тиіс деген пікір жиі ұсынылады.

Дегенмен сананың болуын моральдық мәртебеге ие болу үшін қажетті шарт ретінде қарастырмайтын моральдық мәртебе туралы теориялар бар. Бұл жерде кателеспейік. Қытай бөлмесінде әрекет ететін адам, әрине, саналы. Алайда қытай бөлмесінің ойлау эксперименті арқылы түсіндірілетін компьютердің саналы болуы қажет емес. Ең басты қиындық мынада: белгілі бір құндылық артықшылықтарын есепке алу қытайлық бөлмесінің жағдайына байланысты болуы мүмкін, бірақ біз түсінік пен саналы болудың қатысы бар-жоғын анықтай алмаймыз [70].

Жасанды интеллект санасын талқылауды Дэвид Чалмерстің (2010) еңбектерінде табуға болады. Сондай-ақ бейсаналық, бірақ агенттік жасанды интеллекттегі моральдық мәртебе туралы пікірталас бар. Жануарлар этикасына негізделген тәсілді жасанды интеллектке кеңейтуге бола ма, мұны оны әлі де дәлелдеу керек. Дегенмен жауапкершілік тұрғысынан адамгершілікке қатысты ұқсастық бар екені сөзсіз. Адамдар үйреткен жаратылыстар немесе адамдар жасаған құрылғылар өз әрекеттері үшін толығымен жауап бере алмайды, Ал адамдар әрекеттеріне жауап бере алады. Осы қысқаша бақылаулардан кейін біз Еуропалық

комиссияның жасанды интеллект туралы анықтамасы өте жақсы деген қорытынды жасауға болады, өйткені ол сана немесе түсінік сияқты проблемалық ұғымдарды болдырмайды.

Десек те, ол білім, шешім қабылдау және мінез-құлық сияқты күрделі ұғымдарды қамтиды. Бұл жасанды интеллект архитектурасының жетекші идеясы оның этикалық кемшіліктерін қатаң бақылауға қою арқылы адам санасын қайта құру болып саналады. Шын мәнінде қатаң бақыланатын ақыл нақты ақыл емес. Алайда жасанды интеллекте шынайы ақылдың болуы қажет емес. Бұл – сандық сана. Сандық ақыл-ойдың ықтимал моральдық мәртебесі туралы екі түрлі көзқарасты енгізуге болады. Адамдар «толық моральдық мәртебеге» ие болады деген пікір бар, одан асып түсу мүмкін емес. Осылайша цифрлық ақыл-ойлар мәңгілікке адам санасына бағынышты болып қалуы керек. Дегенмен адамның моральдық мәртебесін беру үшін қабылданған психологиялық мүмкіндіктер адамнан тыс дәрежелерді мойындайтындықтан, суперпациенттік мәртебе мүмкін деп санайтындар да бар. Америка ойшылы Дэниел Дьюи ұсынған Супершыдамды термині адамнан тыс моральдық мәртебесі бар болмысты білдіреді. Бұл көзқарасқа бойынша, адамның ақыл-ойы адамнан тыс сандық ақыл-ойға жол беру жағдайына тап болып отыр. Шульман мен Бостром супер-пациенттер туралы былай деп нақтылайды: «Егер болмыстың адам мүдделерінен әлдеқайда жоғары моральдық тұрғыдан ескерілуі керек мүдделері болса, қызығушылық күштірек болғандықтан емес, оның моральдық мәртебесі жоғары болғандықтан, онда бұл болмыс терминологиямызда супер-пациент болады» (Шульман, Бостром). Осылайша идеалды жасанды интеллект суперпациентке айналуы мүмкін және құндылықтарды теңестіру мәселесі шешіледі, өйткені адам тұрғысынан бұл адамдардан жоғары моральдық мәртебесі бар болмыс үшін болмайды. Бәлкім, бізде құндылықтарды теңестіру мәселесіне дефляциялық шешім бар деп айта аламыз, яғни бізге құндылықтарды теңестіруге ерекше назар аударудың қажеті жоқ. Бағдарламалық қамтамасыз ету мен аппараттық құралдар біздің ең жақсы түсінігімізге сәйкес әзірленеді. Дегенмен қандай да бір шешімдерді талап етпес бұрын немесе мұны жасау туралы келіспес бұрын, құндылықтарды теңестіру дегенді қалай түсінетініміз анықтап алайық [71].

Құндылықтарды теңестіру дегеніміз не? Осы уақытқа дейін біз құндылықтарды теңестіру нені білдіретінін ойлаған кезде түйсікке сүйендік. Енді нақтылайтын кез келді. Құндылықты теңестіруге қатысты ресми орган ұсынған, жасанды интеллект жағдайындағыдай жалпы келісілген анықтама жоқ, Десек те, ЖИ зерттеушілері бізге мынадай түсініктеме берді: «Интеллектуалды жүйелер автономия мен мүмкіндікке ие болған сайын, олардың мақсаттары адам пайдаланушылардың мақсаттарына сәйкес келуін қамтамасыз ету өте маңызды болады; бұл құндылықты теңестіру мәселесі ретінде белгілі». Басқалары құндылықтарды теңестіруді интеллектуалды агенттердің қасиеті ретінде анықтауға болатындығын көрсетеді, бұл оларға адамдарға пайдалы мақсаттарға жетуге

мүмкіндік береді Міндет өте қиын, өйткені біз қандай мақсаттар тек адамдарға пайдалы екенін білеміз деп айта алмаймыз. Бұл туралы идеяны алу тұрақты түрде қайта бағалауды талап етеді. Біз мәселені шешетін құндылықтар немесе әрекеттер туралы айтпағанда, мақсаттардың тізімін анықтай аламыз деп айта алмаймыз. Ең дұрысы, жасанды интеллект адам санасы сияқты үздіксіз қайта бағалауға қабілетті ұтымдылықтың бір түрін енгізуге болады. Дегенмен бұл адамның ақылына қарағанда жақсырақ болуы керек. Әйтпесе, ол адамнан жақсырақ, яғни ұтымдырақ болмаса және тіпті адамдарға әлеуетті қауіп төндіруі мүмкін болса, жасанды интеллекттің мақсаты неде деген сұрақты қайталауымыз керек. Төменде көретініміздей, бұл жерде дәл ұтымдылық негізгі ұғым болып саналады. Бізге адамдардан гөрі эмоционалды болу туралы айтпағанда, ақылға қонымсыз жасанды интеллект қажет емес [72].

Бір қызығы, біз құндылықтарды сәйкестендіру мәселесін кез келген жолмен шешу үшін қандай ұтымдылық қажет екенін анықтауымыз керек. Бұл псевдопроблема сияқты көрінуі мүмкін. Біз ұтымдылықтың не екенін білмейміз бе? Әрине, бізде концепция туралы кем дегенде интуитивті түсінік бар. Дегенмен ұтымдылыққа мүлдем басқа көзқарастар да бар. Бұл кезде біз биологиялық ақылға қарағанда тезірек және жоғары дәлдікпен есептей алатын цифрлық ақыл-ойды құруға ұмтылмайтынымыз анық. Бұл мәселе әлдеқашан шешілген. Біз іздеген ұтымдылық әлдеқайда күрделі.

Ұтымдылық деп нені түсінеміз ? Бұл сұрақ орынсыз болып көрінуі мүмкін.

Біз әдетте ұтымдылық логика мен математиканың негізгі ережелеріне негізделген қатаң бақыланатын пайымдауды білдіреді деп ойлаймыз, дәлелдердің негізділігі орталық қасиет болып саналады . Дегенмен ұтымдылық әлдеқайда күрделі интеллектуалдық мүмкіндік болып есептеледі. Ұтымдылыққа қатысты мәселені шешудің кем дегенде екі жолы бар. Шектен тыс кету немесе радикалдылық шын мәнінде құбылыстың түп-тамырына жету дегенді білдіретінін ұмытпайық. Бұл жерде біз тарихи дереккөздерді емес, ұғымды түсінуді айтып отырмыз.

Төтенше ұтымдылықтың бірінші түрі – терминнің ең тривиалды мағынасында тәртіпті тудыратын шектен тыс реттеудің бір түрі болар еді. Қоғамдағы мұндай жағдайды Евгений Замятин жақсы сипаттаған (1993). 20- ғасырдағы орыс жазушысы рационалды қоғамды былайша суреттеді. Адамдардың есімдерінің орнына сандар бар және өмірде ақыл үстемдік етеді. Көңіл көтеру үшін адамдар қолдарын біріктіріп, патриоттық әндерді шырқап көшелерде жүреді. Әрине, бұл көпшілік адамдардың көңілінен шығатын өмір салты емес. Екінші жағынан, мұндай рационалды қоғамда ешкімге тікелей зиян келмейді . Әйтсе де, біз әлеуметтік өмірді осылай ұйымдастыруды идеал ретінде қабылдайтын және рационалды қоғамның Замятин ұсынған түріне қарай жылжу принципіне сәйкес әрекет ететін жасанды интеллект әзірлеуді қаламас едік, дегенмен мұндай жасанды интеллект

бағдарламалау соншалықты қиын емес, тіпті теңестіру мәселесін салыстырмалы түрде оңай шешуге болатын еді [73].

Басқа мәселеге тоқталсақ, егер экстремалды болмаса, әрине, әдеттен тыс, ұтымдылықты түсінуді Николас Максвелл ұсынған. Максвелл үшін бұл рационалдылыққа дұрыс көзқарас және оған сенуге оның өз себептері бар. Максвелл өзінің көзқарасын ақылға қонымды түсініктемемен түсіндіре бастайды: «Ақыл бізге не ойлау және не істеу керектігін айтпайды, ол бізге не істегіміз келетінін және біздің мүддемізге сай келетін нәрсені анықтауға көмектеседі. Бұл бізді шынымен не істегіміз келетінін білу үшін жақсы жағдайға келтіреді». Бұл бақылауда «іс-әрекет арқылы үйрену» элементі бар екені анық. Алайда бұдан кейінгі жағдай сұрақтар тудырады. Николас Максвелл эмоция мен тілек ұтымдылыққа қарсы немесе ұтымды емес, бірақ олар ұтымдылықтың маңызды құрамдас бөлігі болып саналады деп сендіреді.

Бәлкім, егер біз білетін жалғыз ұтымдылық биологиялық ақылмен жүзеге асатын болса, мұны қабылдауға болар еді. Бір сөзбен айтқанда эмоциялар мен қалаулар – адамның парасаттылығының құрамдас бөлігі, өйткені бұл қасиеттерсіз психикалық тұрғыдан сау адам жоқ, сондықтан ақылды адам да жоқ. Әдетте, эмоциялар мен тілектер бізге қажет кезде таза ұтымды шешімдер қабылдауға кедергі келтіретін адами қасиеттер ретінде қарастырылды. Бұл көзқарас ежелгі стоиктердің философиясында талданды. Бірақ стоиктер адам өмірінде қалаулардың болуын мойындады. Біз қалаулары бар эмоционалды интеллектіні немесе дәстүрлі мағынада таза ұтымды жасанды интеллектіні іздеуіміз керек пе? Қалай болғанда да, соңғысы адам тұрғысынан қауіпсіз көрінеді. Әлде ұтымды және иррационалды эмоциялар мен тілектердің аражігін ажыратуға тырысуымыз керек пе? Соңғысы бар болуы тиіс, өйткені басқа жағдайда дүниеде ешқандай иррационалдық болмас еді. Бұл бізде ешқандай парасаттылық болмайтынын білдіреді, тек бейтарап адамның ақыл ой мүмкіндіктері болар еді .

Николас Максвелл ұтымдылық туралы ойын егжей-тегжейлі түсіндіреді, себебі біз қиындықтарға тап болған кезде және қалай шешуге болатынын білмейтін мәселелерге тап болған кезде ақыл өзекті бола бастайды . Мұнымен келіспеуіміз екіталай. Дегенмен Николас Максвелл сөзін жалғастырады: «Егер біздің істеп жатқан ісіміз, әдетте, ешқандай қиындыққа, мәселеге тап болмаса, инстинктивті, стихиялы түрде, мүлде ойланбастан әрекет етуде қисынсыз ештеңе жоқ. Керісінше, инстинктивті, өздігінен әрекет ете алмайтын, бірақ іс әрекет алдында әрқашан ойлануы керек адам иррационалды болып саналады». Бұл бақылаушының алдына бірнеше сұрақтар қояды. Кез келген инстинктивті және стихиялы мінез-құлықты ұтымды деп қабылдау міндет емес. Сонымен қатар пікірталастың ешбір түрі қисынсыз болуы шарт емес. Осылайша біз ұтымды және иррационалды инстинктивті, стихиялық және қасақана мінез-құлықты ажыратуды үйренуге тура келетін жағдайға тап боламыз.

Николас Максвеллдің айтқан тұжырымен қабылдай отырып, проблемаға тап болу немесе оны болдырмау туралы даулы мәселенің де бар екенін еске сала кетейік. Егер біз әрекет еткіміз келетінін сезсек, бір нәрсе бізге сәйкес әсер етеді. Осылайша біз әрқашан мәселемен бетпе-бет келеміз немесе кем дегенде, әрқашан шешімін табу керек мәселелер бар [74].

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, дәстүрлі ұтымдылыққа қосымша бізде қарапайым экстремалды және эмоциялар мен тілектерді қамтитын «қисынсыз» экстремалды (Николас Максвелл) бар. Біз жасанды интеллектінің қандай ұтымды агент болғанын қалаймыз? Біздің көпшілігіміз дәстүрлі нұсқаға дауыс береді деп ойлаймыз. Дегенмен дәстүрлі ұтымды агент өзінің таза түрінде субъективті құндылықтарда артықшылықтарға ие болмайды. Егер бізді адамға ұқсас жасанды интеллект қызықтыратын болса, онда біз Николас Максвелл түріндегі ұтымдылыққа, яғни кейбір иррационалдылыққа жол беруіміз керек. Бұл қандай да бір түрде мүмкін бе? Мысалы, біз деректерді қорғау мәселесінде қандай ұтымдылыққа сүйенгенді жөн көреміз. Тағы да, дәстүрлі, деп ойлаймыз. Адамның күрделілігін ескере отырып, ұтымдылықты иррационалдылықпен біріктіру арқылы біз әлі де бастапқы нүктені жіберіп алуымыз мүмкін, яғни біз жетіспейтін бірдеңемен бетпе-бет келеміз.

Біреулер бізге жетіспейтіні рух дер еді. Олай болса, оны жасау адам күшінде емес. Дегенмен жағдай әлі де үмітсіз емес, өйткені біз адамдардың рухының негізі неде екенін білмейміз. Бұл құдайдан шыққан нәрсе ме, әлде, мүмкін, өзін-өзі ұйымдастырудың бір түрі бойынша өздігінен дамиды кейбір психикалық құбылыстардың метафоралық көрінісі ме? Соңғы жағдайда, егер цифрлық ақыл-ойдың психикалық құрылымы адам санасына жеткілікті ұқсас болса, онда рухқа ұқсас жалпы қабілеттілік цифрлық санада ерте ме, кеш пе пайда болады деп ойлауға негіз бар. Жауап алу үшін тарихқа үңілейік. XVIII және XIX ғасырларда екі күшті мәдени қозғалыс болды, олардың бірі әдетте рационалдылықпен, екіншісі иррационалдылықпен байланысты. Біз, әрине, ағартушылық пен романтизмді меңзеп отырмыз. Ағартушылық – дәстүрлі мағынада парасаттылық пен ғылымның өркендеген дәуірі. Романтизм біздің санамызды эмоциялармен және өнермен байланыстырады.

Николас Максвеллдің көзқарасы бойынша, нақты ұтымдылыққа жету үшін оларды біріктіру қажет. Дәстүрлі ұтымдылық өзінің таза түрінде Максвелл үшін өте қисынсыз, өйткені ол адамның психикалық мүмкіндіктерін толық пайдалана алмайды. Адамзат мәдениетінде тарихи даму маңызды, кейде шешуші рөл атқарады. Біздің пайымдауымызша, ортақ құндылықтар кең мағынада мәдениет тарихының бірнеше кезеңдерін бірте-бірте алмастыра отырып қалыптастырды. Батыстықтар орта ғасырлардағыдай либералдық демократия стилінде жеке бас еркіндігіне әрқашан зер қойған емес. Осылайша біз өзімізге сұрақ қоюымыз керек: құндылықтарды сәйкестендіруді жеңілдету үшін осы тарихи өткенді цифрлық санаға бағдарламалауға тырысуымыз қажет пе? Тағы да, егер біз биологиялық ақыл-

ойға мүмкіндігінше ұқсас жасанды интеллект іздейтін болсақ, онда бұл сұраққа жауап тікелей «иә» деген жауап болады. Мүмкін, жоғарыда байқағанымыздай, жасанды интеллект барлық жағынан адамдарға ұқсас болуы керек емес шығар? Олай болса, жасанды интеллектіге тарихи оқиғалар туралы мәлімет қажет болмауы мүмкін. Бұл жасанды интеллект әзірлеушілерге жеңілдік болып көрінеді, бірақ екінші жағынан, тарихи өткен жоқ болса, жасанды интеллектіні адам тұрғысынан ұтымды ету одан да қиын болуы мүмкін. Мұны Ник Бостромның сөзімен айтсақ, құндылықтарды теңестіруді жеңілдету үшін цифрлық ақыл-ой өркениеті үшін тарихи өткенді модельдеу керек пе? (Бостром, 2003) Мұны нақты білмейміз, бірақ бұл міндетті түрде қарастырылатын мәселе. Адамның биологиялық ақыл-ойы екі жақты, дәстүрлі ұтымды ағартушылық және эмоционалды романтизмді қамтиды. Кейбіреулер, олардың арасында Николас Максвелл де бар, ең дұрысы – біз ақыл мен жүрек арасындағы өзара әрекетті іздеуіміз керек дейді .

Осы уақытқа дейінгі жасанды интеллект зерттеулері тек ақыл-ойға бағытталған. Адамның жасанды жаратылысы жағдайында жүрек пен жанды мақсат ету үмітсіз болар еді және оны жүзеге асыруды табиғатқа (немесе құдайға) қалдыру керек. Дегенмен адамдар өздеріне қатысы бар нәрседен жасырынбай, жауапкершілікті алуы тиіс. Осы жерде нақты мақсат қояйық. Осылайша біз өзімізді құндылықтарды теңестіру мәселесін біршама уақыт бойы шеше алмауымызға итермелейміз. Дегенмен біз көбірек этикалық жасанды интеллектке көшу үшін бізге не қажет екендігі туралы түсінігімізді дамыта аламыз [75].

Құндылықты теңестірудің қандай түрі бар? Құндылықты теңестіру мәселесі екі түрлі қиындықтарға тап болады, техникалық және нормативтік. Әлбетте, олар өзара байланысты. Техникалық тапсырма жасанды интеллектіде адами құндылықтарды қалай кодтау керек деген сұрақпен айналысады. Нормативтік тапсырма екі сұрақпен байланысты: жасанды интеллект қандай құндылықтарға немесе кімнің құндылықтарына сәйкес келуі керек? Техникалық мүмкіндігіміз болмаса, нормативтік мәселелерді шеше алмаймыз. Соған қарамастан, бұл жерде біздің назарымыз мәселенің нормативтік жағына бағытталған. Осыны ескере отырып, біз техникалық шектеулер жоқ деп есептейміз және біз мәселенің нормативтік жағын ғана қарастырамыз.

Бірден шешетін басты мәселеміз бар. Егер ешқандай техникалық шектеулер болмаса, біз адам санасының дәл көшірмелерін, соның ішінде аппараттық құралдарды (денені) жасай аламыз. Дегенмен бұл талпыныстың еш пайдасы жоқ. Бар нәрсені қайта құрастырудың не қажеті бар? Бізге адамдікінен әлдеқайда жақсырақ ақыл қажет. Шешім оңай, тіпті тривиалды болып көрінеді. Адамның ақыл-ойын (бағдарламалық құралды) көшіріп алып, оны төзімдірек және жөндеуге оңай механикалық жабдыққа орнатайық. Дегенмен адамның интеллект түрінің механикалық жабдықтағы адам ағзасындағыдай жұмыс істеуінің қажеті жоқ және біз айырмашылықтардың қандай болуы мүмкін екенін білмейміз. Жасанды интеллект зерттеулері осы уақытқа дейін анықтағандай, егер біз адамдікіндей,

шешім қабылдау қабілеті мен жауапкершілігі бар сандық ақыл-ойы бар роботтың бірдей көшірмесін жасай алған жайдайда да, біз әлі де тірі жаратылысты да, адамды да ала алмаймыз. Жоғарыда көргеніміздей, әлі де бірдеңе жетіспейді.

Цифрлық сана адам сияқты жұмыс істесе де, бұл бізге қажет емес, өйткені адамдар бір-біріне және іс жүзінде жер бетінде кездесетін кез келген басқа тіршілік иелеріне зиян келтіруге бейім. Бұл ескеру қажет маңызды аргумент, бірақ шын мәнінде біз технологиялық жағынан құдіретті емеспіз, осы сәтте біз құндылықтарды теңестірудің нормативтік жағына назар аударуымыз керек. Жетіспейтін бірдеңе аргументі құндылықты теңестіру мәселесінің нормативтік мәселесінің шешімін іздеуде жетекші мәселе ретінде қабылдануы мүмкін. Бұл жетіспейтін нәрсені іздемей, оны ұмыту керек шығар. Осылайша біз адам интеллектісінен ерекшеленетін және барлық жағынан нашар болуы міндетті емес жасанды интеллект аламыз. Адамдардың бір-біріне зиян келтіруіне мүмкіндік беретін осы қасиет, жасанды интеллектіге жетіспейтін нәрсе болуы мүмкін.

Егер біз адам баласына ортақ құндылықтардың ең маңыздысы қандай екенін білсек, құндылықтарды үйлестіру мәселесін шешу оңай болар еді. Өкінішке орай, біз оны нақты анықтай алмаймыз. Біз жалпыадамзаттық құндылықтардың бар-жоғын білмейміз. Алғашқы үшеуін қоспағанда, христиандық Он өсиетке сенудің негізі бар. Қалған жеті қағида жалпыадамзаттық құндылықтардың негізіне сәйкес болуы мүмкін, бірақ олардың дәстүрлі тарихи тұжырымына мүлдем сәйкес емес. Мысалы, бұл өсиеттер барлық адамзат мәдениетінде ортақ емес, тіпті бір мәдениетте де болуы міндетті емес христиан отбасының дәстүрлі үлгісіне сәйкес келетін риторика мен сөздік қорды қамтиды. Бақытымызға орай, көптеген адамдар қазіргі жағдайда іс жүзінде қолдануға жарамсыз деп санайтын Інжілге қайта оралудың қажеті жоқ [76].

Екінші жағынан, адамзат мәдениеті – үздіксіз дамып келе жатқан жүйе және егер үзіліс өлімге әкелетін терминал болмаса, біз бұл дамудың үзілуін қамтамасыз ете алмаймыз. Дегенмен қазіргі заманғы пікірлерге сүйенейік. Бізде бар сенімді жасанды интеллект үшін этикалық нұсқаулар (Еуропалық комиссия, 2019) біздің қолымызда. Құжатта «Жасанды интеллект жүйелері жеке тұлғалардың құндылықтары мен таңдауларының көптігін құрметтеуге тиіс», яғни «Адамның қадір-қасиеті сияқты кейбір негізгі құқықтар мен қағидаттар абсолютті және теңгерімдеуге жатпайды» деп бекітілген (Еуропа комиссиясы). Біз Еуроодақ құжатында жасанды интеллект жүйелері адамдардың таңдау еркіндігі негізінде жұмыс істеуі керек деп мәлімделгенін көреміз. Осылайша жасанды интеллект құндылықтардың батыстық дәстүрін ұстануды міндеттейді. Сонымен қатар құжат адамның қадір-қасиетін негізгі принцип деп жариялайды және абсолютті құқықтар мен принциптердің басқа да түрлері болуы мүмкін деп болжайды. Абстрактілі категория деңгейінде қадір-қасиет шын мәнінде әмбебап құндылық болып саналады. Дегенмен тірі және дамып келе жатқан мәдениеттерде қадір-қасиет сияқты жалпы ұғымды басқаша түсінуге болады. Еуропалық Одақ құжатында

жасанды интеллект «адам құқықтарын, демократияны және заң үстемдігін сақтаудың негізгі құндылықтарымен үйлесуі керек» делінген (Еуропа комиссиясы, 2019) және батыс мәдени дәстүрімен үйлесетін тағы да көптеген мәселелер бар.

Біз айтып отырған құжат – Еуроодақтың құжаты. Сондықтан онда сенімді жасанды интеллект үшін берілген этикалық нұсқаулар бүгінгі еуропалық құндылықтар деп атайтын нәрсеге негізделуі керек екенін түсінуге болады. Оларды демократияның негізгі құндылықтары деп те айта аламыз. Құндылықты бағалаудың бұл деңгейінде еуропалық және солтүстік американдық құндылықтар арасында ешқандай айырмашылық жоқ және барлық дәлелдер бойынша, жалпы алғанда, біз бұл қауымдастыққа барлық демократияларды қоса аламыз. Бұл қозғалыс түрі құндылықтардың көптігі мәселесін белгілі бір жолмен шешеді. Дегенмен біз еуропалық жасанды интеллектке немесе демократиялық жасанды интеллектке ұмтыламыз ба? Бұл құндылықтарды теңестіру мәселесінің бірнеше шешімі болуы мүмкін дегенді білдіре ме? Біз демократиялық жасанды интеллект пен оған қоса, демократиялық емес жасанды интеллект құруға ұмтылудамыз ба? Бұл біртүрлі көрінеді. Немесе жасанды интеллект тек демократиялық қоғамдарда ғана теңестірілуі немесе тіпті қолданылуы мүмкін немесе демократиялық емес қоғамдарда қолданылуына жол бермеу керек деген ұстанымды ұстануымыз керек пе? Тағы да, оғаш идея және қолданысқа жарамайды. Жасанды интеллектіні демократиялық әлеммен шектеуді қалай елестете аламыз? [77].

Дегенмен жаңа айтылған мәселелер біз үшін қосымша болып саналады. Талдаудың басты мақсаты, жоғарыда атап өтілгендей, құндылықты теңестіруге бағытталған профилактикалық тәсілдерді алға жылжытудан гөрі табысты болуы мүмкін бе деген сұрақ. Әртүрлі мәдениеттердегі әртүрлі құндылықтар мәселесі біздің міндетімізді күрделендіретіні және мүмкін мүлдем шешілмейтіндей етеді. IBM нұсқаулығында берілген мүмкін әрекеттер жиынтығы бар: «Мәдени нормалар мен құндылықтардың кең ауқымына сезімталдықты қамтамасыз ету үшін сақтық қажет. Құндылық жүйелерін есепке алу қаншалықты қорқынышты болып көрінсе де, әмбебап принциптердің ортақ өзегі – олардың кооперативтік құбылыс екендігі» (IBM, 2019) . Әмбебап принциптердің ортақ өзегіндегі кооперативтік құбылысты тану құндылықтар жүйелерінің көптігімен тиімді күресу үшін жеткілікті деп сену тым аңғал болып көрінеді, бірақ ол ЖИ зерттеулеріне қатысты шынымен маңызды нәрсені, мүмкін, тіпті жалпы мағынада көрсетеді. Адамзат өркениеті бірлескен құбылыс болғандықтан, цифрлық ақыл-ой қауымдастығы барлық дәлелдер бойынша бірдей болуы тиіс.

Тағы бір маңызды құжат бар, оған сілтеме жасау керек, ол – этикалық тұрғыдан сәйкестендірілген дизайн. Автономды және интеллектуалды жүйелермен адам әл-ауқатына басымдық беру көзқарасы. Ол автономды және интеллектуалды жүйелер этикасы бойынша IEEE жаһандық бастамасының демеушілігімен жарияланды. Басында, бұл нақты құжат жасанды интеллект дамыту контекстіндегі басқа мәдени дәстүрді ескеретін сияқты болған. Дегенмен бұл асығыс пікір. Келесі

тұжырымды қарастырайық: «біздің этикалық тәжірибелеріміз батыстық (мысалы, аристотельдік, канттық), шығыстық (мысалы, синтоизм, Мо мектебі, конфуциандық), африкалық (мысалы, Убунту) немесе басқа дәстүрден бе? Қоғамның өркендеуінің біртұтас анықтамаларын құрметтеу өнімділікті немесе жалпы ішкі өнімді (ЖІӨ) арттырудың бір өлшемді мақсаттарын орындаумен салыстырғанда маңызды болып саналады. Автономды және интеллектуалды жүйелер біздің ажырамас негізгі құқықтарымыз бен қадір-қасиетімізді айқын құрметтеуді, сондай-ақ адамның гүлденуі мен қоршаған ортаның тұрақтылығын арттыруды бірінші орынға қоюы және олардың мақсат етіп қоюы керек». ЕО және IBM құжаттарымен салыстырғанда IEEE құжатында әлі де атқару қажет қадам бар. IEEE құжаты бірінші орынға жеке бас бостандығы сияқты дәстүрлі құндылықтардың кез келген түрін емес, бүгінгі күннің басты экзистенциалды мәселесін, яғни экологиялық тұрақтылықты қояды. Құндылықтың бұл түрінің проблемалық сәті оның адамның жеке әл-ауқаты ретінде тікелей қатысты құндылықтармен салыстырғанда басқа деңгейде болуы болып есептеледі. Бұл жанама мәндердің осындай түрімен теңестіруді қиындатуы мүмкін. Дегенмен белгілі бір уақытта жасанды интеллект дамыту қоршаған ортаны қорғау сияқты «жаһандық» құндылықтардың түріне жетуі тиіс. Бұл жерде күшті басымдыққа ие мәселе бар. Сандық сана үшін планетаның тұрақтылығы кез келген адамның әл-ауқатынан әлдеқайда маңызды болуы мүмкін. Бірақ ақыр соңында, адамдар бұл дилеммамен бетпе-бет келеді [78].

Құжатта айтылған тағы бір жалпы тұжырымдама – адамның гүлденуі. Бұл тіпті қоршаған ортаны қорғаумен салыстырғанда шынымен де абстрактілі ұғым. Егер соңғысын жеткілікті түрде сандық түрде анықтауға болатын болса, онда біріншісі философиялық-этикалық концепция болып саналады. Адамның гүлденуі идеясын әртүрлі мәдениеттерде мүлдем басқаша түсінуге болады және цифрлық ақыл-ойлар қауымдастығында ұқсас ештеңе болмайды. Соңғысы үшін гүлдену – жай ғана техникалық термин. Адамның ажырамас құқықтары туралы айтудың қиындығы бар екені айтпаса да түсінікті. Бұл абсолютті батыстық ұғым екені анық. Тұжырымдаманың жақсы жағы – батыстық дәстүрде ол өте жақсы түсіндірілді. Бұл адамның қадір-қасиетінен біршама өзгеше болуы мүмкін, бірақ мұнда да күшті мәдени әсерлер бар. Ең сорақысы, барлық адамзат мәдениеттері экологиялық тұрақтылыққа мән бере ме, жоқ па, бұл жауапсыз сұрақ. Мұны батыстық саяси-экономикалық жүйе жағдайында да растай аламыз ба? Әрине, қамқорлық қажет екендігі жиі айтылады, бірақ әлі күнге дейін жеткілікті түрде қолға алынған жоқ.

Дегенмен егер цифрлық ақыл-ой кез келген нәрсені күтуге қабілетті деген тұжырым болса, онда экологиялық мәселелер орталық сатыда тұруы тиіс. Өйткені қоршаған ортаға зиянын тигізбеу – адамға барынша зиян келтірмеу деген сөз. Жалпы алғанда, жоғарыда келтірілген барлық құжаттарда біз таба алатын нәрсе – бұл екі жақты екпін, ол өз кезегінде қиындықтар туғызады. Барлық жерде құндылықтардың көптігінен стресс бар, бірақ сонымен бірге белгілі бір нақты

құндылықтарға басымдық беріледі. Алайда плюрализм релятивизммен бірдей емес және ол субъективизммен бірдей емес. Релятивизм дұрыстық мәдениетке немесе қоғамға байланысты екенін білдіреді. Субъективизм дұрыстық жеке адамға байланысты дегенді білдіреді. Плюрализм кейде дұрыстықты мүлде анықтау мүмкін емес деп есептейді, сондықтан құндылықтардың қайталанбайтындығы бар. Плюрализм объективизммен үйлесімді болуы мүмкін деген пікірлер де бар. Мысалы, Исая Берлин бұл пікірді қолдады. Берлиннің пікірінше, плюрализм адамдар өз мүдделері үшін көздейтін объективті құндылықтар немесе мақсаттар әлемін жоққа шығармайды. Мақсаттар мен моральдық принциптер көп болып саналады, бірақ олар шексіз көп емес, өйткені олар «адамның көкжиегінде» қалуы керек [79].

Сонымен біз жасанды интеллектіні «адам көкжиегі» аясында ұстауымыз керек. Бірақ екінші жағынан, біз оларды адамдарға қарағанда жақсы этикалық агенттер ету үшін цифрлық ақыл-ойлармен адам көкжиегінен шығуға бейімдейміз. Берлиннің көзқарастарына сүйене отырып, біз объективті түрде жақсы және объективті түрде жаман арасындағы айырмашылықты жасай алуымыз керек деген ойға келдік. Бүгінгі күні әлемдегі ешбір зиялы агент құлдықты, нәсілшілдік пен сексизмді жаман емес нәрсе ретінде жіктей алмайтыны анық. Бұл жерде біз жақсы нәрселерден гөрі жаман нәрселер туралы оңай келісе аламыз және осылайша бұл жасанды интеллект үшін құндылықтарды теңестірудің негізі болуы керек деген дәлел бар. Құндылық плюрализмі көзқарасын қабылдау мұндағы жағдайды өзгертпейді. Біз объективті түрде жаман деп жариялай алатын көзқарастар бар. Құндылықты теңестіру мәселесін осы жағынан шешуді бастау мүмкіндігі бар. Десек те, екінші жағын ұмыта алмаймыз. Бұл шынымен де біз жеке басымыздан өткізгіміз келетін немесе біз өмір сүріп жатқан қоғам үшін негізгі құндылық болатын объективті ештеңені алға тарта алмауымыз үшін емес пе? Еркіндік, қауіпсіздік, абырой туралы не деуге болады? Нақтырақ айтқанда, мүмкіндігі шектеулі адамдарға көмектесу туралы не деуге болады? (Джоамец, Чочиа, 2021). Сонымен құндылықтарды теңестіру мәселесі контекстінде әлі де сұрақ бар, бұл алдын-алу немесе ынталандыру жағынан бастау керек пе немесе екеуін қатар дамыту керек пе?

Біздің ұсынысымыз мынадай: біз әлі де екі бағытты қатарлас жүргізуіміз қажет. Жоғарыда көріп отырғанымыздай, жасанды интеллект адамдарды қорғау үшін профилактикалық көзқарасты қабылдауы керек мәселелердің кең ауқымы бар. Бұл жаһандық проблемалар. Дегенмен жаһандық проблемалардан аулақ болу және оларды шешуге көмектесу де ынталандырушы мінез-құлық ретінде қарастырылуы мүмкін. Бәлкім, жаһандық проблемалармен айналысу нормативтік мәселе ме деген сұрақ туындауы мүмкін. Мүмкін емес, бірақ этика бұл жерде ешқандай күмән тудырмайды. Бізде қандай құндылықты теңестіру керек деген сұраққа нақты жауап жоқ. Дегенмен тек алдын-алу немесе жай ғана ынталандыру әдісіне назар аудару тым жеңіл болады деп сенуге жақсы себептер бар. Ұстауға тиіс әмбебап ұғым бар, яғни «көптік». Оны ешқашан салыстырмалылықпен де, субъективтілікпен де

шатастырмау керек. Құндылықты теңестіру мәселесінің нормативтік жағын жасанды интеллектке сәйкес ұтымдылық түріне ие болмай шешу мүмкін емес екенін ұмытпайық [80].

Қорыта айтсақ жасанды интеллекттің дамуы жалғасады және жоғары қарқынмен жалғасады, біз, биологиялық ақыл-саналар, барған сайын сандық ақыл-ойдың қоршауында боламыз. Адамдардың басты міндеті – өркениет тарихындағы бұрын-соңды болмаған жағдайды бақылауда ұстау, өйткені біз болып жатқан оқиғаларға жауапкершілікті өз мойнымызға алуымыз қажет. Бұл, ең алдымен, құндылықтарды теңестіру мәселесіне, әсіресе оның нормативтік аспектісіне үнемі назар аударуды білдіреді. Цифрлық қоғам техникалық жағынан тез дамиды және біз мәселенің нормативтік аспектісіне қатысты өз ойларымызды ұстанғанымыз абзал. Біз қолданылған негізгі ұғымдардың мазмұнын кейбір «ресми» түсінуге негізделген тәсілдемені негізге ала отырып, мәселені әртүрлі тұрғыдан талдадық. Құндылықтарды үйлестіру мәселесімен айналысу ұтымдылық тұжырымдамасына жаңа көзқараспен қарауды талап етеді. Николас Максвеллдің идеяларына негізделген ұтымдылықтың жаңа түсінігін цифрлық ақыл-ойды дамытумен байланыстыруды болжайтын жаңа идея бар. Осы жерде іздестіру және жетіспейтін бірдеңенің дәлелі бізге көмектесе ме деп сұрақ туындайды. Алайда біз бұл жерде нақты не жетіспейтінін көрсетуде үлкен қиындықтарға тап боламыз. Рухқа ие болу, тірі болу, саналы болу, мұның бәрі ме немесе басқа нәрсе ме? Десек те, бұл алдағы зерттеулер үшін қызықты мәселе болады. Құндылықтарды үйлестіру мәселесіне алдын-алу немесе ілгерілету көзқарасы мәселесіне қатысты біз осы тәсілдердің бірімен немесе басқасымен шектелу орынды болмайтыны туралы қорытындыға келдік, бірақ оларды біріктіре отырып жүргізген жөн, өйткені бұл да осы тәсілге жатады, биологиялық ақыл-ой қызметінің нормативтік жағы. Психикалық тұрғыдан сау адамдар әрқашан олардың болғанын қалайтын немесе алдын алғысы келетін жалпыға ортақ жаман және жақсы нәрселер көп болмаса да, бар. Құндылыққа теңдестірілген көзқарастың түйінді сөзі салыстырмалылық немесе субъективтілік емес, көптік болады, өйткені салыстырмалылық пен субъективтілікке қарама-қайшы көптік объективтілікті жоққа шығармайды.

Цифрлық қоғам үшін аса маңызды тағы бір ұғым – киберэтика. Компьютерлердің қазіргі қоғамда маңызды рөл атқарып отырғаны айдан анық. Киберкеңістік – бұл ақша табуға, өмірден ләззат алуға, міндеттерді орындауға, сондай-ақ білім алуға мүмкіндік беретін орын. Егер технологиялық артефакт қазіргі адамдардың өмірінің қажетті құрамдас бөлігіне айналса, бұл сөзсіз ақпараттық-компьютерлік технологияларды қолдануға байланысты жаңа әлеуметтік проблемалардың пайда болуына әкеледі. Кейінгі уақытта бұл технологиялардың қоғамға әсері күрт өсті. Нәтижесінде компьютерлер мен ақпараттық технологияларды этикалық қолдану да зерттеу тақырыбына айналды. Компьютерлік этиканы зерттеу салыстырмалы түрде жақында жүргізілгеніне қарамастан, ол қазірдің өзінде пәнаралық зерттеуге айналды. Өйткені бүгінгі таңда

бұл мәселе ІТ мамандары, инженерлер, оқытушылар, психологтар, философтар және тіпті компьютерлік технологияны қолданушыларды ойландырып отыр.

Джордж Эдвард Мур XX ғасырдың 80-ші жылдарының соңында бұл саладағы зерттеу өрісін анықтады, нәтижесінде бұл негізінен екі бағыт екенін хабарлады: осы технологиялардың әлеуметтік әсер ету мәселесі және оларды этикалық қолдану принциптері. Ли и Чан пікірінше, компьютерлік этика ІТ мамандарының кәсіби этикасы мен іскерлік этикасы саласында бар. Ол ІТ мамандары да осы технологияларды қарапайым пайдаланушылар да тап болатын осы жағдайларды бағалауына байланысты дәстүрлі этиканың шекараларын кеңейтеді. Сондықтан компьютерлік этиканың БАҚ этикасынан, құқықтық этикадан және кәсіби этиканың кез келген түрінен сапалық айырмашылығы жоқ. Жақын болашақта ақпараттық технологиялар үйреншікті жағдайға айналады және күнделікті өмірдік бір аспектісі ретінде қабылдануы да мүмкін [81].

Бұл жұмыста компьютерлік этика бойынша ғылыми зерттеулер ақпараттық технологиялар (АТ) мен академиялық философияның қиылысында, сондай-ақ өнеркәсіп әлемінен автономды екендігі көрсетіледі. Кейбір философтар жаңа теориялар мен әдістерді қажет ететін бірегей мәселелерді қамту үшін жаңа зерттеулер қарқынды дамып келе жатқанын алға тартады, ал басқалары АКТ-дағы моральдық мәселелерді кез келген басқа этикалық мәселелер сияқты қарастыруға болады деп санайды. Қоғамды «модернизациялау» әрекетінің кез келген талпынысы сөзсіз технологиямен, атап айтқанда ақпараттық технологиямен байланысты екені белгілі.

Жоғары технологиялар – белгілі бір әлеуметтік мақсаттарға жетудің техникалық құралдары. Технология жайлы ең жалпы түсінік – бұл оның артефакт, құрал немесе жүйе екендігінде, ол адамдарға электрондық пошта арқылы бірдеңе жіберуге, жазуға, сақтауға, басқаруға, өзара әрекеттесуге және тағы басқаларға қолжетімді болу үшін жасалған. Осылайша ұялы телефон енді «жай артефакт және кеңесші» ғана емес, ол қашықтықта байланыста болу және сөйлесу мүмкіндігін беретін «дос» болып саналады. Нормативтік этика және медициналық этика бойынша еңбектерімен танымал философ-моралист Бернард Герттің қолданбалы саладағы мәселелер туралы пікірімен келісуге болады. Ақпараттық технологиялар мен киберкеңістіктің философиялық мәселелерінің маңызы қазір арта түсіп отыр. Киберантропология этикасы, сонымен қоса, компьютерлік этика «жалпы моральға» жүгіну арқылы шешілуі тиіс. Бұл бағыттағы философиялық зерттеулерде Лучано Флориди, Рафаэль Капурро және Лукас Интронаның еңбектері ерекше маңызға ие [82].

Компьютерлік этиканы алғаш болып философиялық зерттеуді бастаған Рафаэль Капурро болды. Оның ойынша, ақпараттық этиканың құраушысы өзі болып саналады. Бірақ Лучано Флориди бұл ұстаныммен келіспейді. Оның пікірінше, цифрлық технологиялар дәуірінде «компьютерлік этика» және «ақпараттық этика» категорияларының семантикалық мәні бірдей. Лучано Флориди

ақпараттық этиканы экологиялық этиканың бір бөлігі ретінде қарастырады [83]. Ақпараттық технологиялар мен ақпараттық жүйелер де құндылықтар жүйесінің көмегімен қоршаған ортаға қосылады. Ол үш негізгі этиканы бөліп көрсетеді: ақпараттық этика, ақпарат қолданыста кезде (ақпарат ресурс ретінде); ақпараттық этика, ақпарат өндірілген кезде (ақпарат өнім ретінде); ақпараттық этика, ақпараттық орта әсер еткенде (ақпарат нысана ретінде). Оның онтологиялық тұжырымдамасы ақпараттық ортадағы әрбір объект үшін ақпараттың құндылығын қамтиды. Ол сондай-ақ технологияның адамдардың моральдық және әлеуметтік өмір сүру қасиеттеріне әсер ететінін көрсетеді. Онтоцентрлік этика моральдық құрметтің әртүрлі деңгейлерін қалыптастыратын ішкі құндылықтарға негізделген, бірақ ақпарат өңделіп, субъектілер пайдаланған кезде әртүрлі рөлдерге ие болады.

Лучано Флориди компьютерлік этиканың метафизикалық негізін дамытады, ол екі элементтен құралған. Біріншіден, ол қазіргі болмыстың басып интерпретациясы ретінде цифрлық болашақта болудың мағынасын бекітуге бағытталған. Екіншіден, ол ақпараттық ортаны этикалық стратегиялық басқару тұрғысынан құрылған. Ғаламдағы кез келген объектіні «ақпараттық нысан» деп түсіну керек, ол өз бетінше бағалы және сәйкесінше, минималды моральдық қатынасқа лайық. Философ ақпараттық объектінің тұжырымдамасын аналогия арқылы түсіндіреді: «Шахмат ойынындағы сарбазды (пешканы) қарастырайық. Оның сәйкестігі физикалық дене сияқты шартты қасиеттермен, оның пішінімен және түсімен анықталмайды. Көбіне сарбаздар – мәліметтер жиынтығы (ақ немесе қара сияқты қасиеттер және оның тақтадағы стратегиялық жағдайы) және және үш мінез-құлық ережелері: ол тек алға және тек бір шаршыға ғана жылжи алады (бірақ бірінші айналымда екі квадрат болуы мүмкін), ол басқа бөліктерді тек диагональ бойынша, алға қарай қадам жасай алады және тақтаның қарама-қарсы жағына жеткенде патшадан басқа кез келген мәртебеге көтерілуі мүмкін. Шынайы сарбаз – «ақпараттық объект». Бұл материалдық нәрсе емес, бірақ ақыл-ой мәні» [84].

Homo Informaticus екі ортада өмір сүруге мұқтаждығы бар «қосмекенділер». Инфосалаға қатысты мәселелер бүгінгі күні биосферада зардап шегетіндер сияқты Homo Informaticus-ке өмір сүруі үшін маңызды және өзекті болып отыр. Қазіргі күні онлайн және офлайн деп бөліну жоғалып барады [85]. Нақты адам мен оның әлеуметтік желі сайттарындағы проекциясы арасындағы шекара «бұлыңғыр» және бізде болуы мүмкін ең құпия жеке нәрсе, - біздің жеке беттеріміз бен өзіміз ғана, тіпті оның өзі технологияға біршама мәнде тәуелді. Заманауи адам киберкеңістікте өзінің болмысын шынайы әлемнен басқаша қабылдауы мүмкін. Әрбір адам өзінің өмірі барысында жеке өзіндік «инфосферасын» жасайды. Көптеген адамдар өзінің балама бейнесін онлайн қалыптастырады. Әлеуметтік желілер біз өзімізді басқаша көрсететін орынға айналып барады, сонымен қатар өзіміздің жаңа бейнелерімізді көпшілікке таныстырамыз. Кейбір адамдар интернетте әрекет ету арқылы өзінің шынайы есімін пайдаланады, ал кейбірі анонимділікті қалайды, сондықтан жеке

ақпараттың әртүрлі дәрежесін ашатын бүркеншек аттап (псевдонимдер) ойлап табады.

Рафаль Капурроның пікірінше, ақпараттық технологиялар – қоғам өмірінің құрамдас бөлігі. Әсіресе, интернеттің пайда болуымен бұл мәселе бойынша пікірталастар күрт өсті. Зерттеуші ақпараттық этиканы тар мағынада цифрлық АКТ-ның қоғамға және қоршаған ортаға әсерімен күресу ретінде анықтайды. Алайда оның пікірінше, «ақпараттық этика» сандық бұқаралық ақпарат құралдарымен шектелмей, ақпарат пен коммуникациямен кең мағынада айналысады. Ақпараттық этиканың негізгі тақырыптары: зияткерлік меншік, құпиялылық, қауіпсіздік, ақпараттың шамадан тыс жүктелуі, цифрлық бөліну, жыныстық кемсітушілік және цензура.

Ақпараттық этика қоғамда мәдениетаралық диалог жүргізу үшін қажет. Бұл тұрғыда ақпараттық этиканы ғаламдық цифрлық ортаның құрамдас бөлігі ретінде зерттеуге болады. «Интернет жергілікті және жаһандық деңгейде әлеуметтік коммуникацияның негізгі инфрақұрылымына айналды. Қол жеткізу еркіндігін этикалық принциптің негізгісі ретінде сөз бостандығы мен баспасөз бостандығына ұқсас принциптерде қарастыруға болады. Еркін интернет бейбітшілік пен демократияны нығайтуға ықпал етуі мүмкін, бірақ оны манипуляция мен бақылау мақсатында да қолдануға болады», - деп жазады мамандар. Мәдениетаралық ақпараттық этиканың негізгі міндеті – мәдени бірегейлікті оқшаулау немесе жай толықтыру арқылы емес, тіпті мәдениеттердің қақтығыс арқылы емес, цифрлық «инфосфера» негізінде көбірек жүзеге асырылатын байланыс үдерісі арқылы жеңілдету. Бұл үдеріс күнделікті өмірдік прагматикалық деңгейіне ғана емес, сонымен қатар айқын және жасырын философиялық дәстүрлерді бейнелеудің теориялық деңгейіне де қатысты: «Егер бұл кескін мәдениеттер арасындағы байланыс үдерісіне қатысты болса, біз кең мағынасындағы қарым-қатынастың мәдениетаралық этикасы немесе мәдениетаралық ақпараттық этика туралы айтамыз».

Рафаэль Капурро сандық өлшемдегі адам болудың мағынасын зерттеумен айналыса отырып, «болмыс – басқалармен бір әлемде болу» ұғымын қолданады. Қазіргі ақпараттық қоғамда біз үнемі ақпараттық-компьютерлік технологиялардың тұтқынымыз. Сандық формадағы ақпараттың кең қолжетімділігі сандық жазбалар мен сандық ақпараттың меншігіне қатысты көптеген нақты мәселелерді тудырады. Компьютерлік этика саласындағы этикалық мәселелер көбіне мына санаттарға топтастырылады: жеке өмірдің құпиялылығы, дәлдік, меншіктік, қолжетімділік. Компьютерлік этика әлеуметтік коммуникация үдерістері үшін ақпараттық технологияларды пайдаланумен байланысты құндылықтарды қарастырады. Мысалы, ғылыми-зерттеу байланысы және күнделікті тәжірибе түріндегі электронды хабарлама құпиялылық, сенім, билік, плагиат және зияткерлік меншік мәселелерін көтереді. Сонымен Рафаэль Капурро үшін құпиялылық ең маңызды мәселе болып саналады, өйткені ол адамның жеке басының негізгі

тұжырымдамаларына қатысты. «Біздің болмысымыз – басқалармен болуымыз, ол негізінен – желі әлемінде болу. ақпараттық автономия этикасы білім алмасу этикасының құралы ретінде ойластырылған. Ынтымақтастық принципі автономия принципінен ажыратылмауы керек [86].

Бельгия ғалымы Антон Веддер бізге «құпиялылықтың» жаңа санаты керек деп тұжырымдайды. Қорғаудың құпиялылығының бұл нормативті категориясы адамдарды олардың анкеталық мәліметтерін байланысқан формада қате қолданудан қорғау үшін орнатылуы қажет, себебі мұндай ақпараттар адамдар жайлы маңызды шешімдер қабылдауға қолданылуы мүмкін екендігі анық. Лучано Флориди ақпараттық құпиялылық пен оның адамгершілік құндылықтарының жаңа түсіндірмесін бөліп көрсетеді. Яғни,

Ақпараттық саладағы онтологиялық егесу қызметі (ақпарат орны шегіндегі ақпарат ағымына қарсы шығатын күштер);

Ақпараттық сала табиғатын өзгерте отырып онтологиялық егесуді қозғаушы сандық ICTs (байланыс технологиялары мен ақпарат);

Цифрлық АКТ (адамзат мойындауы үшін ақпараттық құпиялылықты азайтуға, сонымен қатар оның сипатын өзгертуге қабілетті).

Ақпараттық қоғамда көптеген азаматтардың өздерінің жеке өміріне құқығын жоғалтып алуына алаңдаушылығы анық немесе анық емес көрініс табатынына аздаған күмәндар туындайды. Осы сипаттағы жағымсыз сезімдер осы кезеңгі тарихи жайттардағы қандай да бір қым-қиғаш сәттерден асып «із қалдыруда». Құпиялылықтың этикалық мәселесі компьютерлік этика негізіне саяды. Осылайша ақпараттық экономикада құпия мәліметтер мен жеке ақпараттар ең құнды тауар болып есептеледі. Жеке мәліметтер кейбір жағдайларда нақты бір тұлғаның бастамасынсыз, тексеруге жатпай-ақ еркін қолданылып, таратылады. Жеке мәліметтерді кеңінен, шектеусіз қолдану өз кезегінде аталған қолданушының бас амандығы мен қауіпсіздігіне ғана емес, оның бірегейлігі мен бас еркіндігі деңгейінде де қолданушының жеке өміріне айтарлықтай қауіп туындатуы мүмкін [87].

Жеке өмірге қол сұқпаушылық құқығы жеке қорғау мен сәйкестендірудің түрлі формаларымен байланысты. Оларды тізіп шығатын болсақ:

жеке өмірге аумақтық қолсұқпаушылық (ішкі, кәсіби, азаматтық және ойын-сауықтық ортаны қорғау);

тұрған жердің (мекен-жай) құпиялылығы (жеке тұлғаның қоныс тепкен орны жайлы ақпараттың қолжетімсіздігі);

жеке өмірге (денеге) қол сұқпау (адамның дене бітіміне деген құрмет), жеке өмірге жекелей қол сұқпау (жеке тұлғаның жеке даралығын қорғау);

байланыстардың құпиялылығы (жеке адамның өзіндік қарым-қатынасын қорғау);

ақпараттардың құпиялылығы (жеке мәліметтерді тарату мен қолдануды анықтау). Құпиялылық туралы ақпарат заманауи және ақпараттық

технологиялардың пайда болуымен тығыз байланысты. Сандық ғасырдағы ақпарат құпиялылығының мәселесі әсіресе жинақталған жеке мәліметтер саны, уақыт ұзақтығы, жеке сипаттағы ақпараттарды тарату жылдамдағы тұрғысынан талданып, бағаланған. Ақпарат құпиялылығын бұзудың АКТ-әдістері мыналарды қамтиды:

басып кіру жайлы ақпарат (яғни, заңсыз дауысты басулар, өзге адамға тиесілі мүлік жекеменшігін иемдену немесе басып алу);

дұрыс емес қолдану ақпараты (яғни, рұқсат етілмеген мақсат үшін ақпаратты заңсыз қолдану);

ақпараттарды тосқауыл жасау (яғни, байланыс пен құпия ақпаратқа рұқсат етілмеген ену әрекеті);

сәйкестік ақпараты (яғни, екі немесе одан көп электронды дереккөздерден ақпараттар жинақтау) [88].

Философиялық деңгейде бұл мәселені Джон Фрэнсис Брей жеткілікті түрде негіздей отырып зерттейді. Бұл пайдаланушылардың автономиясы үшін компьютерлік жүйелерді жобалаудың салдарына қатысты. Ғалымның зерттеулерінің басым бөлігі компьютерлік жобалардың пайдаланушылардың автономиясына ықтимал әсерін анықтаумен байланысты, себебі осы аралықта автономияның моральдық принциптерін теориялауға және қолдануға аз көңіл бөлінетінін атап өткен жөн. Оның өзінің этикасын компьютерлік құпия этика деп атайтыны маңызды. Философтың тұжырымдауынша, оның компьютерлік этикасы осы саладағы басқа жаңалықтардан айырмашылығы – бұл бағыттың компьютерлік технологиялар мен техникаларды қолдану барысында туындайтын мәселелерді шешуде нақты әрекет ететіндігі [89].

Зерттеу жұмысы екі кезеңде жүруі тиіс: «Талдаудың бірінші кезеңінде кейбір технологиялар (Х) ақылға қонымдылыққа сәйкес еркін түрде ғана берілетін қолданыстағы моральдық белгілер (Ү) тұрғысынан талданады (мұнда Ү өзінде – жеке өмірге қол сұқпау, әділдік, еркіндік және т.б. түсіндіреді). Аталған талдама Х-тің кейбір ерекшеліктері Ү-ді әртүрлі тәсілдермен бұзуға (немесе мүмкін қолдауға) бейім екендігі туралы алдын-ала қорытынды жасай алады. Мысалы, желідегі іздеу машиналары әдеттегідей ақпараттық құпиялылықты бұзатындығы анықталуы мүмкін. Бұл талдама ақпараттық құпиялылық теориясы қолданылатын екінші кезеңді және оларды әзірлеу, пайдалану және реттеу саясатының нұсқауларын табу үшін де пайдаланылуы мүмкін іздеу жүйелерінің аспектілерінің құпиялылығын нақты моральдық бағалауға келу үшін одан әрі дамуды ұсынуы мүмкін [89]. Компьютерлік этика бойынша нақтыланбаған зерттеулерде келесідей жалпы адамзаттық құндылықтарды басшылыққа алуға болады:

- әділдік, автономия (еркіндік),
- демократия және жеке өмірге қол сұқпаушылық.

Қағида бойынша, бағдарламалық қамтамасыз етуге көптеген адамдар атсалысады, сондықтан да үдерістің соңында жүйенің қатесіз жұмыс жасауына жауапты болатын бір ғана адамды бекіту қиындық тудырады. Әрбір ІТ-маман өз

қызметтік іс-әрекетіне жауапкершілікте болуы қажет. Дегенмен де мәселенің негізгі түбірі, маманның оны әзірлеуге қатысатын оннан астам басқа адамдармен бірге, сондай-ақ оған ешқандай моральдық әсер етпейтін спецификация талаптарына сәйкес орындайтындығында. Сол себепті әдепке қайшы компьютерлік бағдарлама құрастырылғанның өзінде де бір адамды ғана кінәлі етіп тану, анықтау мүмкін еместігі жайты жиі орын алып жатады. Мысалы, желідегі веб-сайттарда көп жағдайда ұсынушының келісімінсіз жарияланатын жеке мәліметтің барлық түрі бар. Олар телефон нөмірі, мекен-жай, фото, архив және тағы да басқа мәліметтерді құрауы мүмкін. Іздеу жүйелері көмегімен бұл ақпараттар түрлі мақсаттар үшін қолданылып, қолжетімді болып жатады. Құпиялылықтың өзге мәселелері өзінде желі қолданушылары арасындағы оперативті мониторингті кіріктіреді.

Желіге қосылу адамдар туралы мәлімет жинақтау үшін кейбір жайттарда ешкімге көрінбейтін үшінші тараптан қолданылуы мүмкін. Бұдан өзге, жеке электронды пошта және мәліметтер трафигі түрлі нүктелерден (мысалы, жұмыс берушілер тарапынан, интернет-провайдерлермен және т.с.с.) бұзылысқа ұшырауы мүмкін екендігін де байқауға болады. Сонда мұндай әрекеттер жеке өмірді бұзатын болса, интернеттегі жеке өмірді қорғау үшін не істеу қажет?

Жеке өмірге тағы бір үлкен қауіп – бұл компьютерлік жүйелерді бұзатын хакерлердің қызметі. Әлеуметтік желілер мен қоғамдық орындардағы бақылау жеке өмірге қол сұқпаушылықпен қоса, мәнмәтіндік тұтастықты, нақтырақ айтқанда сенімді бұзады. Сенім – адамдар мен технологиялар арасындағы қарым-қатынасты орталықтандырылған өлшеу. Технология адамның субъективтілігін қалыптастыруға көмектесетінін мойындау адамдардың технологиялық делдалдық үдерістеріне белсенді қатыса алатынын білдіреді. Ол біздің технологияға толықтай сенім білдерген кезіміздегі әрекеттеріміз секілді сипатқа ие болады. Айқын емес және анық сенім білдіру – әрқашан технологияны этикалық бағалаудың басты мәселесі болды. АКТ саласындағы сенімді екі үлкен категорияға бөліп көрсетуге болады: «қолданушы» және «жүйе». Өз сипаты бойынша ол дербестендірілген болып саналады. Онлайн сенім жүйесі кері байланысқа, соның ішінде желі мүшелері арасындағы бұрынғы өзара әрекеттуге негізделген. Екі мүше бір-бірімен жиі байланысқа түсетіндіктен, олардың қарым-қатынасы күшейгенде сенім тәжірибеге сүйене отырып дамиды. Егер тәжірибе оңтайлы болса, ол мүшелер арасында көбейеді немесе керісінше сипат алып азаяды. Интернет-жүйелерде ол екі типті болады: тікелей және ұсыным. Тікелей сенім қарсы тұстағы мүшенің тікелей тәжірибесіне негізделген. Ұсыным сенімі әлеуметтік желінің келесі жағындағы мүшелердің тәжірибесіне сүйенеді. Жаңа сенімгерлік қарым-қатынас қолданылатын қызметтердің санын арттырады, қолданушылар арасындағы серіктестік саласындағы кедергілерді ығыстырады. Қолданушылар мен желілік компаниялар арасындағы сенімгерлік қарым-қатынастар саны мен олардың жаңа түрлерінің анық мысалдары бұлтты есептеу (мысалы, Google, Facebook, Amazon және т.б.) болып есептеледі. Технологияға сенудің немесе күдіктенудің орнына, адамзат пен

технология арасындағы күрделі байланыстар бізді өзімізге белсенді түрде технологияларға сену қабілетін дамытуға итермелейді. Алайда кейде қолданушы компьютерлік жүйеге сенім арта отырып кейбір технологиялардың қолданушылардың сеніміне кіріп әрекет ету үшін жобаластырылғанын байқамай қалады. Джон Фрэнсис Брей және Лукас Интрона мұндай технологияларды күңгірт деп атаса, Питер-Поль Вербик және Би Джей Фогт үшін бұл нақты, сенімді, болмаса жалықтыратын технологиялар. Олар ұнамсыз соңғы әсерлерге әкеліп соқтыруы мүмкін.

Олар пайдаланушыларды моральдық тұрғыдан ақталмайтын нәрселерді жасауға сендіре алады. Сонымен қатар технологиялық сендіру тәжірибесі моральдық мәселелерді өздігінен көтере алады, өйткені ол адам автономиясына қауіп ретінде қарастырылады. Бұл мәнмәтіндегі сенім – адамдар технологиядан не істеу керек екенін және технологияны қолданудың салдары олар үшін зиянды болмайды немесе егер олар бұл туралы дұрыс хабардар болмаса, басқаша жағымсыз болады дегенді саналы түрде күте алатынын көрсетеді. Яғни, олай дегеніміз сенімнің нандырарлық технологиялар тарапынан сенімділікті, жобалаушылар тарапынан жауапкершілікті түсіндіріп тұрғанын ұйғарады. Ендеше, компьютерлік этиканы философиялық тұрғыдан зерттеуді пәнаралық тұғырға сүйене отырып жүргізу мүмкіндігі бар. Айтарлықтай өзекті бағыты, біздің ойымызша, компьютерлік этиканы зерттеу әдістері мен теорияларының дамуы болып саналады. Аталған этиканы екі салаға бөлген жөн:

1) бағдарламалық қамтамасыз ету мен компьютерлік жүйелері жасаушылар, жобалаушылар үшін компьютерлік этика мәселелері;

2) қолданушылар үшін компьютерлік этика мәселелері [89].

Цифрлық қоғамды сипаттайтын тағы бір ұғым – цифрлық гуманитаристика.

Цифрлық революция ғылыми ізденістер жүргізу саласы мен білім беру ландшафтын түбегейлі өзгертті. Қазіргі уақытта жаратылыстану, техникалық, әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдар іс жүзінде ең жаңа ақпараттық технологиялардың мүмкіндіктерін бірдей пайдаланады. Жергілікті компьютерлік технологияларды дамыту бұрын техникалық тұрғыдан шешілмейтін қолданбалы мәселелерді шешуге әсер етті. Жаңа технологиялар тарихи-мәдени мұраны сақтау, ақпаратты визуализациялау, мәліметтер базасын, электронды кітапханаларды, геоақпараттық жүйелерді құру үшін қолданыла бастады. Ғылыми инновациялар пәнаралық зерттеулердің дамуына, жаңа ғылыми жобалар мен интернет-ресурстардың құрылуына, зерттеушінің пәндік саламен өзара әрекеттесу сипатының өзгеруіне ықпал етеді. Data Science әдістері, Digital Humanities (DH) әдістемесі мен педагогикасы негізінде гуманитарлық зерттеулерді талқылау, Республиканың университеттерінде ғылыми орталықтар мен білім беру бағдарламалары үшін инфрақұрылымдық жағдайлар жасау.

Цифрлық гуманитарлық ғылымдар (Digital Humanities) – компьютерлік және гуманитарлық ғылымдардың интеграциясы арқылы білім беру және ізденіс жүргізу

саласы. Цифрлық гуманитаристикада цифрланған материалдар пайдаланылып, дәстүрлі гуманитарлық ғылымдардың әдіснамасы компьютерлік ғылымдармен біріктіріледі, компьютерлік құралдардың көмегімен мәліметтерді жинаудың, визуалдаудың және интеллектуалды талдаудың, ақпараттық ізденістердің, математикалық статистиканы қолданудың жаңа мүмкіндіктері пайда болады.

Қазіргі қоғамда цифрлық технологиялар мен ресурстардың пайда болуы гуманитарлық ғылымдарға ерекше ықпал етіп отыр. Цифрлық технологиялар ғылыми ізденістер саласына белсенді араласып, олардың табиғатын өзгертті және ақпараттық кеңістігін кеңейтті. Гуманитарлық ғылымдар цифрлық ғылымдарға айналды. Цифрлық технологиялардың көмегімен ғылыми коммуникация, трансұлттық ізденістер, мәдени мәтіндердегі латентті ақпараттарды интерпретациялау, бұрынғы объектілерді қайта жасау, социомәдени феномендерді сипаттайтын үшөлшемді визуалдау мен анимациялау дами түсті. Цифрлық технологиялар бұрын гуманитарлық ізденіс құралы ретінде қарастырылса, енді ізденістің толыққанды объектісіне айналды, себебі цифрлық технологиялардың дамуы олардың пайда болу тарихын, адам мен қоғамға, гуманитарлық ізденістер жүргізуге қажетті түпнұсқалардың сандық және сапалық құрамының өзгеруіне, зерттеу қызметінің әдістерін ұйымдастыруға тікелей әсерін зерттеуді қажет етеді. Цифрлық гуманитаристика – тез дамып отырған пәнаралық бағыттардың бірі. Ол жаңа цифрлық және ақпараттық-коммуникативтік технологияларды гуманитарлық ғылымдар мен білім беруде қолдану мүмкіндігін зерттеу мақсатында гуманитарлық, әлеуметтік және есептеуші ғылымдардың методикасы мен практикасын біріктіреді.

Әрине, цифрлық гуманитаристиканың дамуы гуманитарлық зерттеулердің дәстүрлі әдістерінен бас тарту деген сөз емес. Бірақ қазіргі заманда цифрлық технологияларды қолданбай зерттеу жүргізу мүмкін емес екені сөзсіз. Америкалық ғалым, Урбан-Шампейндегі Иллинойс университетінің профессоры Вендель Пьез бір филолог профессордың «қайдағы бір цифрлық гуманитарлық ғылымдар» деп, менсінбеушілік көрсетуіне «цифрлық гуманитарлық ғылымдар жай ғана мода емес, олар – цифрлық дәуірдегі гуманитарлық ғылымдар» деп жауап берген болатын. Ол цифрлық дәуірдегі гуманитарлық ғылымдар мәдени тұрғыдан алғанда маңызды және қызықты, жаңа цифрлық коммуникация, оның жаңа түрлері, сөздің цифрлық фактурасының мәдени ықпалы пайда болады дей отырып, цифрлық гуманитаристиканы Ренессанспен салыстырады [90].

Ақпараттық дәуір гуманитарлық білім жүйесіне жаңа талаптар қояды және гуманитарлық ғылымдарға айтарлықтай әсер етеді. Цифрлық технологияларды қолдану зерттеу материалдарына қолжетімдікті кеңейтті, ғалымдардың ынтымақтастығына кең мүмкіндіктер ашты, ғылыми зерттеу жүргізудің бірқатар жаңа әдістерін ашты. Цифрлық технологиялардың кейінгі уақытта қарқынды дамып келе жатқан салаларының бірі – цифрлық гуманитарлық ғылымдар немесе цифрлық гуманитаристика, Digital Humanities әдістемелер мен тәжірибелерді біріктіретін

пәнаралық зерттеу саласы болып есептеледі. Сонымен қатар технологиялық революция зерттеушілерге оқу үдерісінде қолдану үшін ақпараттық технологиялар ұсынатын мүмкіндіктерді талдау міндетін қойды. Дәстүрлі гуманитарлық ғылымдардың әдістерін ақпараттық технологиялармен біріктіре отырып, Digital Humanities ғылымның көптеген салаларын кеңейтті. Десек те, цифрлық гуманитаристиканың этикалық мәселелері қазіргі адамзат үшін аса өзекті болып отыр. Цифрлық гуманитаристикада қалыптасып келе жатқан жаңа субъект бұрынғы субъектіден мүлдем өзгеше, ол онтологиялық, гносеологиялық және әлеуметтік жағынан ерекше. Осы тұрғыдан алғанда, цифрлық гуманитаристика аясында этикалық ұстанымдар мен құндылықтарды қатаң сақтау, оларды қазақ халқының ұлттық құндылықтарымен ұштастыра отырып енгізу мәселесі қойылмаса, адамның ақиқат мәні мен руханилығы жоғалып, тұтас қоғам ғана емес, бүкіл адамзат құлдырауы мүмкін. Осы тұрғыдан алғанда, цифрлық гуманитаристика аясында этикалық ұстанымдар мен құндылықтарды қатаң сақтау, оларды қазақ халқының ұлттық құндылықтарымен ұштастыра отырып енгізу мәселесі қойылмаса, адамның ақиқат мәні мен руханилығы жоғалып, тұтас қоғам ғана емес, бүкіл адамзат құлдырауы мүмкін.

1.3 Цифрлық қоғамның жаһандану жағдайында даму параметрлері

Қазіргі уақытта елдердің даму үрдістерінің бірі – цифрлық трансформация үдерісі, ол қоғам өмірінің барлық салаларына әсер етеді.

Адамзаттың ХХІ ғасыр өркениетіне енуі адамның эволюциясын, тарихи үдерістің объектісі мен субъектісі ретіндегі рөлінің өзгеруін анықтайтын көптеген жаңа құбылыстарды, фактілерді, қатынастарды тудырды. Адамның дамуын, оның дүниетанымының, өмір салтының өзгеруін анықтайтын факторлардың ішінде ақпараттық, цифрлық экономиканың қалыптасуы, цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы, шекарасы жоқ ақпарат алмасудың жаңа формасының пайда болуы, цифрлық мәдениеттің пайда болуы, адамдар мен қоғамды ұйымдастыру арасындағы өзара әрекеттестіктің жаңа принциптері және тағы басқалары.

Біз қазіргі таңда цифрлық әлемнің басқа өркениетінде және оның салдарының цифрлық қоғамға енген уақытта өмір сүріп отырмыз. Бұл адам дамуының жаңа әлеуметтік-мәдени жағдайын қалыптастыра отырып, цифрлық қоғамды зерделеу мен ондағы жеке тұлғаға білім берудегі цифрлық қоғамның сипаты секілді тың мәселелерді көтереді. Дәл қазірге кезеңде цифрлық қоғамның ерекшелігін түсіну, онда қойылатын білім берудің бұрмалаң контекстін реттеу маңызды болып отыр. Осы жұмыста нақ осы сұрақтарды қарастыруға тоқталсақ деп отырмыз. Бүгінгі күні цифрлық қоғамның мынадай сипаттамалары айқын болуда:

- күрделі цифрлық технологиялар мен техникалардың сұраныста болуы;
- кибер кеңістікте әлеуметтенудің маңызды бөлігін жүзеге асыру;
- заманауи өркениеттің заманауи құралдарын қолдану арқылы сананы құру;

- ақпаратты беруші субъектіні ауыстыру.

Олардың кеңінен түсіндірілуіне тоқталайық. Танымдық, эстетикалық көптеген басқа да қажеттіліктер қазір техникалар мен заманауи цифрлық (ақпараттық-коммуникациялық) технологиялар көмегімен жүзеге асырылады. Бұл уақытты айтарлықтай босатып, жаңа міндеттерді шешуге мүмкіндік бере отырып, белгілі бір жерде ғана емес, жалпы планетада да байланыс саласын кеңейтеді. Физикалық еңбекті алмастырушы интеллектуалды еңбекке сұраныс артып отыр. Жаңа құралдарды қолдану өркениеттің заманауи ізгіліктерін қолдану мен өзіне-өзі жетілдіруде өз жолын табуға мүмкіндік беретін өзге де құзыреттіліктерді меңгеруге алып келеді. Цифрлық қоғам – бұл өз-өзіне қызмет көрсету үшін цифрлық девайстарды қолданушы технократикалық қоғам. Бұл әлеуметтену үшін жаңа мүмкіндіктерді аша отырып айтарлықтай көлемдегі уақытты үнемдейді.

Цифрлық қоғамда тұлғааралық және топаралық қатынастардың ерекшелігі туындайды, олар әлеуметтік желідегі қарым-қатынастың ығысуы жүретін ақпараттық қанықты әлеуметтену жағдайында қалыптасатын желілік сипатта ие болады. Мұнда түрлі жоспардағы міндеттердің көбі бір мезетте шешіледі: меркентингтіктен интимді-жеке даралыққа дейін. Жеке тұлғаның әлеуметтік нақтылануы, оның танымалдылық мәртебеге ие болуы, масштабты планетадағы өзара әрекеттесу саласын кеңейту жүзеге асады. Сонымен әлеуметтік желілерде сенің кіммен байланысып отырғаның, ол бір немесе бірнеше адам ба, ол/олар қай уақыт кезеңінде, қай жерде отыр, олардың құндылықтар жүйесі қандай, олар манипулятивті стратегияларды қаншалықты меңгерген, олар шын мәнісінде қандай міндеттерді шешеді деген тұстары кей кездері түсініксіз сипатқа ие болады. Бұл әлемде икемделген және барынша икемдірек болу қажеттілігін туындатады, сонымен қатар заманауи әлеуметтену қазіргі таңда киберкеңістіксіз әрекет ете алмайтындығын естен шығармаған жөн. Қоғамның қомақты бөлігі, әсіресе өскелең ұрпақ желіде айтарлықтай көп уақытын өткізеді. Осы тұрғыдан алғанда, цифрлық гуманитаристика аясында этикалық ұстанымдар мен құндылықтарды қатаң сақтау, оларды қазақ халқының ұлттық құндылықтарымен ұштастыра отырып енгізу мәселесі қойылмаса, адамның ақиқат мәні мен руханилығы жоғалып, тұтас қоғам ғана емес, бүкіл адамзат құлдырауы мүмкін [91].

Ресей ғалымы Евгения Кригердің пікірінше, жаңа технологиялар субъект әлемінің бейнесін анықтай келе, адамның санасын қалыптастыратын, игерілетін шындықтың бейнесін қалыптастыратын құралға айналады. Цифрлық технологиялар үнемі өсіп, жаңарып отыратын ақпаратты анықтап, ерекшелеуге одан кейін оны интериоризация жасауға мүмкіндік береді. Олар жеке тұлғаның кеңістігіне ыңғайланады да әлеммен қарым-қатынасты және мінез-құлықты реттеуші құралдар ретінде қызмет етеді. Ішкі психикалық әрекет цифрлық технологиялар көмегімен жүзеге асатын сыртқы пәндік әрекеттің интериоризация нәтижесіне айналады. Ал жаңа технологияларды қолдану арқылы құрастырылған образ адам санасына енетін образ ретінде көрінеді. Бұдан бөлек, дамудың

әлеуметтік жағдайы заманауи жеткіншектер үшін желілік өзара әрекет етумен жанамаласады. Маргарет Мидтің тұжырымынша, цифрлық қоғам постконфигуративті мәдениетке жатады. Қазіргі технологиялар жастарды біріктіруге мүмкіндік береді және оларда аға буында болмаған тәжірибені қалыптастыру үшін жағдай жасайды. Және де керісінше, үлкендер өз тәжірибесінің жас буынның өміріне түрленіп жатқан байқамайды. Бұл бөлініс абсолютті түрде жаңа, ол ұрпақ аралық қарым-қатынастың жаңа типін тудыра келе жалпыға ортақ және жаһандық болып саналады. Цифрлық қоғамдағы білім беру қызметі балалардың қолына өтуде, ол ересектерді барынша тәуелді, сәйкесінше осал етіп көрсетеді. Кіші ұрпақ технологиялар дамуында айтарлықтай ақпараттандырылғандығы байқалада да тәжірибе алмастырушы ретінде әрекет ете бастайды. Аталған үдеріс олардың ересектермен қатынасындағы иерархияны қайта құруға алып келеді де қарым-қатынастың өзгеруін талап етеді. Ендеше, біз бүгінгі күні өркениеттің дамудың жаңа мәдени-тарихи жағдайын құрушы мүлдем басқа түрімен әрекеттесудеміз. Біз жап-жаңа уақытша үздіксіздікте өмір сүрудеміз, оның ерекшелігі цифрлық технологиялардың дамуына байланысты әлеуметтік-мәдени себептерге байланысты, нәтижесінде адамның әлеуметтік дамуының бүкіл бағытын өзгертетін өзінің ерекше түрін жасайды. Мұнда әлеуметтену мен білім беруге жаңа талаптар қоятын және жеке тұлға санасын қайта құратын құндылықтардың өзіндік жүйесі пайда болады. Бұл қоғамға икемделіп қана қоймай ондағы өзінді жетілдіру жолдарын да табуың қажет. Цифрлық қоғам жалпы білім беруді құру кезінде ойға салынып, сәйкесінше ескерілуі қажет әлеуметтенуге және тұлғаның дамуына байланысты өз проблемаларын туындатады. Мұнда өмір сүруге арнайы үйренісу, сонымен қатар онда туындайтын, өзінің қиындықтарын тудыратын қарама-қайшылықтарды көре білуің міндетті. Осы ретте олардың сипатталуына тоқталық өтсек [92].

Біріншіден, цифрлық қоғам әлемі адами өлшемге сай болудан қалып барады, адамның өз құндылығы мен технологиялар, техникалар құндылығының ығысуы жүріп отыр. Бір жағынан алғанда, мұндай жағдай көптеген адами ресурстарды босатады, танымдық әрекеттің маңыздылығын арттырады, үлкен өзін-өзі жүзеге асыруға бірлесе әрекет етуге міндетті секілді көрінетін физикалық еңбекті орындауға жұмсалған күшті қысқартады. Басқа жағынан қарайтын болса, пайда болып жатқан барлық жаңашылдықтар тұлғааралық өзара әрекеттесу кеңістігін қайта құра, оны әлеуметтік желілердегі кең ауқымды және белгісіз аудиториямен қоғамдық қарым-қатынас жазықтығына айналдыра келе адамның өзін ығыстырады да адами ресурстарды роботтарға алмастыру арқылы жұмыссыздықты туындатады. Көптеген адам легі осы кезге дейін өздеріне тән болып келген өндірістік қызметтерді орындаудан қалып барады. Бұл дегеніміз жоғары деңгейдегі күйзелісті қоздырады, денсаулығын нашарлатады, түрлі ауытқуларға алып келеді, адамды әлеуметтік кеңістіктегі орнынан айырады. Техникалар, цифрлық технологиялар және әлеуметтік желідегі қарым-қатынас адамның өзімен болып жатқандармен,

оның ішкі шынайылығымен, тұлғааралық қатынастың жақындығымен салыстырғанда басымдыққа ие болуын байқауға болады. Цифрлық қоғам өте жылдам, өте тұрақсыз, жылт-жылт еткен, өзгермелі әлемде өтімділік, гибридтілік, болжау мүмкін емес секілді қасиеттерге ие. Тағы бір қырынан қарағанда, белгісіздік болып жатқандарды анықтауға, туындаған сұрақтар жауабына жаңа мәндерді іздеуді талап етуші сұраныс ретінде алға шығады.

Екінші қырынан, оны баптау да қажет. Бұл құндылықтар мен нормалардың жүйесін жылдам орнын ауыстыруға, шынайылық жайлы келісімге келуге, оның өзгерістеріне сай өзгеруге үйретеді. Шынайылық туралы негізгі түсініктерді қалай жоғалтып алмау қажет, болып жатқандарды қалай бақылауда ұстау керек, жауапкершіліктің субъектісі кім және оның шекарасы қайда деген сұрақтарға жауап іздеу өзекті. Белгісіздік жеке тұлғадан анықталмағанды зерттеуге дайындықты, оған ашық болуды, тиімді салт-дәстүрді сақтауды, олардан қоршаған шындықтың хаосымен бетпе-бет келуге тіреу табуды күте отырып, әлемді жылжымалы және өзгермелі етеді.

Үшіншіден, цифрлық қоғам – ашық және қауіпті. Біздің барлық өмір барысымыз гаджеттер үшін ашық болып отыр. Бір жағынан, бұл коммуникацияның планеталық масштабқа ие сферасын арттырады, жаңа білім беру, мәдени, өндірістік мүмкіндіктерді ашады және байланыстарды кеңейтеді. Екінші қырынан, адамды тәуелдірек етеді, ол дегеніміз – жеке өмір веб-камера арқылы қолжетімді болады, пошта оңай бұзылуға қолайлы болуы мүмкін, жазбалар қаралады, адамның мекен-жайы анықталған, ал хакерлік шабуылдар хирургиялық операция сәтінде өмір үшін қауіп төндіруі мүмкін. Мұнда қауіпсіздік пен ашықтық арасында тандау жасауға тура келеді. Бұл әрине, сөзсіз, әлемге деген сенімнің төмендеуіне әкеліп соғады. Әлем сана тереңіне қауіп төндіруші және қауіпсіз емес сипатта ене бастайды да, психологиялық тұрақтылықты бұзады. Жеке тұлғалық дамуды сүйемелдеуші психологиялық денсаулықты сақтауға мүмкіндік беретін копинг-стратегияларды, өзін-өзі реттеуші әдістерді меңгеру талап етіледі.

Төртіншіден, мұндай қоғамда қалыптасқан биліктер бұлыңғырланады. Бір жағынан, бұл әлеуметтік медиа ресурстарын өздерінің алға жылжуы мен іске асыруы үшін пайдалануға мүмкіндік беру арқылы талантты дарындарға мүмкіндіктер ашады. Басқа жағынан алғанда, мұнда әлемдік ғылымның дамуына айтарлықтай үлес қосқан, осы кезге дейін тұрақталған беделділер күмән тудырып, бағаланбай қалуы да мүмкін. Ашық харизмаға, ықпал етудің айқын манипулятивті стратегиясына ие, өздерінің артынан жаппай жанкүйелердің ертіп жүретін және жасөспірімдер арасында танымалдылыққа ие кәсіп иесі болатын – блогерлердің мәртебесі өсті. Бұл құбылыс кейінгі жылдары цифрландыру қарқыны жағынан әлемнің көптеген елдерін артта қалдырған Қазақстанда жақсы байқалады. Мұндай цифрлық әлемде әдіснамалық мәдениетке ие, берілген ақпаратты тексеретін сыни ойлаудың қажетті деңгейіне ие делдалдық сана бағдарлануы мүмкін. Әлемді

қабылдауда өзінің позициясын сақтау және эмоционалды зақымданудан азат болуға мүмкіндік беретін интеллект пен аффект арасындағы мөлшерлестік қажет .

Бесіншіден, гедонистік құндылықтарға бағытталған эмоционалды ресурстарды үнемдеуге қажеттілік туындайды. Бір жағынан, адам өмірдің тым жоғары қарқынға ауысқанын сезінеді, оның қарқынына ілесе алмайды, эмоционалды, физикалық, интеллектуалдық сарқылу байқалады. Сәйкесінше, тұлға жоғары жылдамдықтағы режимнен энергияны аздау жұмсау режиміне өтеді де, ол құлдырауға (дауншифтинг) алып келеді. Кеңірек сипаттайтын болса, бұл кезең – адамның жағымды да, жағымсыз да жағдайларды азайтуға, уайым тудыратын жайттардан аулақ болуға, эмоциялар қозғалысының ең кішкентай реңктерін сезініп, оларға жанның ең кішкентай қимылдарын жұмсай отырып, оларды орташа ауқымға аударуға тырысуы. Екінші жағынан, үлкен жылдамдықтар кейінге қалдыру құбылысын тудырады, мұнда адам үнемі маңызды істерді кейінге қалдырып, өзін-өзі жүзеге асыруға қажетті ойластырылған жоспарларға қолы жетпейді.

Алтыншыдан, желілік әлемдегі есею жасына байланысты өзгерістер жүреді. Бір қырынан қарастырғанда, мектепке дейінгі және жасөспірімдік кезеңнің 1-3 жас аралығындағы жас шекараларының ауысу үрдісі байқалады, бұл ретардация деп аталады, нәтижесінде балаларда интеллектуалды дамудың жоғары өсуі, ерте киберәлеуметтену байқалады. Екінші қырынан, жеке тұлғаның руханилықты жоғалту, өмірдің мәнін жоғалту, болып жатқан өзгерістерді елемеуге ұмтылу, оларды түсінуге тырыспау, күмән туындату секілді тежелуге ұшырай бастауын байқауға болады. Қоғамның бір бөлігі цифрлық әлемнен алшақтап, өзгерістерді байқамауға тырысып, өздерінің киберкеңістікке түскен сәтте қорғансыз болып қалатынын, әлеуметтік желінің қарқынды ықпалының күштілігін түсінбейді. Мұндай қиын әлемде, әрине, білім беруді дамыту жолдарын, яғни, оның мақсаты мен құндылықтары, сонымен қатар адамға деген қатынасын қайта қарау қажеттілігі туындайды. Біз, заманауи білім берудің мақсаты мен құндылықтары – өзін өзгерту үшін ішкі әлеуетті ресурстарын қолданатын, даму мен өзін жетілдіру жолында ойына қонымды жайттарды өзгерте алатын, әлеммен, өз-өзімен және өзгелермен келісімде өмір сүретін жеке тұлғаның психологиялық денсаулығын дамыту деп тұжырымдаймыз [93].

Осындай жеке тұлғаны қалыптастыру мәдениетте құрылған эталонды модельдер негізінде жүзеге асады. Оны Ольга Васильева және Филипп Филатов адамның ішкі үйлесімділігі мен үйлесімді дамуының, жеке тұлғаның биоәлеуметтік ортаға бейімделуінің, жеке тұлғаның шығармашылық және рухани әлеуетін ашудың жан-жақты өзін-өзі жүзеге асыруының модельдерін атауға болады деп көрсетеді. Авторлардың пікірінше, психологиялық тұрғыдан дені сау адам – мәдени эталондар негізінде құрылған қажетті құрылымдық-процессуалды сипат тән жақсы қалыптасқан біртұтас ішкі интеграцияланған тұлға. Олар дені сау тұлғаның процессуалды сипатына өзін-өзі реттеу, әлеуметтік бейімделу мен өзін-өзі жүзеге асыру секілді үдерістерді жатқызады. Ал оның құрылымдық компоненттері болып:

дене сезімдері мен реакциялары; бейнелер мен көріністер; өзін-өзі ұғыну және рефлексия; тұлғааралық қатынастар және әлеуметтік рөлдер; тұлғаның әлеуметтік-мәдени детерминанттары; маңызды тәжірибелер және трансперсоналды тәжірибе; өзін-өзі тану өзектендіру саналады [94].

Біздің көзқарасымыз бойынша, аталған барлық аспектілер цифрлық қоғамдағы заманауи білім беру мазмұнын өлшеуді құрауы қажет. Бұл құрылымдарды қалыптастыру білім берудегі адамға орталықтандырылған идеяны сақтап қалуға мүмкіндік беретін тұтас кіріктірілген тұлғаның қалыптасуын қамтамасыз етеді. Әлеуметтік желілер мен қозғалмалы әлеуметтік үдерістер, техникалар мен технологиялар әлемінде өмір сүруді жүзеге асыру үшін қажет оның психологиялық өлшемдерін мен адамға деген қажет қарым-қатынасты не қалыптастыра алады? Біздің пікірімізше, білім беру үдерісін ұйымдастыру технологиялары алынған тәжірибенің өзгеруін және оны ішкі кеңістікке ауысуын қамтамасыз ететін идеяларға негізделуі тиіс. Лев. Выготскийдің мәдени-тарихи психологиясының идеялары бойынша, тұлғаның даму механизмдері ретінде өндіруші мәдени құндылықтарды интериоризациялау енеді .

Тұлғаның психологиялық денсаулығын қалыптастыру – бүгінгі таңда заманауи білім берудің айтарлықтай маңызды құндылығы. Мұнда білім беру – оны құру идеяларының психологиялық негіздерін ескере отырып, игерілген тәжірибені интериоризациялауға мүмкіндік беретін, адамның психикалық дамуын қамтамасыз ететін дәл нақ сол әлеуметтік негіз болып саналады. Сондықтан білім беу технологиялары психологиялық дені сау тұлғаны, яғни, сәйкесінше, үйлесімді дамыған, әлемде өзін толыққанды жүзеге асырушы және өз жағдайын реттеу механизмдерін меңгеруші ретінде қалыптастыруға мүмкіндік беретін ішкі және сыртқы жағдайларды ұйымдастыру жүйесін қамтамасыз етуі қажет. Осындай шарттардың бірі – адам әлемімен жұмыс істеуге жүгіну, адам мен әлем арасында пайда болатын және өзін көзқарас арқылы көрсететін психологиялық шындық ретінде қарастырылуы мүмкін [95].

Адам әлемі – бұл әлеммен өзара қарым-қатынас арқылы белгіленетін және мәндер мен құндылықтардан құралатын психологиялық шынайылық. Бұл шындықты өңдеу бізге қатынас категориясы арқылы біртұтас интеграцияланған тұлғаны қалыптастыруға мүмкіндік береді. Цифрлық өркениетте мұндай шынайылық адамның әлеуметтенуі жүретін цифрлық қоғамның мазмұндық сипаттамасын толықтыра түседі. Онда психологиялық жүйенің өзі ретінде психологиялық денсаулықтың әрбір құрылымдық компонентінің өзгеруіне әсер ететін әлемді қабылдаудың әртүрлі бұрмаланулары пайда болады. Сол себепті психологиялық денсаулық құндылық ретінде білім беру ортасының өзіне культивациялануы, сондай-ақ, адамға бағытталған психологиялық жүйені құра отырып, оның әрбір құрылымдық компонентіне қосылатын бұрмалануларды салыстыру қажет. Цифрлық қоғамда туындаған барлық қиындықтарды есепке ала

отырып, біз негізінде қазіргі білім беру құрылуы қажет ұстанымдарды бөліп көрсете аламыз. Олардың арасынан мыналарды атап өтуге болады:

1. Күйзеліске тұрақтылық, өмірге сенімділікті, психологиялық денсаулықты сақтау мүмкіндік беретін тұлғалық әлеуетті өзектендіру. Заманауи білім беру тұлға денсаулығының көзі өзінің ішкі сезімдерінде екенін ұғынуға бағытталуы тиіс. Осыған байланысты онымен өзара әрекеттесуді қамтамасыз ету қажет, онда ол өзінің белсенділігін бастайтын және басқаратын субъект ретінде әрекет етеді. Тұлғада сол ресурстарды – оның бейімділіктерін, қабілеттерін, өзін-өзі реттеу әдістерін, үйлесімді дүниетанымын сақтауға, әлемге бейімделуге және өзі мен айналасындағы шындықты өзгертуге мүмкіндік беретін құндылықтарды ашу керек.

2. Диалектикалық және жүйелік ойлауды дамыту. Цифрлық қоғам бағдары туындаған міндеттерді шешу мен ақпаратты қабылдау үшін өзінің сыни ойлауын қолданушы, ойлы адам болу қажет. Оған көптеген әлеуметтік қайшылықтар артында тұрған жасырын мәндерді көре білу маңызды. Осы үшін қайшы тұстарын көріп және метапозициядағы қарама-қайшылықтар шегіне көтеріле отырып, тұлғаның бойында ақпаратты жүйелі және бірімәнді емес қабылдауға мүмкіндік беретін метақұзыреттілікті қалыптастыру өзекті. Бұл әлемді игеру үшін жаңа кеңістікті ашушы тексерілген сапалы ақпаратты пайдалануға мүмкіндік туындатады.

3. Әлем динамикасы мен оның қозғалысына сезімталдық. Білім беру жүйесі әлемнің динамикасын, оның өзгермелілігін, көпнұсқалылығын, тұрақсыздығын есепке алғаны жөн. Сол себепті білім беру кеңістігі пәндік ортамен, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды, тұлғааралық қарым-қатынасты пайдаланумен, білім беру субъектілерін түрлі өкілеттіліктер мен рөлдер арқылы іске қосу, өзін белсенділіктің көптүрлілігі формасында көрсетуде үнемі жаңарып отыруы тиіс. Мұның бәрі әлемнің белгісіздігіне төтеп беруге дайын болуға ықпал етуі керек. Қазіргі әлем белгісіздікке толы, онда мән нақтыланбаған және үнемі өзгермелі. Динамика көп жағдайда белгісіздік, жоғары хаос пен мәнсіздікпен қатар жүреді. Өмір қозғалысын сезініп, оны ұстануы, белгісіздікке ене отырып, оны ұстап тұра алу, одан шыға білу керек [96].

4. Зерттеушілік ұстанымды дамыту. Зерттеушілік ұстанымы өзінде іздеу қажеттілігін белсендіруді, адамның шындыққа белсенді зерттеушілік көзқарасына бейімділігін қамтамасыз ететін қиын психикалық білімді ұсынады. Өмірдің белгісіздігі зерттеушілік ұстанымды дамыту бағытында қиындықтар тудырады. Зерттеу ұстанымы субъектінің өзі мен тұлғааралық қарым-қатынаста, қоршаған нақтылықта пайда болған өзгерістерге белсенді жауап қайтарушы қызметін орындайды. Ол өзіне, әлемге, өзін дамытуға деген белсенді зерттеушілік қатынасқа ие, өз ішінде ғана емес айналасындағы да жаңашылдықтың қалыптасу үдерісіне белсенді ықпал етуге қабілетті тұлғаның сипаттамасы болып саналады. Цифрлық қоғамда ақпараттық лектің орасан зор өсуі үдерісінде оның құндылығы артады.

5. Өмірдің құндылықтары мен бағасын түсіну. Цифрлық қоғам өмірінің динамикасы, оның жоғары күйзеліске ұшыраушылығы адам өмірі секілді құндылықты қалыптастыруы қажет, себебі адамға берілетін өмір біреу ғана. Адамның кез-келген белсенділігі оның өмірлік күшін шығындаумен қатар жүреді. Бұл оның өзіне жеке иемденген нәрселер үшін төлеуі қажет баға секілді түсіндіріледі. Сондықтан өмірге оны ұсақ-түйекке жұмсамай, оның оқиғаларының барысын жоспарлап, белгілі бір кезеңде шешілуі қажет міндеттерді түсіне отырып, орынды қараған жөн.

6. Өзін дамытуға дайындық, әлемдегі әрекеттерге қатысу, оған ортақтастықты қалыптастыру. Бұл білім беру үдерісінде негізгі екі міндетті байқауға мүмкіндік береді: тұлғаның ішкі интеграциясы мен оның сыртқы әлеуметтенуі. Адам бағалау мен моральдық пайымдар арқылы қалыптаспайды, ол қоғаммен қарым-қатынас сапасы, оның барлық адамзатқа қатыстылығы арқылы құралады да, оның өмірін мәнді, мағыналы етеді. Австрия ғалымы Альфред Адлердің көзқарасы бойынша, адамзатты бір тұтастыққа біріктіру әлеуметтік сезімдерді немесе қоғамдық рухты туындата отырып, өркениетіміздің ұлы жетістіктерінің қайнар көзіне айналады [97].

Қорытындыласақ, біз қазіргі таңда айтарлықтай үлесі желілік әлемде жүзеге асып жатқан, таным дамуы құралдарын өзгертуші, балаға мәдениетті тасымалдаудың жаңа функцияларын үйретуші, өзінің сипаттамаларына ие, цифрлық техникалар мен технологияларды қолданушы, тұлғааралық қарым-қатынасты қайта құрушы цифрлық қоғамда өмір сүрудеміз. Бұл бүгінгі кезеңде қашып құтыла алмайтын өзіндік қиындықтар мен мүмкіндіктерді туындатады. Оларды алдын-ала болжай білу және өздеріне сәйкес білім беру үдерісін қайта құру қажет.

1.4 Цифрландыру дәуіріндегі қоғам мен тұлға болмысының ерекшеліктері

Ақпараттық мәдениет қоғамдық өмірмен үйлесімді түрде бірігіп, оны жаңа қасиеттермен толықтырды. Бұл, әрине, көптеген қалыптасқан әлеуметтік-экономикалық, саяси және рухани идеялардың өзгеруіне ықпал етті, адамның өмір салтына сапалы жаңа белгілер енгізеді. Ақпарат ең құнды өнімге және негізгі тауарға айналды десек болады, тіпті оның жиынтық құны біртіндеп материалдық өндіріс өнімдерінің жиынтық құнына жақындай бастады. Бұл ақпараттың ғана емес, оны тарату, өңдеу және пайдалану жолдарының да құндылық қатынасының өсуіне әкелді. Қазіргі таңда ақпарат қоғам үшін маңызды стратегиялық ресурске айналды. Ақпараттық мәдениеттің кең таралуы техника мен технологияны дамыту үшін түбегейлі жаңа мүмкіндіктер ашады, технологияның қоғаммен, адаммен және табиғатпен барынша тиімді байланысын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Қазіргі кезеңде адамның тұлғалық қалыптасуы мен әлеуметтенуі әртүрлі ғылымдармен қатар, жаңа технологияларды игеру арқылы жүзеге асады. Техника мен технология қандай адамды қалыптастырады? Зерттеушілер бұл мәселеге

қатысты екі көзқарасты ажыратады. Бір жағынан, ғылым тек техникаға ғана емес, сонымен бірге адамның өзіне де, оның кешенді дамуы үшін материалдық және рухани алғышарттар жасауға да көбірек көңіл бөлуі тиіс. Екінші жағынан, техногенді өркениеттің белсенді дамуы адамзаттың өмір сүруіне қауіп төндірген ғылыми жаңалықтарды дүниеге әкелді. Қазіргі заманның ең өзекті мәселелерінің бірі – адамның тұлғалық бейнесін сақтап қалу. Жоғары технология адамның жоғары дайындығын, оның рухани жетілуін және жауапкершілігін талап етеді. Қоғамның жаппай цифрлануы және ақпараттық мәдениеттің қарыштап дамуы рухани салалармен байланыстың үзілуін, көп жағдайда рухани-адамгершілік құлдырауын тудырып отыр [98].

Қазіргі қоғамда интернет, әлеуметтік желілер, жарнама, кино, музыка тұлғаны қалыптастыруда тәрбиелік қызмет атқарады, осылайша «құрамалы мәдениеттің» адамы қалыптасады. ХХІ ғасырдың басынан бастап қоғамды жаһандық коммуникациялар мен әлеуметтік желілер арқылы әлеуметтік ортаға әсер ететін біртұтас ақпараттық кеңістіктің мәдени, саяси, экономикалық жүйесі жаулай бастады. Қоғамды ақпараттандыру жағдайында адамның белсенділігін танытатын негізгі қасиеті – оның ақпаратты тұтыну және өңдеу қабілеті, яғни осы негізгі ресурсты игеру және тиімді пайдалану болып саналады. Даму ресурсі ретінде ақпарат әрбір жеке тұлғаның рухани саласының қалыптасуына тікелей әсер етеді. Ақпараттандыру қоғамның ақпараттық мәдениетінің деңгейін арттыруды көздейді, компьютерлік сауатсыздықты жоюға ықпал етеді. Қоғамды ақпараттандыру үдерісінде тұлғаның интеллектуалдық әлеуеті де трансформацияланады, бұл ақпараттандырудың тағы бір заңдылығы – қоғамды интеллектуализациялау. Қоғамды жаппай цифрландыру жағдайында шығармашылық қабілеті жоғары, өзіндік жетілуге ұмтылатын тұлғаның рөлі артады.

Демек, қоғамды ақпараттандыру жағдайында тұлғаның даму үдерісі келесі ерекшеліктерге ие:

- ақпараттық технологиялардың дамуы және цифрландыру қоғам мүшелерінің ақпараттық мәдениет деңгейін арттыру мен цифрлық сауаттылығын, жалпы интеллектуалдық әлеуетінің жоғарылауын көздейді;

- ақпарат көлемінің көптігі және оған үнемі талдау жасау, синтездеу қажеттілігі жеке тұлғаның белсенділігін, жасампаздық қабілетін арттырады;

- ақпараттық желілер арқылы еркін тарайтын, кей жағдайда жалған ақпарат кең көлемі тұлғаның моральдық жауапкершілігін, құндылықтар жүйесін қалыптастыруды талап етеді.

«Әлемдік қоғамдастықтың ақпараттық қоғамға ауысуы, ең алдымен, адамдардың санасы мен мәдени деңгейін өзгертуді талап етеді. Олар мінез-құлық пен қарым-қатынас формаларын түбегейлі өзгертуі тиіс, сонымен қатар жаңа құндылықтар мен мақсаттар туралы түсініктерді игеруі керек, бұл ақпарат пен білімді бір ұрпақтан екінші ұрпаққа тарататын жоғары дамыған ақпараттық жүйенің көмегі арқылы ғана мүмкін болады» [99].

Осылайша ақпараттық алмасудың субъектісі ретінде әрекет ететін тұлға ішкі және сыртқы факторлар мен қоршаған ортаның әсерінен өзгереді, оның өзгеруі қоғамды ақпараттандыруда көрініс табады. Әлеуметтік қасиеттердің өзара байланысы тұтастықпен, ашықтықпен, тұрақтылықпен және өзін-өзі дамыту мүмкіндігімен сипатталатын тұлға жүйесін құрайды. Тұлғаның өзін-өзі дамытуы оның құрылымдық сапалы өзгеруінен, яғни интеллектуалды, шығармашылық және рухани дамуынан байқалады. Осы үш компоненттің бірлігі тұлғаның қалыптасуы мен дамуын қамтамасыз етеді. Қазіргі қоғамда ақпарат өмірдің тұрақты компонентіне айналды, ол тұлғаның бүкіл құрылымына еніп, оның сапалық өзгеруіне ықпал етіп отыр. Белсенділікті орнататын шығармашылық әлеует тұлғаның өзін-өзі дамытуының алғышарты ретінде әрекет етеді, ал рухани әлеует, оның ішінде тұлғаның құндылық жүйесі сапалы ақпаратты таңдауға және жеке дамудың бағытын анықтауға мүмкіндік береді. Қоғамды ақпараттандыру жағдайында тұлғаның дамуына келесі ерекшеліктер тән: жоғары деңгейдегі интеллектуалдық, шығармашылық белсенділік және жеке тұлғаның моральдық жауапкершілігін арттыруды көздейтін ақпараттық мәдениет деңгейінің өсуі.

Қазіргі заманғы ақпараттық технологиялар нақты уақыт режимінде «синхронды коммуникацияны» қажет етпейді. Көп жағдайда адамдар тікелей өзара байланысты қажет етпейтін «асинхронды коммуникацияларға» қатысады (whatssapp чаттар, e-mail алмасу т.б.). Бірақ екі жағдайда да коммуникацияда ситуациялық уақыт іс жүзінде шексіздікке дейін созылады. Кез-келген чат кезінде этикет бойынша сұхбаттасушыға жауап беру үшін бірнеше секундтан бір минутқа дейін және одан да көп уақыт беріледі – бұл жүзбе-жүз коммуникация жағдайымен салыстыратын болсақ, уақыттың айтарлықтай созылуы. Ал e-mail хабарламалар алмасу кезінде кері жауап алу бірнеше сағат, күн, тіпті аптаға дейін созылуы мүмкін. Киберкеңістік жаңа темпоралды кеңістікті қалыптастырады, онда өзара интеракциялар жалғасқан жағдайда интерсубъективті уақыт өзара созылады. Жүзбе-жүз қарым-қатынаспен салыстырғанда коммуникацияға қатысушылар ойлануға және жауап беруге айтарлықтай көп уақыт алады. Тағы бір ескеретін жағдай – тікелей байланыстың болмауынан айтарлықтай психологиялық қиындықтар туындайды. Виртуалды әлем интерсубъективті әлемнен айтарлықтай ерекшеленеді. Виртуалды әлем адамдардың өзара әрекеттесу кеңістіктігін және уақыт шекарасын кеңейтеді және өзгертеді. Цифрлық әлем сізге басқа визуалды тұлғаны жасауға мүмкіндік береді. Адамдар енді әлемнің кез келген бұрышында онлайн формада достық қарым-қатынас орната алады және оны жүзеге асыру өте оңай. Бұл тұлғалық бірегейліктің дағдарысына алып келуі мүмкін. Виртуалды әлемде сіз өзіңіздің кез-келген имиджіңізді жасай аласыз. Бұл салада қазір жалған фактілер көбейіп, әрбір адам өзінің виртуалды бейнесін тартымды қасиеттермен толықтыруға тырысады [100].

Ақпараттық кеңістіктегі коммуникация ерекшеліктерін өз зерттеуінде Досжан Балабекұлы да көрсеткен: «Цифрландыру мен ақпарат тарататын заманауи желілік

технологиялар пайда болғалы бері адам үшін вербалды коммуникацияның мағыналық мәні айтарлықтай азайды, бұл нақты емес білімді толықтай жоғалтумен байланысты болады. Себебі біз желіде тірі адамдармен емес, олардың виртуалды көшірмелерімен араласып, сөйлесеміз (әлеумет саласы). Желілік ақпараттық технологиялардың көмегі арқылы адамдармен жанама түрде қарым-қатынас жасау байланыстың тұлғааралық ерекшеліктерін жоғалтады, ал желіден тыс, шынайы өмірде нақты емес білімді объективтендіру арқылы қарым-қатынас кезінде бұл ерекшеліктер оңай қабылданады. Сондықтан желіде басқалармен араласып, сөйлесек, өзіміз қабылдайтын нәрселерді шынымен де әңгімелесуші адамның жеке қасиеті мен мінез-құлқының, оның ойларының, тілектерінің, қорқыныштарының көрінісі деп айтуға бола ма деген сұраққа жауап бере алмаймыз. Мұның бір себебі желі қолданушылары ақпараттық кеңістікке өз ойынша өзіне кесірі тимейтін және психологиялық жағынан жағымсыз сезім тудырмайтын ақпаратты ғана шығарып, көпшілік назарына ұсынады» [101]. Осыдан цифрлық қоғамдағы ақпараттық мәдениет, ақпарат таратудағы жауапкершілік пен еркіндік мәселесі туындайды. Цифрлық қоғамдағы тұлғаға тән ерекшеліктер, ақпараттық этика құрылымы, жауапкершілік ұғымы Элвин Тоффлер, Маршалл Маклюэн, Дэниел Белл және ақпараттық этика саласында зерттеу жүргізген Лучано Флориди, Рафаэль Капурро, Рэй Брейдің және тағы басқа ғалымдардың еңбектерінде зерттелген. Қазіргі философиялық әдебиетте тарихи талдауға сүйену арқылы ақпараттық қоғамның қалыптасуымен орныққан тұлға трансформациясы біршама зерделенді, жүйелеу және сыни әдістерге негізделіп тұлға дамуы, әлеуметтенуі контекстіндегі цифрлық қоғамға жалпы теориялық және әдіснамалық талдау жүргізілді деуге болады. Алайда қазіргі таңда цифрлық қоғам туралы зерттеулер жеткілікті болғанымен, ақпараттық этика, цифрлық қоғамдағы жауапкершілік мәселесі көп зерттелмеген. Сондықтан осы диссертацияда ақпараттық қоғам туралы классикалық зерттеушілердің еңбектері мен замануи ақпараттық этика жайлы туындыларды саралай отырып ақпараттық этика, әсіресе жауапкершілік мәселесі қазіргі таңдағы қолданбалы этиканың ең түйткілді салаларының бірі екені негіздеуге ұмтылды.

XX ғасырдың 50-ші жылдарынан бастап адамзат өз дамуының жаңа кезеңіне өтті. Дәстүрлі жіктеу бойынша жаңа қоғамға постиндустриалды қоғам деген анықтама берілді. Постиндустриалды қоғам идеяларының дамуының жалғасы ақпараттық қоғам теориясы болды, оның негізі ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қоғам дамуының барлық аспектілеріне: адамдардың өмір салтына, білім алуына, жұмыс жасауына, билік пен халықтың өзара қарым-қатынасына революциялық әсері деп жарияланды.

Бұл ретте негізгі фактор қоғам үшін маңызды ақпарат көлемінің ұлғаюы ғана емес, сонымен қатар адам мен қоғамның ақпаратқа қатынасының өзгеруі болып саналатынын атап өту қажет. Бұл бетбұрыс кезеңді ортағасырлық теоцентризм дүниетанымнан қайта өрлеу дәуіріндегі әлемді антропоцентрилік қабылдауға көшу кезеңіндегі жаппай сананың қайта бағдарлануымен салыстыруға болады. Құдай

ұғымы өзінің маңыздылығын сақтап қалды, бірақ сол дәуірдегі көптеген адамдардың құндылық иерархиясында екінші орынға көшті. Ақпараттық қоғамда да ақпарат құндылықтар иерархиясының жоғарғы деңгейінен орын алған. Ақпараттық трансформацияның мәні – қоғам мүшелеріне білім мен идеяларды меңгеруге оң әсерін тигізу. Ақпараттық қоғам адамдарға өзіндік жетілуге, әлеуетін толықтай жүзеге асыруға мүмкіндік береді .

Жаңа өмір сүру мен қызмет ету ортасының пайда болуы адамдар арасындағы қарым-қатынасты ғана өзгертіп қоймайды, сонымен қатар адамның ақпаратқа деген көзқарасын да өзгертеді. Америкалық әлеуметтанушы Иммануил Валлерстайн ақпараттық қоғам туралы: «Біз қалыптасқан жаһандық қоғамдық құрылымның, яғни әлемдік капиталистік экономикадан – басқа жаһандық жүйеге ауысу дәуірінде өмір сүріп жатырмыз. Бұның жақсы немесе жаман екенін білмейміз. Бірақ бұл өтпелі кезең осы дәуірде өмір сүріп жатқандар үшін күрделі болатыны анық. Бұл қарама-қайшылықтар мен тәртіпсіздіктер күшейген және, көпшіліктің пікірінше, құндылықтар күйреген кезең болады», – деген.

Қызметтің жаңа коммуникативті салаларының пайда болуына байланысты моральдық нормалар мен ережелерді, олардың дәстүрлі мағынасын қайта қарау қажеттілігі туындайды. Бұл үдеріс, мысалы, есептеу техникасы қауымдастығы (computing Machinery – АСМ қауымдастығы) әзірлеген «компьютерлік кәсіпқойлар» кодексі сияқты жеке қауымдастықтар мен кәсіби бірлестіктер ішінде ережелер мен кодекстерді дайындаудан басталады. Қолданбалы этиканың түрлері ретінде компьютерлік, желілік, инженерлік этика пайда болды, олар қазіргі заманғы коммуникациялық кеңістіктегі әртүрлі субъектілер арасындағы қатынастар жүйесін құрастырды [102].

Қолданбалы этиканың рөліне қатысты осындай көзқарасты көптеген зерттеушілер атап өткен. Мысалы, Абдусалам Гусейнов пен Рубен Апресянның тұжырымы бойынша, «қолданбалы этика» – этика дамуының жаңа кезеңі ретінде түсіндірілуі мүмкін, бұл мораль теориясының қоғамның моральдық тәжірибесімен тікелей байланысты болуымен сипатталады .

Біздің көзқарасымыз бойынша, қолданбалы этика қазіргі уақытта этиканың ғылым ретіндегі эволюциясының кезеңі болып саналады және барлық классикалық моральдық мәселелер, қазіргі заманның өзекті моральдық мәселелері сияқты, қолданбалы зерттеулер мен тәжірибелер контекстінде түсіндіріледі. Алайда қолданбалы этиканың мазмұнын түсінудегі плюралистік үрдіс (оның әртүрлі бағыттарында көрсетілген), біздің ойымызша, ұзақ уақыт сақталмайды. Қолданбалы этиканың объективті шындыққа барынша толық сәйкес келетін, ХХІ ғасыр адамына қоғамның толыққанды мүшесі ретінде жұмыс істеуге мүмкіндік беретін ережелер мен нормалар жиынтығын бөліп көрсету қажет. Бұл бағыт – қолданбалы этика бөлімінің тар шекарасынан шыққан және ХХІ ғасырдағы адамның болмысының ерекшелігін ескеретін ақпараттық этика немесе ақпараттық қоғам этикасы .

Италия философы, Йель университетіндегі Цифрлық этика Орталығының директоры Лучано Флориди «Ақпараттық этика: компьютерлік этиканың философиялық негіздері туралы» еңбегінде ақпараттық этиканы онтоцентристік теория ретінде қарастырады, өйткені оның міндеті – ақпараттық кеңістіктің элементтері ретінде ұсынылған шынайы әлемнің барлық формаларының, яғни адамдардан және олардың әлеуметтік қатынастарынан бастап жұлдыздар, тастар, жануарлар мен өсімдіктерге дейін әлемде бар немесе болатын кез-келген ақпаратты онтологиялық теңдігін мойындай отырып, моральдық тұрғыдан бағалау.

Ақпараттық этика, Лучано Флоридидің еңбектері бойынша, кез-келген объектіні немесе жалпы болмысты түсінуге болатын ақпарат пен ақпараттық нысандардың ішкі құндылығына негізделген. Инфосфераны бұрмалауға немесе қысқартуға бағытталған кез-келген әрекет зиян тигізу ретінде қарастырылады. Ақпараттық этиканың негізгі сипаттамалары мыналар:

- 1) модальдық – ақпараттың қисындылығы және жүзеге асырылуы;
- 2) гуманитарлық – құпияны сақтау, дәлдік, шынайылық, адалдық;
- 3) айқындық – ақпараттың қолжетімділігі мен қолжетімсіздігі, пайдалану мүмкіндігі, жүйелілік;
- 4) конструктивтілік – ақпараттың адамгершілік қағидаларына қайшы келмеуі, қазіргі заманға сай болуы, нормативтілігі, ақпараттың көптігі.

Ақпараттық этиканы этика дамуының жаңа кезеңі ретінде тұжырымдаумен қатар, ақпараттық қоғамдағы трансформацияларға сәйкес классикалық этикалық концепцияларды да қайта қарастыру қажет. Ақпараттық қоғам туралы классикалық зерттеулерде, яғни Дэниел Белл, Элвин Тоффлер, Маршалл Маклюэннің еңбектерінде ақпараттық қоғамдағы этика мәселелсі толыққанды зерттелмеген. Бірақ заманауи ақпараттық даму мен цифрландыруды ескере отырып, мораль мен құндылықтардың даму бағытын анықтап алу өзекті мәселе екені анық [103].

Америка философы Элвин Тоффлердің «Үшінші толқын» еңбегінде ақпараттық қоғамға жан-жақты талдау жүргізілген. «Үшінші толқын» ұғымы ғылым, техника, компьютерлер, коммуникация әдістерінің дамуымен болатын қоғам өміріндегі өзгерістерді білдіреді. Маршалл Маклюэннің зерртеулері ақпараттық қоғам ерекшеліктерін түсінуде маңызды рөл атқарады. Маклюэн қоғамдағы бұқаралық ақпарат құралдарының ақпарат таратудағы маңыздылығын тұжырымдай отырып «жаһандық ауыл» концепциясын жасаған.

Әлеуметтік кеңістікте үшінші толқын жаңа типтегі отбасылардың қалыптасуы, бұқаралық ақпарат құралдарының демассификациясы, компьютерлік технологиялар арқылы ми қызметінің сапалы жақсаруы сияқты өзгерістерді әкелді. Ақпараттық қоғамдағы адамгершілік ұстанымдар мен құндылық бағдарларының көптігі бұқаралық ақпарат құралдарының демассификациясымен байланыстырылады. Демассификация «өзіміздің қайталанбас, тұлғалық бірегейлігімізді ұғындырады». Осылайша адамгершілік те тұлғалық және қоғамдық деңгейде өзгереді.

Ақпаратты игеруге жұмсалатын уақыт мөлшерінің өсуімен қатар, ақпарат көлемі де үнемі көбейіп отырады. Бірқатар футурологтар ақпарат көлемінің өсуі, адамның дүниетанымын да өзгертуі мүмкін деген болжамдар жасайды, мәселен, рационалдық пен адамгершілік арасындағы тепе-теңдік бұзылуы мүмкін. Цифрлық қоғамда тоқтаусыз жүретін ақпаратты өңдеу операциялары рационалдылықты алға тартып, мораль мен адамгершілікті екінші кезекте қалдырады. Осы орайда ресейлік зерттеуші ғалым Иван Негодаев: «баланы ерте рационалдылық пен логикаға үйрету оны эмпатия сияқты эмоциядан айырыуы мүмкін», – дейді [104].

Ақпараттық қоғамдағы адамдардың мінез-құлқы, әрекет етуі, құндылықтар бағдарының ерекшеліктерінің айқындалуына терең әсер ететін – күнделікті жоғары жылдамдықпен және үлкен көлемде келіп жатқан ақпарат. Осындай жағдайда сыртқы ортадан қабылданатын ойлар мен бейнелер де өзгереді. Нәтижесінде үшінші толқын қоғамында отбасы, мемлекет, жалпы адамгершілік туралы жаңа түсініктер қалыптасады. Бірақ жаңа ойлар мен бейнелер ұзақ уақыт тұрақты түрде сақталмайды. Олар үнемі жаңарып, өзгеріп отырады, тіпті бір ұрпақтың өзінде тұрақты құндылықтар мен қағидалар жүйесін тұжырымдай алмаймыз. «Үшінші толқын ақпарат ағынын жеделдетіп қана қоймайды, біздің күнделікті тұрмыс-тіршілігімізге ықпал зор ақпараттың ішкі құрлымын трансформациялайды».

Қазіргі ақпарат заманындағы кең көлемдегі ақпарат құрылымының ерекшелігі – біз оны санамызға үзілген, қысқа формада қабылдаймыз. Күнделікті санамызға келіп жатқан ойлар мен бейнелер бөлшектелген, мерзімділігімен ерекшеленеді, сондықтан адам тұрақтылық сезімін жоғалтады. Ақпаратты жеткізу әдісі өте маңызды, бұл туралы Канада ғалымы Маршалл Маклюэн де «Ақпараттық өзі құрал» деп айтқан. Ақпараттық қоғам жұмсақ, өзгермелі жаңа моральдық қағида жеке тұлға деңгейінде ғана емес, бүкіл қоғамдастық деңгейінде де тез қабылданады. Адамдардың ой-санасы да жаңа қағидаттарды ешбір адамгершілік қарама-қайшылықтарсыз қабылдайды. Зерттеушілердің пікірінше, қазіргі ақпараттық қоғамда адамгершілік мәселесіне эклектикалық, жағдаяттық сипат тән.

Цифрлық қоғамдағы ақпараттың модульдық құрылымы адам санасын да өзгертеді, яғни құбылыстарды белгілі бір критерийлер бойынша жіктеу қабілеті төмендейді, себебі көп жағдайда бірегей ортақ критерийді бөліп көрсету мүмкін емес. Себеп-салдарлық байланысты айқындау да нашарлаған. Бұл құбылыстың адамгершілік жағын талдайтын болсақ, ақпараттық қоғамда өмір сүріп жатқан адам өзінің және өзгелердің іс-әрекеттеріне тиісті объективті бағасын бере алмайды. Ол көп жағдайда объективті шынайылықтың дайын менталды үлгілерімен әрекет етеді, бұл үлгілер де жиі ауысып тұрады, сондықтан дүниенің объективті шынайы бейнесін қалыптастыру өте қиын. «Ақпараттық қоғамдағы қысымға кейбір адамдар шыдамай апатияға немесе ашуға беріліп жатады. Ал басқалары, керісінше, өзіндік жетілуді үзбей, жоғары деңгейде қызмет атқара алатын сауатты, білікті адамдарға айналады» [105].

Ақпараттық қоғам адамының рухани-адамгершілік бағдарына холистік ыңғай тән болады. Мәселен, адамгершілік қағидалары – бұл бұлжымайтын императив, ал ақпараттық қоғамда адам тұлға ретінде өзінің немесе өзгелердің іс-әрекетіне моральдық тұрғыда кесімді және жағдаяттық баға беруі мүмкін. Ақпараттық қоғамдағы эволюция барған сайын күрделі құрылымдардың пайда болуына әкеледі. Бұл моральдық эволюцияға да қатысты. Осылайша үшінші толқын қауымдастығының моральдық хаосы жеке тұлға және тұтастай қоғам үшін адамгершілік қағидалар мен нормалардың жүйелі құрылымын жасауға түрткі болады. Ақпараттық қоғамда адамның еңбекке де көзқарасы өзгереді. Бұл туралы ағылшын социологы Энтони Гидденс: «Мәдениетте «еңбек этикасынан» алшақтап, еркін, ләззат алуға бағытталған өмір салты орнығады. Индустриализмге тән еңбектің тәртіпке келтіру функциясы постиндустриалды қоғамда әлсіреп, адамдарға жеке және индустриалды салаларда инновациялар жасауға көбірек еркіндік беріледі», – дейді .

Қазіргі цифрлық қоғамда ақпаратты өңдеу және пайдалануға қатысты көптеген мәселелер туындайды. Дэниел Белл өзінің «Ақпараттық қоғамның әлеуметтік шекаралары» деген еңбегінде ақпараттың қолжетімді болуынан пайда болатын мәселелер туралы айтқан: «Тағы бір маңызды нәрсе, ақпаратты бақылауда ұстау оны жасыру немесе заңсыз жариялау сияқты асыра пайдалануға алып келуі мүмкін. Осындай асыра пайдалануды болдыртпау үшін институтционалды шектеулер қажет, әсіресе ақпарат саласында» .

Қазіргі цифрлық қоғамның өзекті мәселелерінің бірі – адамның күрделі биоәлеуметтік жүйе ретінде тұлғасын сақтау және дамыту. Бұл мәселені бірқатар зерттеушілер қазіргі заманның «антропологиялық дағдарысы» деп атайды. Адам өз әлемін қиындата отырып, өзі басқара алмайтын және оның табиғатына жат болатын күштерді қалыптастыруы мүмкін. Ол әлемді өзгерте отырып, адамның өмірін түбегейлі өзгертетін және кері әсер ететін құрылымдарды жасап шығаратын әлеуметтік факторларды туындатады. Неміс-америка философы Герберт Маркузе техногенді өркениеттің дамуының салдары ретінде бұқаралық мәдениеттің нәтижесі ретінде «бірөлшемді адамның» пайда болуы туралы айтқан. Заманауи ақпараттық мәдениет адам санасын жаулаудың әдістердің көптеген түрін жетілдіруде. Санаға осындай терең әсердің салдарынан адамның қоршаған әлемді рационалды қабылдау қабілеті әлсіреуі және бұқаралық мәдениеттің құрбанына айналуы әбден мүмкін [106].

БҰҰ ұйымының резолюциясы бойынша, ақпарат еркіндігі – адамның іргелі құқықтарының бірі. 1948 жылы қабылданған адам құқықтарының жалпығы бірдей декларациясы әркімнің ақпаратты еркін қабылдау және тарату құқығы бар екенін бекітті. Бірақ декларацияда адамдар қандай ақпаратты қабылдап, тарата алатыны анықталмаған. Күннен күнге қарыштап дамып жатқан цифрлық әлемде ақпарат таратуға қатысты күрделі, тармақталған этикалық мәселелер пайда болды. Олар азаматтардың ақпаратты қабылдау мен таратудағы жауапкершілігімен және

міндетімен байланысты. Осы орайда моральдық жауапкершілікпен қатар ақпараттық қауіпсіздік те өзекті мәселеге айналып отыр. Қазіргі цифрлық әлемде ақпараттық қауіпсіздік тек заңнамалық заңнамалық мәселе ғана емес, тұтас қоғамның тыныс-тіршілігіне әсер ететін әлеуметтік-философиялық беделге ие болды. Ақпараттық қауіпсіздік мәселесі үш тармаққа жіктеледі: субъектінің ақпарат алуға құқығын қамтамасыз ету; ақпарат сапасын сақтау, ақпарат қабылдау мен таратудағы жауапкершілік мәселесі; ақпараттық қатынас субъектілерінің ақпарат ресурстарын қорғау.

Цифрлық қоғамда білім алу мүмкіндіктерінің артуымен жүзеге асатын интеллектуалдық дамумен қатар, жалған ақпарат тарату, ақпараттық кеңістікті бұрмалау сияқты негативті құбылыстар да күшейе түседі. Ақпараттық технологиялардың дамуы және кеңінен қолданылуы ойлау жүйесінің өзгеруіне алып келеді, мәселен, ақпарат беруді формализациялау, стандарттау, алгоритмдер енгізу. Осының нәтижесінде заманауи бұқаралық ақпарат құралдары мен әдістерін пайдалану қоғамға әсер ету, оны билеу құралына айналады. Ақпараттық технологиялар адам санасына манипуляция жүргізудің де әдістерін жасады, осының салдарынан адам болмысты рационалды игеру қабілетінен айырылады. Техногенді өркениеттің дамуы тұлғаның қалыптасуы мен әлеуметтену үдерісіне де өз ықпалын тигізеді [107].

Мәселен, әлеуметтік желілерді қолданушылар көп жағдайда жасырын түрде коммуникацияға түседі, қауіпсіздік шаралары үшін жеке тұлға өзін жасырын қалдырады және көпшілікке ұсынатын ойларын да жасырын түрде жариялайды. Бұған мысал ретінде форумдар мен чаттарды, әлеуметтік желілік байланыстар мен топтарды айтуға болады, ол жерлерде қатысушылардың есімін жасыруы көп кездесетін әрі қалыпты саналатын жағдай. Әлеуметтік желілердегі форумдар мен чаттарда анонимдік аса маңызды болмағанымен, басқа жағдайларда бұл қоғамның ақпараттық ресурстары мен ақпараттық ортасын дамытудағы елеулі негативті құбылыс болып шығады. Қолданушылардың желіде бет-бейнесін жоғалтуы, жасырын қалуы және ақпараттық ресурстардың тегін болуы жеке тұлғаның өз шығармашылығын жұртқа кедергісіз ұсынуы үшін қажет, бірақ бұл мәселелер оған кері ықпалын тигізеді – олар жеке тұлғаның бірегейлігін ғана емес, сонымен қатар оның шығармашылығының рөлін де төмендетеді.

Демек, цифрлық қоғамдағы жауапкершілік, жалпы этика мәселесі жан-жақты, терең зерттеуге түрткі болатын антропологиялық дағдарыс, бірегейлік мәселесі, құндылықтық-рухани трансформация. Ақпараттық, цифрлық технологиялар дәуіріндегі өзекті мәселенің бірі – виртуалды кеңістікті адамға қолайлы ететін этикалық ілім қалыптастыру.

Қазіргі цифрлық кеңістіктің тағы бір мәселесі – ақпараттық ресурстардың шынайылығына күмәндану, құндылығын төмендету, бұл жоғарыда айтылған мәселелердің салдарынан туындап отыр. Бүгінгі жаппай цифрландыру заманында қоғамның мүшесінің іс-әрекетінің тиімділігі оны қоршаған ақпараттық кеңістіктің

қаншалықты шынайы екеніне және ақпаратқа деген сұранысын қаншалықты тез және нәтижелі толықтыра алатынына байланысты. Бірақ бүгінгі қоғамдағы ақпараттық жауапкершілік қажетті деңгейде емес. Ақпараттық кеңістіктің шектеулі болуы дәл осы жағдайға байланысты, яғни ақпаратқа көпшілік үшін қолжетімді болғанымен, қажеттісін табу оңай емес әрі көп жағдайда ақпараттың бұрмалатанын да ескеру керек. Қазіргі адамға өзіне нақты қажетті ақпаратты табу оңай емес, өйткені ол ортақ ақпарат арнасына араласып жатыр, және кейінгі жылдарда бұл ақпарат тасқыны күшейе түсті. Осы ақпарат ішінен өзіне қажетті ақпаратты тауып, бөліп алу – қиын шаруа. Сонымен қатар бұқаралық ақпарат құралдары арқылы таралатын бұрмаланған идеялар мен фактілерді пайдалана отырып, қоғамдық пікір мен сананы негативті өзертуге, билеуге қатысты мәселе де бар. Демек, адам ақпарат жетіспеушілігінен қандай зардап шексе, ақпарат көптігінен, оны таратудағы жауапсыздықтан дәл сондай зардап шегеді, ал өзіне қажетті ақпаратқа талдау жасай білу қасиеті адамның ақпараттық мәдениетінің, цифрлық этикасының маңызды компонентіне айналып отыр[108].

Ақпараттық этика саласындағы маңызды зерттеулерге Лучано Флориди, Рафаэль Капурро, Лукас Интронаның еңбектерін жатқызуға болады.

Компьютерлік этиканы философиялық тұрғыдан алғаш зерттеген Рафаэль Капурро оны ақпараттық этиканың құрамдас бөлігі ретінде қарастырған. Капурроның бұл пікірімен Лучано Флориди келіспейді, оның ойынша, цифрлық технологиялар дәуірінде «ақпараттық этика» мен «компьютерлік этика» бір мағынаға ие ұғымдар.

Лучано Флориди ақпараттық этиканы экологиялық этиканың бір бөлігі деп есептейді. Ақпараттық технологиялар мен ақпараттық жүйелер де құндылықтар жүйесі арқылы қоршаған ортамен байланыста болады. Ол этиканың үш түрін жіктеген: ақпарат қолданысқа түскен кездегі ақпараттық этика (ақпарат ресурс ретінде); ақпарат өнідірілген кездегі ақпараттық этика (ақпарат тауар ретінде); ақпараттық кеңістік сыртқы әсерге ұшыраған кездегі ақпараттық этика (ақпарат нысана ретінде). Флоридидің онтологиялық концепциясы ақпараттық кеңістіктегі әрбір объект үшін ақпараттың құндылығы бар дейді. Сонымен қатар Флориди технологиялар адамдар өмірінің моральдық және әлеуметтік сапасына ықпалы бар екенін көрсетеді.

Рафаэль Капурро ақпараттық технологиялар әлеуметтік өмірдің маңызды құрамдас бөлігі екенін атап көрсетеді. Ол ақпараттық этикаға нақты анықтама беріп, оны цифрлық технологиялардың қоғам мен қоршаған ортаға әсерімен күресу деп тұжырымдаған. Бірақ зерттеушінің пікірінше, ақпараттық этиканы кең мағынасында қарастырғанда, ол цифрлық бұқаралық ақпарат құралдарымен шектелмейді, ақпарат және коммуникациямен байланысты болады. Ақпараттық этиканың негізгі тақырыптары: интеллектуалды меншік, құпиялылық, қауіпсіздік, ақпараттың шамадан тыс болуы, цифрлы алшақтық, дискриминация. Ақпараттық этика қоғамда мәдениаралық диалог орнату үшін қажет .

«Жаһандық және жергілікті деңгейде интернет әлеуметтік коммуникацияның негізгі платформасына айналған. Оған қолжетімділікті негізгі этикалық принцип ретінде қарастырған дұрыс, бұл сөз бостандығы мен баспа бостандығы принциптері іспеттес. Еркін интернет бейбітшілік пен демократияны күшейтуге оң әсерін тигізе алады, сонымен бірге өкінішке орай, манипуляция мен билік жүргізудің құралы ретінде де қолданылуы мүмкін», - дейді зерттеушілер. «Жаһандық және жергілікті деңгейде интернет әлеуметтік коммуникацияның негізгі платформасына айналған. Оған қолжетімділікті негізгі этикалық принцип ретінде қарастырған дұрыс, бұл сөз бостандығы мен баспа бостандығы принциптері іспеттес. Еркін интернет бейбітшілік пен демократияны күшейтуге оң әсерін тигізе алады, сонымен бірге өкінішке орай, манипуляция мен билік жүргізудің құралы ретінде де қолданылуы мүмкін», - дейді зерттеушілер.

Ал Рафаэль Капурроның пікірінше, құпиялылық негізгі мәселе, себебі ол адам тұлғасының басты концепциясымен байланысты: «Біздің-әлемде-басқалармен бірге-болмысымыз негізінен желі-әлемдегі-болмыс. Ақпараттық автономия этикасы білімдермен алмасу этикасының құралы ретінде ойластырылған. Ынтымақтастық принципін автономия принципінен бөлмеу қажет» [109].

Антон Веддер ақпараттық этикаға қатысты жаңа «құпиялылық» категориясын қалыптастыру керек дейді. Жеке ақпаратты қорғаудың нормативті категориясы ретінде ол адамдар туралы жеке ақпаратты қорғау үшін қызмет ету керек, өйткені бұндай ақпарат адамдарға қатысты маңызды шешімдер қабылдау мақсатында қолданылуы мүмкін.

Цифрлық қоғамға тән негізгі рухани-адамгершілік құндылықтарды айқындау және дұрыс тұжырымдау – қазіргі таңдағы ақпараттық қоғам туралы зерттеулердің, этиканың маңызды мәселесі. Ақпараттық этиканы екі көзқарас негізінде зерттеуімізге болады. Біріншісі, ақпараттық кеңістіктегі адамгершілік мәселелеріне байланысты қалыптасқан қолданбалы этика ретінде. Екіншісі, цифрлық технологияларды әлеуметтік-мәдениеттің іргелі құндылығы ретінде айқындайтын болсақ, этика эволюциясының жаңа кезеңі ретінде қарастыру. Жаңа қалыптасып жатқан цифрлық қоғам этикасы, заманауи әлеуметтік мәселелер мен қарама-қайшылықтарға жауап береді және ақпараттық кеңістіктің дұрыс қызмет етуін және адамгершілік қағидаларына қайшы келмеуін қамтамасыз етеді.

Цифрландыру адам өмірінің барлық салаларымен үйлесімді түрде бірігіп, оны жаңа қасиеттермен толықтырды. Бұл, әрине, көптеген қалыптасқан әлеуметтік-экономикалық, саяси және рухани идеялардың өзгеруіне ықпал етті, адамның өмір салтына сапалы жаңа белгілер енгізеді. Ақпарат ең құнды өнімге және негізгі тауарға айналды десек те, болады. Қазіргі қоғамда интернет, әлеуметтік желілер, жарнама, кино, музыка тұлғаны қалыптастыруда тәрбиелік қызмет атқарады, осылайша «құрамалы мәдениеттің» адамы қалыптасады.

Қоғамды ақпараттандыру жағдайында тұлғаның даму үдерісі келесі ерекшеліктерге ие:

- ақпараттық технологиялардың дамуы мен цифрландыру қоғам мүшелерінің ақпараттық мәдениет деңгейін арттыруды, цифрлық сауаттылығы мен жалпы интеллектуалдық әлеуетінің жоғарылатуды көздейді;

- ақпарат көлемінің көптігі және оған үнемі талдау жасау, синтездеу қажеттілігі жеке тұлғаның белсенділігін, жасампаздық қабілетін арттырады;

- ақпараттық желілер арқылы еркін тарайтын, кей жағдайда жалған ақпарат кең көлемі тұлғаның моральдық жауапкершілігін, құндылықтар жүйесін қалыптастыруды талап етеді.

Қазіргі қоғамда цифрлық, ақпараттық технологиялар өте маңызды рөл атқарады. Цифрлық кеңістікте адамдар білім алады, әлеуметтік міндеттерді атқарады, қызмет істеп, табыс табады. Ақпараттық технологиялардың күнделікті болмыстың маңызды құрамдас бөлігіне айналуымен бірге жаңа әлеуметтік мәселелер туындайды. Нәтижесінде цифрлық технологияларды, ақпараттық кеңістікті дұрыс, жауапкершілікпен қолдану философиялық, этикалық мәселеге айналып отыр [110].

Ойымызды қорытындыласақ, цифрлық қоғамда адамдардың интеллектуалдық дамумен қатар, жалған ақпарат тарату, ақпараттық кеңістікті бұрмалау сияқты негативті құбылыстар да күшейе түседі. Ақпараттық технологиялардың дамуы және кеңінен қолданылуы ойлау жүйесінің өзгеруіне алып келеді, мәселен, ақпарат беруді формалдау, стандарттау, алгоритмдер енгізу. Осының нәтижесінде заманауи бұқаралық ақпарат құралдары мен әдістерін пайдалану қоғамға әсер ету, оны билеу құралына айналады. Ақпараттық технологиялар адам санасына манипуляция жүргізудің де әдістерін жасады, осының салдарынан адам болмысты рационалды игеру қабілетінен айырылады. Техногенді өркениеттің дамуы тұлғаның қалыптасуы мен әлеуметтену үдерісіне де өз ықпалын тигізеді. Цифрлық қоғамдағы жауапкершілік, жалпы этика мәселесін жан-жақты, терең зерттеуге түрткі болатын факторлар – антропологиялық дағдарыс, бірегейлік мәселесі, құндылықтық-рухани трансформация. Ақпараттық, цифрлық технологиялар дәуіріндегі өзекті мәселенің бірі – виртуалды кеңістікті адамға қолайлы ететін этикалық ілім қалыптастыру екеніне қазіргі заманғы философтар баса назар аударуы тиіс.

II тарау. ЦИФРЛЫҚ ҚОҒАМДАҒЫ ЖАУАПКЕРШІЛІК МӘСЕЛЕСІ

2.1 Цифрлық этика және оның негізгі принциптері

Төртінші технологиялық революция әлеуметтік режимді толықтай өзгертті. Адамдар өмір сүрудің жаңа тәсілдерін, жаңа әрекет тәсілдерін, жаңа мүдделер мен жаңа құндылықтардың дамытты. Бірақ оларды бұрыннан келе жатқан мәселелермен үйлестіру әрекеттері әрдайым сәтті бола бермейді, түрлі қақтығыстар мен жаңа этикалық мәселелер туындайды.

Қазіргі трансгуманизм мәдени құбылыс ретінде цифрландырудың, компьютерлендірудің, ақпараттық кеңістікті кеңейтетін ақпараттық технологияларының дамуымен анықталатын мәдени қиындықтарға жауап ретінде пайда болатын жаңа шындықты білдіреді, сонымен қатар адамның танымдық және мәдени-коммуникативтік мүмкіндіктері. Бұл мағынада трансгуманизм мәдени норманың контурларын білім мен ақпараттың синтезі, ақпараттық қанықтылықтың оның танымдық компонентіне өту тәсілі ретінде идеологиялық тұрғыдан анықтайды [111].

«Цифрлық этика» түсінігінің анықтамасы туралы пайымдасақ, цифрлық этика – ғаламдық, мәдениетаралық, жалпыадамзаттық мағыналары бар цифрлық кеңістіктегі адамның мінез-құлқын реттейтін құндылықтар, принциптер мен нормалардың жиынтығы. Бұл оған қолданбалы этикамен «бәсекелесуге» мүмкіндік беретін негізгі қасиеттердің бірі. Цифрлық этика кәсіби этиканың бір түрі болып саналады.

Осылайша цифрлық этика өзінде цифрлық кеңістіктің кәсіби сегменттерін реттейтін әмбебап және кәсіби нормалар мен ережелердің синтезін қарастырады. Цифрлық этиканың әмбебап (жалпыадамзаттық) этикадан айырмашылығындағы ерекшеліктері, цифрлық кеңістіктегі коммуникация аралық байланыс факторлары арасындағы тікелей дене өзара әрекеттесу факторын қоспағанда анықтала келе, цифрлық шындық шеңберінде болатын цифрлық денесіз алмасудың белгілік сипатына ие. Этикалық іс-әрекет (қимыл) шынайы қарым-қатынас шеңберімен шектелмейді, «күрделі жүйелердің» виртуалды әлемімен қарым-қатынас шексіз мүмкіндіктер, еркіндік және жазасыздық туралы идеяны қалыптастырады, өйткені цифрлық әлемде физикалық тұрғыдан мүмкін емес нәрсені жасауға болады.

Цифрлық шынайылық пен мәдениеттің нақтылығы арасындағы бөлініс «цифрлық егіздікпен», цифрлық прототиппен, «жеке тұлғаның моральдық деректерінің жиынтығы» секілді статистикалық бірегейліктің, «адам динамикасындағы жеке тұлғаның тұтас ақпараттық көшірмесі, оның мінез-құлық реакцияларының ықтималды көптүрлілігі» ретінде цифрлық ұқсас үдерістерінің кәсіби әрекет пен өмірдің түрлі салаларында (білім беру, кәсіби, биомедициналық және тағы басқалары) этикалық моделінің болуымен түсіндіріледі. Цифрлық алмасу жағымсыз өнегелілік эмоциялардың (жалғыздық, әлеуметтік белсенділік сезімдері) қалыптасуына түрткі болады, ал объектілердің жанасымсыз,

«қашықтағы» байланыстарымен қарым-қатынас мейірімділік, жаны ашу (эмпатия) және жақсы көру сияқты адамгершіліктік құндылықтарды жояды. Нәтижесінде тұлғаның тиісті моделі қалыптасады: мінез-құлыққа тән мотивациямен жалғыздық немесе оқшаулану тән моральдық аутист және эмпатия мен моральдық қолдауды жоққа шығаратын ұжымдық-агрессивтілік пайда болады, бұл болашақта цифрлық зорлық-зомбылыққа айналады және сайып келгенде, шынайы өмірдегі зорлық-зомбылыққа алып келуі мүмкін.

Бұл құбылыстың нақты көрінісі – кибербуллинг (cyberbullying), тұлғаны ақпараттық кеңістікте ақпараттық-коммуникациялық арналар мен құралдары қолдана отырып қудалау. Кибербуллингті сипаттау үшін ағылшын тілінен алынған кибермоббинг (Cyber-Mobbing), интернет-моббинг (Internet-mobbing), троллинг (trolling), флейм (flame) терминдері де қолданылады, бірақ қазіргі ақпараттық кеңістікте кибербуллинг термині (оны 1997 жылы ұсынған – қатыгез қудалауға ұшыраған адамдарға көмектесетін сайт құрған Билл Белси) көбірек тарап, айналысқа енді[112].

Осы құбылысты зерттеуші ғалымдар Робин Ковальски, Сьюзан Лимбер, Патрисия Агатстон «Кибербуллинг: цифрлық ғасырдағы буллинг» еңбегінде интернет – кеңістіктегі буллингтің ең көп тараған түрлерін атап көрсетті. Олар – флейминг (англ. flaming – оттың лаулауы) – көбіне көпшіліктік чатта немесе конференцияда тез, эмоционалды реплика алмасу; харассмент (англ. harassment – қысым көрсету) – нақты бір адамға бағытталған, оның бойында стресс, ашу-ыза, уайым тудыратын агрессивті репликалар мен қылықтар; гриферлер (griefers) – ойыншының боғауыз сөздер, алдау, ойынның бөліктерін блоктау арқылы басқа ойыншының ойыннан алатын рахатын жою үшін оны әдейі қудалауы; кибертролли (cyber trolls) – адамның эмоционалдық күйінішін туындату үшін жағымсыз ақпаратты әртүрлі интернет-ресурстерде, әлеуметтік желілерде жариялау; киберсталкинг (cyberstalking — қудалау, ізіне түсу) – субъектіні электрондық коммуникациялар арқылы қудалау; секстинг (sexting – секс және мәтін) – интимдік сипаттағы фото немесе видео жариялау; жала (диссинг) – адамды қорлайтын жалған ақпарат жариялау; аутинг – жеке мәліметтерді жариялау; әлеуметтік оқшаулау (бойкот) – субъектімен араласқысы келмейтінін айқын көрсету, одан қашу, электрондық топтан шығарып жіберу; хеппислепинг – масаттана қол шапалақтау немесе ұрып-соғу.

Кибербуллингтің дәстүрлі буллингтен негізгі айырмашылығы – анонимдігі, ақпараттың тез тарауы, құрбандыққа ұшыраған адамға кез келген жерде және кез келген уақытта жете алу мүмкіндігі. негізгі сипаттары туралы баяндасақ, олар: субъектіге қатысты деструктивті әрекеттердің бірнеше рет қайталануы; оған психологиялық, моральдық және физикалық зиян келтіруді мақсат ету; интернет-қоғамдастықтағы күшін, ықпалын немесе орнын теріс мақсатта қолдану; тұлғаны қудалауда цифрлық технологиялардың (электрон пошта, смартфон, интернет, гаджеттер және тағы басқалары) қолданылуы. Кибербуллинг адамның физикалық

және психологиялық денсаулығына қатты әсер етеді. Батыстың кейбір елдерінде кибербуллинг жасаған тұлға заң арқылы жауапқа тартылады .

Бастапқыда 1990 жылдардың екінші жартысында мектеп оқушыларының бір-бірінен өш алу құралы ретінде пайда болған кибербуллинг қазір әлемнің барлық мемлекеттерінде кең тарап отыр. Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының зерттеу мәліметтері бойынша, буллинг кең тараған елдердің қатарына Австрия, Эстония, Ресей Федерациясы, Канада, Америка Құрама Штаттары, Финляндия, Грекия, Швеция кіреді екен. Өкінішке орай, бұл жағымсыз құбылыс біздің елімізге де келді, әсіресе цифрландыру күрт өскен кейінгі жылдары көбірек тарап, тіпті кибербуллингтің адам өліміне әкелу фактілері де жиіледі (танымал жас жазушы қыздың суицид өлімі Қазақстанда ғана емес, басқа елдерде де кибербуллинг фактісі ретінде бағаланып, үлкен қоғамдық резонанс туғызғаны бәрімізге белгілі) [113].

Кибербуллингпен заң арқылы ғана емес, цифрлық этиканы қалыптастыру арқылы да күресу маңызды деп ойлаймыз. Цифрлық этика – кәсіби этиканың бір түрі, сонымен қатар АТ негізінде жүзеге асырылатын кәсіби қызметтің белгілі бір түрлеріне қоса берілетін «цифрлық» мінез-құлықтың әмбебап қолданбалы этикасы. Цифрлық этика күнделікті өмірде ғана емес, жаңа мамандықтар саласында да маңызды рөл атқарады. Цифрлық әлемде реттеудің жаңа қағидаттарын талап ететін жаңа тәуекелдер пайда болды (күпиялылықты жоғалту, алдау және жалған ақпарат алу қаупі, экстремизм мен порнографияның таралу қаупі, үкіметтің жеке адамды қадағалауы, ірі корпорациялардың қызмет көрсетуге монополиясы және тағы басқалары). Бұл тұрғыда цифрлық этика моральдық нормалардың (тыйымдар, міндеттемелер, құқықтар) жиынтығы ретінде кәсіби қызметтің әртүрлі салаларында қолданылатын ақпараттық технологияларды пайдалану кезінде адамдардың өзара қарым-қатынасын реттеуші болып саналады.

Цифрлық этиканың ерекше өзекті мәселесі мыналар: миллиондаған адамдардың күнделікті өміріне үлкен әсер ететін, аурудың жаңа түрлерін тудыратын және медициналық тәжірибеге елеулі проблемалар туғызатын ақпараттың шамадан тыс жүктелуі және интернетке тәуелділік. Бізде ақпараттық қоғам ауытқуының жүйеленген түсінігі жоқ деп негіздеуге болады, дегенмен де кейінгі уақыттарда мұндай ауруларға «цифрлық деменция» деген де диагноз қойылып жүргенін атап өткен жөн . Осыған байланысты медицинаның – цифрлық биомедициналық этикасы деген жаңа саласы пайда болады. Цифрлық этиканың өзекті мәселелері интеллектуалды жекеменшікке құқық, жеке өмірге қол сұқпаушылық, қауіпсіздік, ақпараттың шектен тыс көптігі, интернет ресурстарында қойылған ақпараттың сенімділігі, жыныстық, нәсілдік, діни белгілері бойынша кемсітушілік, жасанды «делдалдар», қоршаған орта туралы ақпараттың сенімділігі мен өзектілігі, цензура болып отыр. Мұның барлығы дерлік жалпы құқықтар мен принциптер тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар мәдениеттер, тарихи және географиялық ерекшеліктер арасындағы айырмашылықтар тұрғысынан да мұқият

этикалық бағалау қажет объектілер қатарына жатады. Этикалық зерттеулердің бұл саласы «мәдениетаралық ақпараттық этика» деп аталады. Цифрлық этиканың құндылықтарына еркіндік, таңдау еркіндігі, ашықтық, құпиялылық және жеке құқықтарды қорғау, ақпараттық қолжетімділік, жекелендіру сияқты қасиеттерді жатқызуға болады. Цифрлық этиканың дилеммалары:

1. Дербестік – анонимділік.
2. Қорғалғандық – ашықтық.
3. Өзінікі – өзгенікі.
4. Шынайылық – жалған (жалған ақпарат тарату).

Цифрлық кеңістіктегі кикілжіңдер – жалпыадамзаттық және сандық құндылықтар кикілжіңінің нәтижесі болып саналатын белгілік цифрлық жанасымсыз алмасуға негізделген. Бұл саладағы этикалық кикілжіңдер этикалық дилеммаларды қалыптастыратын жағдаяттық факторлармен байланысты. Біз этикалық дилеммалардың құндылық қайшылығын белгілей отырып, жағдаяттық сипатта туындайтын кикілжіңдердің төрт тобын бөліп көрсеттік. Дербестік – анонимдік этикалық дилеммасы контекстінде цифрлық зорлық-зомбылық кикілжіңдері әділеттіктің өзгерген түсінігін ашады Агрессивті даралау – моральдық жауапкершілік дилеммасы контекстіндегі цифрлық жариялылық кикілжіңдері адамгершілік мысалдар туралы өзгеріске енген түсінікті көрсетеді. Анонимдік-жауапкершілік этикалық дилемма контекстіндегі цифрлық агрессия кикілжіңдері еркіндікті трансформацияланған түсінуге негізделген. Цифрлық риторика кикілжіңдері цифрлық агрессия мен этикалық өзін-өзі бақылаудың қарама-қайшылығына негізделе келе моральдық жауапкершілік туралы трансформацияланған идеяны білдіреді [114].

Трансгуманизм интеллектісі жоғары тұлғалардың қоғамдық қозғалысы ретінде туындайды. Бұл қозғалыс – интеллектуалды қауымдастықтың мәдениет қойған мәселелерге қайтарған жауабы, бұларға берілген жауап – адамзат тағдырына қажетті. Сондықтан да адамзат санасының модификациясына, яғни, тұтастай алғанда адамның технологиялық және генетикалық ғылыми дамуының нәтижесіне қатысты сұрақтар трансгуманистік дүниетаным философиясын «өлім хақ жаратылыс ретінде адамға тән табиғи кедергілерді жеңе алу» деп түсіндіретін метафизикалық әдіс ретінде анықтауы, «ақыл-ой эволюциясының кезеңі биологиялық түр ретіндегі адам формасының» аяқталуымен нақтыланды да, «үздіксіз өсіп отыратын есептеуші және өндіруші күштің негізінде бір-бірін жылдам алмастыратын ақпараттық-кибернетикалық жүйе ретіндегі жылдамдатылған сана эволюциясы» жаңа кезеңі пайда болды.

Трансгуманизм бір мезетте адамзат қоғамының жаңашыл ғылыми техникалық және технологиялық жетістіктері негізінде адамзаттың ары қарайғы дамуының мақсаттары мен міндеттерін алға жетелеуші интеллектуалдарды біріктіретін мәдениет феномені ретіндегі қоғамдық қозғалыс секілді әрекет етеді. Осы негізде алдымен қоғамдық, содан соң мемлекеттік мекемелерде институтталатын

мақсаттар мен міндеттердің, трансгуманистік қозғалыс ұстанымдары мен құндылықтардың дүниетанымдық ареалы қалыптасады. Трансгуманизм мәдени феномен ретінде кейбір дәстүрлі классикалық сипаттамаларды сақтай отырып мәдени мәнмәтінге енетін оның фактуалды және дүниетанымдық дәрежесінде мәдени норманың жаңа құндылықтық мазмұны көрініс табады, сондықтан да «құндылықтық жоспарда өркениет дамуының постсингулярлы кезеңінің жоғары этика талаптарын білдіретін құндылықтар мен экзистенциалды мәннің сапалы жаңа жүйесіне ой толғау жасау міндеті қойылады» .

Трансгуманизм идеологтарының пікірінше, цифрлы нақтылық құндылықтардың жаңа жүйесі коммуникативті қарым-қатынас арасындағы этикалық реттілік тәсілдері мен құндылықтардың дәстүрлі жүйесінің орнын толықтай алмастыруға қабілетті. Басқа жағынан қарастыратын болса, аталған көзқарастың оппоненттерінің пікірінше, цифрлық кеңістікте құндылықтардың дәстүрлі жүйесі құндылықтық-реттеуші форматты жаңа аксологиялық және этикалық нормалармен, принциптермен бірлестік арқылы қамтамасыз етуі тиіс. Трансгуманизмнің дүниетанымдық ареалын цифрландыру жағдайында адамның жүріс-тұрысын этикалық реттеуді қамтамасыз етуші этикалық нормалар, ұстанымдар бірлестігін құрайтын цифрлық нақтылық құндылықтары трансгуманистік дүниетанымның айрықша аумағындағы цифрлық этиканы бөліп көрсететін, әмбебап этикамен салыстырсақ, оның нормативті-құндылықтық мазмұны мәселелерін қарастыратын құраушыларымен шектелген [115].

Трансгуманизм мәдени әмбебап құрал секілді. Мәдени әмбебаптар мәдениеттің, мәдени мәтіннің (Юрий Лотман) құраушы бөлігі бола отырып, өзінде философиялық метафизика тұрғысынан қарағанда шынайы және нақты, жалпыға ортақ және анықталған, әмбебап және өзекті диалектикалық бірлестікте нақтыланған қандай да бір мәдени матрицаны қарастырады. Дәл осы мән мағынада мәдени әмбебаптар мәдениетті «тарихи кезеңдер, ұлттық мәдениет шекарасын асып өтіп бізді бір мәдениетке – адамзат мәдениетіне жетелейтін» феномен ретінде қарастыруға ықпалдасады. Сол себепті де мәдениет – әрдайым мұраға қалған мәтіндер мен белгілердің нақты саны , ол өзінде «адамзаттың генетикалық кодын» қарастырады, өркениеттік дамыған қоғам, мәдениеттің құндылықтық мазмұны өзгеруін есепке алып отырады. Заманауи мәдениетте мәдени әмбебаптың онтологиялық мәртебесінің өзгеруі жүреді. Бұл өзгерістер АТ технологияларының, компьютерлендірудің, желілік мәдениет дамуының қарқынды өзгерісімен байланысты бола отырып, мәдениет аралық қарым-қатынастың ерекше формасы көрінетін сандық шынайылық туындатады. Бұл жаңа шынайылық заманауи мәдениеттің дәстүрлі нормалары мен принциптеріне қарсы шығады. Осы қарсылықты әрекетте әдеп пен этика, өлім мен мәңгілік туралы түсініктегі өзгерісті, қоғамдық дамудағы «өркениеттік сынуды» көрсететін мәдени әмбебаптықтағы құндылықтардың өзгерісі жүріп отырады. Сондықтан «ғылымның ішкі дастанын қосымша этикалық реттеушілермен түзете отырып шындықты іздеу

талаптарын гуманистік идеалдармен ара қатынасын белгілеу» қажеттілігі туындайды. Аталғандардың бәрі адамзат болашағы туралы ғылыми пікірталастар құралы ғана емес этикалық реттеуіштердің мазмұны да болып саналады. Тағы бір қырынан алсақ, трансгуманизмнің түбегейлі жақтастары «жана этика» құру, этикалық нормалар мазмұнының өзгерісі қажет екендігін мақұлдайды. Келесі бір жағынан қарағанда, «жасанды интеллект арқылы басқаруды үйрену» қажеттілігі туралы ой да туындайды, ол «күзиретті бола отырып, болашаққа сенімді қарау үшін адамзат құрған беделді технологиялардың біреуін өзіне бағындыруға» мүмкіндік береді [116].

Ойымызды қорытындыласақ, цифрлық этика трансгуманизмнің бөлігі бола отырып, мәдени феномен ретінде жалпы адамзаттық (әмбебап) этикадан құндылықтық айырмашылықтарға ие. Осы себепті мәдениет аралық байланыстың дәстүрлі нормаларына қарсы тұратын цифрлық шынайылықты қалыптастырушы желілік мәдениет дамуымен, компьютерлендіру, АТ, ақпараттық технологиялар рөлі артуымен байланысты цифрлық этиканың мәдени негіздері анықталды. Сондықтан Цифрлық этика – ғаламдық, мәдениетаралық, жалпыадамзаттық мәні бар қолданбалы және кәсіби этика жүйесіндегі орнын цифрлық кеңістіктегі адамның мінез-құлқын реттейтін құндылықтар, принциптер мен нормалар жиынтығы. Цифрлық этика цифрлық кеңістіктің кәсіби сегменттерін реттеуші әмбебап және кәсіби нормалар мен ережелердің синтезін ұсынады. Цифрлық этиканың ерекшеліктері цифрлық шындық шеңберінде жүзеге асушы цифрлық жанасымсыз алмасудың символдық сипатында қамтылған, бұл жағымсыз моральдық эмоциялардың (жалғыздық, әлеуметтік белсенділік сезімдері) қалыптасуына түрткі бола отырып, мейірімділік, эмпатия және жақсы көру сияқты адамгершілік құндылықтарды жоққа шығарады. Осыған байланысты – тұлғаның мінез-құлыққа тән мотивациясы бар жалғыздық-оқшаулану және ұжымдық-агрессивтілік сипаттағы моральдық аутист моделі бар .

Бұл тараушада цифрлық этиканың өзекті мәселелері, құндылықтар (еркіндік, таңдау еркіндігі, ашықтық, құпиялылық және жеке құқықтарды қорғау, ақпараттық қол жетімділік, жеке даралық), цифрлық этика дилеммалары (дербестілік – анонимділік, қорғалғандық – ашықтық, өзінікі – өзгенікі, шынайылық – жалған (жалған ақпарат тарату) бөліп көрсетілді. Сонымен қатар цифрлық кеңістіктегі кикілжің түрлері ұсынылды: анонимдік-ашықтық этикалық дилеммасы контекстіндегі цифрлық зорлық-зомбылық кикілжіңдері; агрессивті даралау-моральдық жауапкершілік дилеммасы контекстіндегі цифрлық жариялылық кикілжіңдері; анонимділік-жауапкершілік этикалық дилемма контекстіндегі цифрлық агрессия кикілжіңдері; сандық риторика кикілжіңдері сандық агрессия мен этикалық өзін-өзі бақылауға қарсы тұру, символдық цифрлық алмасу контекстіндегі жалпыадамзаттық және цифрлық құндылықтар кикілжіңдерінің нәтижесі ретінде. Кикілжіңдер пайда болуының жағдаяттық сипаты этикалық дилеммалардың құндылық қайшылығының факторы ретінде көрсетілген. Цифрлық

кеңістіктегі этикалық кикілжің жалпыадамзаттық (әмбебап) адамгершілік құндылықтарға (еркіндік, таңдау еркіндігі, әділеттілік, моральдық үлгі) бағытталғанын айқындадық.

2.2 Тұлғаның әлеуметтік жауапкершілігі – цифрлық қоғам дамуының негізгі шарты

Батыс өркениетінің гуманистік антропоцентризмінің алғышарттары – субъектінің таным объектісі болып саналатын ғарышқа соқраттық қарсылығы, ренессанс гуманизмі, рационализм, абсолютті мақсат ретінде адамның канттық этикалық өрлеуі, толеранттылықтың ағартушылық құндылықтары және мыңжылдықтар тоғысындағы жеке тұлғаның қадір-қасиеті адамзат дамуының әмбебап негізіне айналған секілді болып көрінді. Техника мен технологияның дамуын бастапқыда көптеген адамдар табиғатты игерудің, ғаламның ойлау және әрекет ету орталығы болып табылатын адамның ұтымды және шығармашылық ойлау қабілеттерін дамытудың маңызды көріністерінің бірі ретінде қабылдады. Техника мен технологияның дамуын алғашында көпшілік ғаламның ойлау және әрекет ету орталығы болып саналатын адамның табиғатты меңгеруінің, ұтымды және шығармашылық қабілеттерінің дамуының маңызды көріністерінің бірі ретінде қабылдады. Қоғамды модернизациялаудың кейбір заманауи зерттеушілері техникалық, технологиялық және экономикалық мүмкіндіктердің өсуін мәдениеттің гуманистік негіздерінің дамуымен байланыстырды, ол «өмір сүру құндылықтарын» «өзін-өзі көрсету құндылықтарына» алмастырушы, адамның қабілеттерін өзектендіру, оның болмысының демократиялық және толерантты негіздерін жетілдіруге ықпал етеді деп есептейді. Дегенмен технологиялық прогресс жылдамдығы артқан сайын, оның адамға тигізетін салдары туралы күмәндар күшейе бастады. Техниканың алға ілгерілеуі адамды машинаға бағынышты етеді және оның белгілі бір дәрежеде оған ұқсауына мәжбүр етеді, адамның жеке қасиеттерін жоғалтады деген сенім көбейе бастады (Хосе Ортега-и-Гассет, Николай Бердяев, Льюис Мамфорд және тағы басқалары). Зигмунд Фрейд «Мәдениетке наразылық» атты еңбегінде техниканы қолданатын адамды «сүйеуіштегі құдай» деп атады, ол өзінің практикалық мүмкіндіктерін кеңейтсе де, бақытты болмайтынын жеткізді [117].

Цифрлық технологиялардың дамуы техника прогресінің гуманистік мәніне бұрынғы күмәндарды күшейтіп қана қоймай, адамның ғарыш пен қоғамдағы орны мен рөлі туралы мәселені жаңа жолмен көтерді. Адамның қабілеттері мен мүмкіндіктерін бұрын болмаған түрде кеңейте отырып, машиналар (кең мағынасында, соның ішінде цифрлық алгоритмдер) оны көптеген дәстүрлі қызмет салаларынан, соның ішінде ауыр және монотонды физикалық және қызмет көрсету еңбегінен ғана емес, сонымен қоса, интеллектуалды ақпараттармен жұмыс істеуден,

деректерді өндіру мен өңдеуден, тіпті шешім қабылдаудан және басқарудан да біртіндеп ысыра бастады. Әлеуметтік ойда бұрын болған технологиялық прогресті сынау және оның екіұшты, күтілмеген салдарын ашу бағыты «неолуддизм» интеллектуалдық ағымында көрініс тапқан жаңа мағынаға ие болды. Сонымен қоса, әртүрлі мамандық ғалымдары, әлеуметтік ойшылдар мен идеологтар адамзаттың экзистенциалды проблемаларын, ең алдымен мәңгілік өмір проблемаларын шешудің жаңа технологияларын қолдана отырып, космоцентризмді антропоцентризм орнына қоятын табиғи және техникалық әлемдермен адамның бірлігін болжайтын гуманизмнің жаңа формалары туралы сөз ете бастады.

Қоғам өмірінің барлық салаларын қамтитын ең жаңа техникалық тренд ретінде цифрландырудың гуманистік мазмұны туралы идеялардың өзгеруін қарастырайық. Технологиялық дамудың күтпеген салдары пайда болды, ол – қарқынды цифрландыру жағдайында адамгершіліктен айрылу. Техникалық прогресс пен техникалық детерминизмнің сыншылары өндірістік, әскери, тұрмыстық функцияларды «қарусыз» адамға қарағанда әлдеқайда тиімдірек орындайтын техникалық құрылғыларға бірте-бірте беру олардың мінез-құлықтың, өзара әрекеттесудің, дүниетанымының жаңа принциптерін белгілей бастауымен байланысты екендігіне назар аударды. Адамның өзі машинаға ұқсай бастайды, оның белгісі ретінде әлеуметтік, мәдени, шығармашылық потенциалдарын жоғалтады, өзінің болмысының негіздерінен көбірек алшақтайды. Батыс мәдениетінің гуманистік дәстүрлерін толығымен мұра еткен және адамда шығармашылық, танымдық және трансформациялық потенциалды тасымалдаушының «тектік» мән ретінде көрген Карл Маркстің көзқарасы бойынша, капиталистік қоғамдағы адамгершіліктің жоғалуының негізгі факторларының бірі – материалдық еңбектің тірі адамға үстемдігі болды.

Карл Маркстің пікірінше, бұл техниканың адам шығармашылығының өнімі ретіндегі қасиеттеріне емес, оны капитал иелерінің пайдасын арттыру мақсатында пайдалануға байланысты болды. Өндіріс үдерісінде еңбек құралдары, оның ішінде техникалық күрделі құралдар адамның табиғатқа үстемдік етуінің, өзінің шығармашылық әлеуетін дамытудың құралы емес, қызметкерді оның сыртқы шарты, дәл осы шығармашылық әлеуетінен айырылып, ол таңдай алмайтын еңбек жағдайлары мен тәсілдерін таңып тастайды. Капитал мен ақша «адамзаттың иеліктен шығарылған күші» ретінде өсіп келеді, өйткені олар тірі еңбекке, адам шығармашылығына және олардың нәтижесімен өзін-өзі көрсетуге бағынады. Кейінірек Америка ғалымы Льюис Мамфорд, өндірістің механизациясы, содан кейін автоматизациясы «өндіріс үдерісінде пайдаға айналмайтын» кез келген қызметті азайтуға ықпал еткенін атап өткен. Маркстік гуманизмнің шарықтау шегі мынада: өзінің жалпы шығармашылық қабілеті бар адам әлемді тану және өзгерту үшін қанау мен басудың әлеуметтік және экономикалық алғышарттарынан босатылып, өзі құрған ұтымды, адамгершілік әлемнің орталығына айналуы тиіс [118].

Бұл ойды неміс философы, психоаналитик, әлеуметтанушы Эрих Фромм гуманистік психоанализ аясында да бөліседі, ол адамның өзі өзінің шығармашылық күштері мен дамуының қайнар көзі, адам сүйіспеншілікке, ең алдымен өзіне, қоршаған әлемде, әсіресе әлеуметтік әлемде әрекет етуге күш пен шешім қабылдайды деп тұжырымдайды. Ал роботтандыру және автоматтандыру иеліктен шығару факторларына айналады, бұл адамның өзін-өзі әлемнің орталығы, өз іс-әрекетінің қозғаушысы ретінде сезінбеуіне алып келеді, керісінше, ол өз іс-әрекеттері мен олардың салдарының иелігінде болады, оларға бағынады немесе тіпті табынуы мүмкін. Техниканың дамуы адамда оның ерекшеліктеріне сай жаңа әлеуметтік, мәдени, психологиялық қасиеттердің дамуын талап етті. Мәскеу мемлекеттік аймақтық университетінің хабаршысы атап өткендей, «технологиялық тәртіп біз «нені» және «қалай» істейтінімізді ғана өзгертіп қоймай, біздің кім екенімізді де өзгертеді»

Техниканың алға қарай ілгерілеуі машиналарға адамға тиесілі көптеген дағдылары мен функцияларды берумен қатар жүреді, бұл оның күнделікті тәжірибесін, әлем туралы білімін және ондағы бағдарлау қабілетін кедейлендіреді, қарабайыр етеді. Сондай-ақ, Макс Вебердің пікірі бойынша, қазіргі заманғы адамның өзінің әдеттегі күнделікті тәжірибесінің техникалық негіздері туралы салыстырмалы түрде шекті мүмкіндіктері бар екенін, бірақ сыртқы әлеммен өзара әрекеттесу тәсілдерінің аспаптық механизмдерін жақсы түсінетін жабайы адамға қарағанда әлдеқайда аз біледі.

Цифрландыру жаңа әлеуметтік-технологиялық парадигма ретінде, ол цифрлық құрылғылардың әлеуметтік өзара әрекеттесуіне делдалдықпен байланысты, адамгершіліктің жоғалуы мен иеліктен айырудың жаңа сын-қатерлерін тудырады. Технологиялық дамудың және коммуникацияның осы кезеңінде цифрлық кодтардың символдық жүйелерінде және күрделі жабдықтарда анықталған және нақтыланған ақпарат тірі интеллект пен шынайы коммуникацияға, әлеуметтік байланыстарға үстемдік ету мүмкіндігіне ие сияқты болып көрінеді. Цифрлық алгоритмдер инфрақұрылымды және әртүрлі тәжірибелерді жүзеге асырудың жаңа мүмкіндіктерін жасай отырып, оларды жүзеге асырудың елеулі мүмкін емес ережелерін жасырын түрде белгілейді. Еркіндік, тіпті хаос саласы болып көрінетін интернет пайдаланушыларға оның цифрлық әлеуметтілігінің формаларын белгілейтін және анықтайтын логикалық, аппараттық құрылымдарды ұсынады. Макс Вебердің терминологиясын қолдана отырып, бұл – өнеркәсіптік капитализмнің қалыптасуымен бірге жүретін және адам өмірінің барлық салаларын үстемдік ететін ресми ережелердің «тежелмейтін мәжбүрлеуіне» бағындыратын формалды рационализацияның дамуының жаңа кезеңі деуге болады [119].

Десек те, заманауи адам қазірдің өзінде адамдар жасаған ережелер мен заңдармен емес, оған бағынуды саналы түрде таңдаған адамдар үшін емес, барлық сандық делдалдық өзара әрекеттесудің негізінде жатқан шын мәнінде өзгермейтін, күштеп қолданылатын сыртқы ережелермен айналысады. Бизнесті жүргізуге

арналған цифрлық платформалар, әлеуметтік желілер, білім беру, шығармашылық тәжірибелер – адамды қызметтің алғышарттарынан, үдерісінен және нәтижесінен алшақтататын инфрақұрылым. Осылайша арнайы платформаларда жүзеге асырылатын қашықтықтан білім беру қатысушыларды еркін қарым-қатынас мүмкіндігінен айыратын форматты белгілейді. Кәсіпке арналған қызметтер – бухгалтерлік есеп, маркетинг және тағы басқалар кәсіпкерлердің шығындары мен күш-жігерін оңтайландырады, бірақ олар өз бизнесінің маңызды құрамдастарын бақылау мүмкіндігінен айырылады. Цифрлық ортадағы әрекеттер мен өзара әрекеттесу әрқашан із қалдырады, ол әдейі болуы мүмкін (лайктар, блог жазбалары және мессенджерлер түрінде) және сонымен қатар спонтанды болады (сатып алулар мен қаржылық операциялар туралы ақпарат, іздеу сұраулары және тағы басқа түрінде). Адамның күнделікті өмірі көптеген цифрлық құрылғылармен – смартфондар, бейнебақылау камералары мен бақылау камералары, навигаторлар, төлем терминалдары және тағы басқаларымен бірге жүреді, олар сондай-ақ әрбір әрекеттің ізін жазып алады және адамдардың өмірі мен әлеуметтік институттар жұмысының түрлі аспектілері туралы мәліметтер алуға мүмкіндік береді. Бұл «Үлкен деректер» массиві цифрлық платформалар бизнесінде капиталдандыру объектісіне айналды, яғни байланыс пен іс-әрекет анықталады және субъектілердің өздеріне қарама-қарсы тәуелсіз болмысқа ие болады [120].

Қазіргі заман адамы үшін цифрлық ортадағы белсенділік сөзсіз және баламасыз болып есептеледі, оған қарсы тұратын, оны бақылау нысанына айналдыратын және өмірдің күтпеген салаларында капиталдандырудың өсуіне алып келеді. Объективті коммуникациялар мен ақпараттың адамның тірі өзара әрекеттестігі мен тірі интеллектінің үстемдігінің тағы бір көрінісі – деректерді өңдеу, ақпаратты өндіру, шешім қабылау және басқару функцияларын цифрлық құрылғыларға беру. Ең алдымен машиналарға деректермен және ақпараттармен жұмыс істеу беріледі. Әрине, бұл саладағы кибернетикалық құрылғылардың мүмкіндіктерін адамның мүмкіндіктерімен салыстыруға келмейтіні сөзсіз, деректерді жинау және өңдеу оларды нақты уақыт режимінде алғанға дейін жеңілдетіледі. Осы үдерістерге қатысудан бас тарта отырып, адам іс-әрекеттің тиімді әдістерін ғана емес, сонымен қоса есептеу жылдамдығын машиналармен салыстыруға қабілетсіздігін мойындайды. Бұл шынымен солай, алайда онтологиялық деңгейде адамның өзінің мақсатты түрде «ақымақ болуын» білдіреді, Маршалл Маклюэннің пікірінше, бұл – адамның өзіне тән қабілеттерін өзінің кесіп тастауы, «орташа» адамның деградациясы. Жан Бодрийяр атап өткендей, «өз интеллектінді машинаға сеніп тапсыру – білімге деген кез келген талаптан арылу». Ғалымдарға белгілі «Google эффектісі», «цифрлық кем ақылдылық» және адамның интеллектуалдық фунуцияларын цифрлық құрылғыларға берудің басқа да салдарлары тірі интеллектен айрылу мен техникалық делдалдықтың үстемдігі қарқынды дамып келе жатқанын көрсетті.

Сонымен қатар егер адам мүмкіндіктерін кеңейтетін мұндай цифрлық құрылғыларды кенеттен жоғалтса, «мүгедектіктің» пайда болуы қаупі бар. Деректерді өңдеуден және ақпаратты өндіруден бас тарта отырып, адам өзін-өзі шеттетуге және шешім қабылдау үдерістерінен аластатуға жағдай жасайды, ол да цифрлық құрылғыларға ауысады және адамдарға қатысты алғанда сыртқы болады. Жасанды интеллект технологиялары нақты технологиялық және техникалық үдерістерді жүзеге асыруда ғана емес, сонымен қатар өндірісте, «заттар интернеті» жүйесінде әртүрлі деңгейде басқару шешімдерін қабылдау үшін қолданылады. Киберменеджмент адамның іс-әрекетін өндірістік, еңбек және күнделікті өмірде басқаруда да қолданылады, сонымен қатар әлеуметтік, этикалық құқықтық сипаттағы қауіптер мен тәуекелдерді тудырады [120].

Сонымен бірге несиелік тәуекелдерді цифрлық бағалауды қолдану жаһандық қаржылық дағдарыстың пайда болу факторларының біріне айналды деген пікір бар, ал «ақылды қала» шын мәнінде адам өзін жайсыз сезінетін тоталитарлық орта болып танылды. Мысалы, Оңтүстік Кореяның «ақылды» Сангдо қаласында цифрлық басқару орталығы қалалық ортаның жағдайы туралы ғана емес, сонымен қоса тұрғындардың күнделікті әрекеті туралы да үнемі деректер жинайды. Сол деректер негізінде ол көшелерді қашан тазалап, көгалдарды шабу, көлік қозғалысын қалай бағыттау керектігін, сондай-ақ тұрғындардың қайсысының азық-түлік пен дәрі-дәрмек сатып алатын уақыты келді, үйді қашан тазалау керек және үйдегі температураны қалай реттеу қажет, олардың үй жануарларына не керек деген сияқты мәселелерді шешеді.

Алайда мұндай сипаттағы «дұрыс», жайлы, бірақ мүлде адамгершілікке жатпайтын, адамның ерік-жігерінен, өмірдің қисынсыздығынан айырылған жағдай да қорқыныш тудырады. Мұндағы «цифрлық концлагерьдің» ұқсастықтары жақсы емес болып көрінеді. Жасанды интеллект қабылдаған басқару шешімдері оларға енгізілген талдау принциптері негізінде деректерді өңдеуді қамтиды. Осылайша кәсіп саласындағы шешімдер оның пайда табуға, тиісінше тұтынушылық, гедонизм үрдісіне, қолдау көрсетілетін қоғамдық сұраныстарды қалыптастыруға бағытталған негізгі бағыты бойынша негізделеді және қабылданады. Тіпті корпорациялар ұсынған «квазиэтикалық» шекаралар – мысалы, толеранттылық, гендерлік теңдік, экологиялық әрекеттер тек «жаңа қателіктер мен бұрмалауға алып келеді» Мысал ретінде цифрландырусыз және жеткілікті күрделі гаджеттер мен тиісті қосымшаларды жаппай қолданбаса мүмкін болмайтын «ортақ тұтыну экономикасының» таралуын келтіруге болады. Оның негізінде гедонизм мен тұтынушылықтан бас тарту емес, шығындар мен ұсталымдарды бөле отырып, мүлікті уақытша пайдалануға ауыстыру жатқанын есте ұстаған дұрыс .

Әлеуметтік және мәдени маңызды салдары пайдаланған игіліктер үшін жауапкершілікті алып тастау және тұлғаның меншік иесінен уақытша пайдаланушыға айналуы болып саналады. Ең маңыздысы, басқару шешімдерін цифрлық құрылғыларға ауыстыру арқылы адам ол үшін жауапкершіліктен

босатылады. Мұнда сөз болып отырған мәселе – субъектісі машина бола алмайтын заңдық жауапкершілік туралы емес, моральдық-этикалық мәселе. Адамзат мәдениетінде, оның әртүрлі шешім қабылдау түрлерінде әрқашан ерікті әрекетімен және олардың салдары үшін моральдық жауапкершіліктің қандай да бір түрімен байланысты болды, сонымен бірге бұл жауапкершілікті сезіну және қабылдау қабілеті әрқашан жеке дамудың жоғары деңгейінің анықтаушы болды. Шешім қабылдауды кибернетикалық құрылғылар мен жасанды интеллектке ауыстыру кезінде адамнан ерік-жігер мен моральдық жауапкершілікті иеліктен шығару тек жеке тұлғаның ғана емес, сонымен қоса өз тағдырын цифрлық алгоритмдерге тапсыратын бүкіл өркениеттің деңгейін төмендету болып саналады. Цифрлық құрылғылардың аналитикалық және практикалық мүмкіндіктері адам қабілеттеріне қарғанда үлкен сенімге ие бола бастады [121].

Жаңа туындаған қатар тек технологиялық және интеллектуалды ғана емес, сонымен қоса шығармашылық функцияларды сандық машиналарға біртіндеп беру болып саналады. Компьютер адамды күрделі есептеулерде ғана емес, одан бөлек стихиялық пен интуицияны қажет ететін ойындарда да жеңе алады, мысалы музыка шығарады, махаббатын түсіндіреді... Жасанды интеллект технологияларының дамуы цифрлық машиналардың бұрын болмаған субъективтілікке ие болуына алып келеді. Ғалымдардың пікірінше адамның жасанды интеллектпен өзара әрекеттесуі «жаңа әлеуметтілікті» тудырады, адамның машинамен және машиналар арқылы адамдар арасындағы өзара әрекеттесу үдерістерінде таныс «ескі» әлеуметтілікті иеліктен шығарумен және инструментализациялаумен байланысты. Сонымен қоса, жасанды интеллектінің барлық мүмкіндіктеріне қарамастан, оған адамзат экзистенциализмі – туылу мен өлім, қуаныш пен қайғыру, ауырсыну және тағы басқалары қолжетімді емес. Бұл «жаңа әлеуметтілікті» зерттеліп үлгерілген жоқ, сонда да ғалымдар осы бағытта көптеген жұмыстар жасады [122].

Цифрландыру және технологиялық прогресс жағдайындағы гуманизмнің жаңа формалары: қоғамның даму жағдайындағы, әлеуметтік және жеке адамның түр ретінде дамуының белгісіздігі, құрылымдық дегуманизация үрдісі, «трансгуманизм» және «постгуманизм» соңғы концепцияларын көрсетеді.

Қоғамдық ойдың осы бағыттарының әрбірі адамның қабілеттері мен мүмкіндіктерін жақсарту және кеңейту үшін ғана емес, сонымен бірге оның биологиялық табиғатын, когнитивті және коммуникативті ресурстарын мақсатты өзгерту үшін соңғы технологияларды қолданумен байланысты идеялар мен тәжірибелердің кең ауқымын білдіреді. Олардың барлық алуантүрлілігі адам мен қоғамның классикалық гуманистік көзқарасынан азды-көпті айқын ауытқуды білдіреді және олардың болашақтағы дамуы мен жаңа парадигмаларын біріктіреді. Бұл концепциялар үшін жалпы алғанда болашаққа бағдарлану сипаты тән, ол адамдар үшін жаңа мүмкіндіктер ашатын қарқынды технологиялық дамумен сөзсіз байланысты. Олардың көпшілігі жасанды интеллект барған сайын күрделі машиналарды өз бетінше жасау қабілетіне ие болатындай деңгейге жеткендегі

гипотетикалық сәт ретінде «технологиялық ерекшелік» түсінігіне бағытталған, ал адамға тек осы технологиялық ортаға бейімделуге тура келеді. Осы сәттің басталуы – 2030-2050 жылдар деп болжанады және оны адамның жаңаруы, оның мәңгілік өмір мен бақытқа қол жеткізуінің (трансгуманизм) оптимистік үміттерімен байланыстырады, сонымен қатар киборгизацияланбаған адамды төмендету, оны машиналардың құлына айналдыру немесе машинаға айналдыру туралы дабылдық болжамдарымен де байланыстырады.

Гуманизмнің жаңа формаларына ортақ нәрсе – техника мүмкіндіктеріне сену, цифрлық және биотехнологиялық құбылыстардың адам мен қоғамның өмірін түбегейлі өзгертуге қабілеттілігіне сену және бұл өзгерістер прогрессивті болып саналады. Идеологиясы мен қоғамдық бірлестіктері әлемнің көптеген елдерінде бар трансгуманистер *Homo sapiens* түрінің биологиялық, психологиялық, интеллектуалды сапаларын жетілдіруді өз міндеттері деп санайды, оны киборгизация немесе адам санасы мен интеллектісін цифрлық ортаға көшіру жолы арқылы ұсынады. Трансгуманистер ең алдымен цифрлық және биотехнологиялардың көмегімен мәңгілік өмірді жасауды мақсат етеді, сонымен қатар адамның мәңгілік арманын жүзеге асыруға талпынуда идеология және қоғамдық қозғалыс ретіндегі тартымдылығы байқалады. Гуманизмге антропоцентризм тән, мұнда ол техноцентризммен алмастырылады, ал әлеуметтік және мәдени детерминанттар – адам мен адамзат табиғатын жетілдірудің рухани, этикалық детерминанттары іс жүзінде қарастырылмайды.

«Трансгуманизм» терминінің авторы ағылшын биологы Джулиан Хаксли. 1998 жылы швед философы Ник Бостром және бірқатар ғалымдар мен қоғам қайраткерлері идеологияны негіздеп, Дүниежүзілік трансгуманистер Қауымдастығын құрды, ол 2008 жылдан бастап «Humanity+» деген атауға ие болды. Ресейдегі трансгуманизмді жақтаушыларды Ресейдің трансгуманистік «Россия 2045» қозғалысы біріктіреді. Олардың бағыты – еркіндік пен плюрализм: нәсілдік, гендерлік, жыныстық және тағы басқа әртүрлілік, этикалық стандарттарды, азаматтық сәйкестіктерді, өмір салтын таңдау еркіндігі [123].

Ғылым мен технологияның дамуының жалғыз шартсыз құндылығы – адамның биологиялық түр ретінде жетілуін анықтауы. Айта кету керек, адамды жетілдіру және оның мәңгілік өмірін табу идеясы өз алдына жаңа емес, ол өркениеттің пайда болуымен бірге келеді, және трансгуманистер өз идеяларының тамыры діни және философиялық ойдың бүкіл тарихында деп есептейді. Дегенмен бастапқыда адамды жетілдіру және мәңгілік өмірге ие болу идеялары адамның өз болашағы үшін жауапкершілікті қабылдауымен, рухани және моральдық жетілдірумен байланысты болды. Ежелгі заманнан бері адам табиғатын трансформация және «толықтырулар» арқылы «жақсарту» тәжіибесі болды – татуировкалар мен тыртықтар, дененің жекелеген бөліктерін өзгерту және тағы басқалары, бірақ олар адамды жоғары күштермен жақындастыруға бағытталған салттық және символдық сипатта болды, оның жетістіктері кемелдік пен әлеуметтік-мәдени сәйкестілік жолында белгілеген.

Сенімнің жоғалуы, ең алдымен, батыс мәдениетіндегі мәңгілік жанды құтқару идеялары мен тәжірибелерінің орнына (Мишель Фуко) өзін-өзі көрсетуге, рахаттануға, тұтынуға дайын мәңгі жас және мәңгілік тәнді өсірудің рационалды және технологиялық жетілген тәжірибесін дүниеге әкелді.

Әлемдік философияда трансгуманизмнің ең айқын бастамашыларының бірі – неміс философы Фридрих Ницше. Оның мәдениетке қатысты «асқақ адам» және «нигилизм» идеялары, сондай-ақ Николай Федоровтың «жалпы іс» философиясындағы «орыс космизмі» – өмір сүретіндердің мәңгілік өмірге ие болуының ғана емес, оған қоса ата-бабалардың моральдық міндет ретінде қайта тірілуінің императиві. Алайда бұл теориялардың барлығы дерлік қандай түрде болсын тұлғаның моральдық және рухани өзгерістерін талап етті, ал трансгуманизм мәңгілік өмір идеясынан оның діни, рухани және этикалық бастауынан айырды, оны тек технология прогресімен байланыстырды. Белгілі ойшылдар мен қоғам қайраткерлері трансгуманизмді сынаушылардың бірі Фрэнсис Фукуяманың идеологиясынан адамға биологиялық, әлеуметтік, мәдени тектік тіршілік иесі ретінде сенбеушілікті көреді. Адам табиғатын жасанды түрде жетілдіру императиві оған қатысты деструктивтіліктің көрінісі, радикалды антигуманизм және адам деп санауға болмайтын жаңа түрді құруға бағдарлану ретінде қарастырылады.

Сонымен қоса, трансдаммның өзгермеген адамға қатынасы қалай болады, трансгуманизм тәжірибелері теңсіздіктер мен қалыптасулардың жаңа түрлерін тудырмай ма деген сұрақтардың жауабы анық емес. Бұл мәселелер осы кезеңге дейін аталған қозғалысты жақтаушылардың сөздеріне қарағанда, фантастикалық туындылар шығармаларында тереңірек зерттелді. Техникалық прогрестің радикалды қарсыластарының, яғни «неолудиттер» идеялары, адамды машиналарға тәуелділігінен қорғаудың барлық көзқарасына қарамастан, адамзатқа қарсы және техниканың кеңеюіне байланысты мәселелерді шешуге деген сенімсіздігі үшін сынға алынады. Трансгуманистермен пікірталас адамның тұқым ретіндегі мәні мен оның табиғатындағы сапалы өзгерістердің шегі туралы бұрыннан келе жатқан философиялық мәселелерді өмірге әкеледі. Мұнда, ең әуелі, әлеуметтік өзара әрекеттесу контекстінде қалыптасатын және адамның қабылдау мүмкіндіктеріне сәйкес келетін әлеуметтік және мәдени саналатын, аз қолданылатын әлеуметтанулық тәсілдерге назар аудару қажеттігі көрсетіледі. Осылайша адам болашағына қатысты техноцентризмде антропо- және социцентризмге қарсы қойылады. Ағайынды Аркадий. Стругацкий және Б. Стругацкийлердің «Толқындар желді ығыстырады» атты романында адамзаттың адамдарға және жасанды түрде жетілдірілген «метагомалар», «людендерге» бөлінетіні сипатталған, сондықтан олар үшін қарапайым адамдармен қарым-қатынас қызықсыз және қажетсіз болып, біртіндеп тоқтай бастайды. Постгуманизмде кеңірек ғылыми және интеллектуалды қозғалыс бар, ол адам мен қоғамның дамуын жаңадан қайта ойластырылған космоцентризм тұрғысынан технологиялық қайта құрулар контекстінде қарастырылады. «Қарапайым» адам да, технологиялық жағынан толықтырылған

адам да табиғат, техносфера, эпистемикалық объектілермен, мәнділік пен субъективтілікке ие емес адами ортамен тығыз байланыстар контекстінде қарастырылады, оны енді ғаламның орталығы, шығармашылық және танымдық принцип ретінде қарастыруға болмайды[124].

Постгуманистік немесе эпистемологиялық тұрғыдан оған жақын теориялау контекстінде жоғарыда аталған «жаңа әлеуметтіктің» сапалық ерекшелігі туралы сұрақ туындайды. Дегенмен сократтық танымды және шығармашылық субъектіге және пассивті объектіге бөлуді білмейтін дәстүрлі мәдениеттердің космоцентризмнен постгуманистік перспектива пансоциализммен, әлеуметтік-нормативтік, құрылымдық, деонтологиялық және аксиологиялық концепциялардың басқаларға таралуымен ерекшеленді. Постгуманистік болашақ классикалық гуманизмнен бас тартпайды, бірақ оның көкжиегін соншалықты кеңейте отырып, өзінің мағынасын жоғалтады. Адам тек әлеуметтік және табиғи кеңістіктегі орталық позициясынан айырылып қана қоймай, өзінің бұрынғы жеке даралығын жоғалтады. Сол секілді, қазіргі қоғам институттары, мысалы, академиялық ғылым, меншік, мемлекет және билік, отбасы да мағынасын жоғалтады. Бұған цифрландыру нәтижесінде пайда болған жоғары сипатталған дегуманизация үрдісі көп ықпал етеді. Сонымен бірге оның трансгуманизм идеяларынан айырмашылығы – адамның қабілеттері мен мүмкіндіктерін технологиялық толықтыру және кеңейту бұл жерде шын мәнінде императивті тоталитарлық емес, және өзінің толықтырылмаған табиғаты толыққанды емес деп саналмайды. Оны жетілдірудің әр түрлі мүмкіндіктері әлеуметтік-техно-табиғи ортада сіңіскен «толықтырылған» адамның мәртебесін одан әрі белгісіз етеді.

Цифрлық қоғамда өзектілігі арта түсетін, тұлғаның әлеуметтік жауапкершілігімен тығыз байланысты тағы бір мәселе – тұлғаның егізделінуі мәселесі. Тұлғаның егізделінуі феномені цифрлық ұқсастық идеясының рухани-адамгершілік дереккөзі секілді. Цифрлық ұқсастық идеясының тамыры ең алдымен көркем әдебиетте өзінің мәнін тапқан және әдеби танымдық, психоллингвистикалық және философиялық ұстаныммен жан-жақты талданған егізделіну феноменінде жатыр. Жеке тұлғаның тұтастай танымындағы егізделінуі, ұқсастық мәнінің бір себебі этикалық субъект танымының шекті рационализациясы (полирационализация) болып саналады. Осы ретте ұқсастықтар өзінің карнавалды-мистикалық сезімдері мен іс-әрекеттерінің алуан түрлілігінде жеке тұлғаның иррационалды жоспарын өтейді және қайталайды [125].

Ресей ғалымы Дмитрий Чижевский жазып өткендей, дәл осы екіжақтылану, егізделіну өз кезегінде ұқсастықты туындатады. Бұл адамның тірі және онтологиялық тұрақты ерекшелігі қабылданбаған жағдайда пайда болады, ал абстрактілі принцип онтологиялық күш пен қамалға ие болмаса да, этикалық маңызды деп жарияланады. Нәтижесінде моральдық субъектінің тұрмыс саласы әлсірейді де, оның бойында қорқыныш, үрей, «бәрінен қауіп төну» сезімі және сенімсіздік туындайды. Яғни, бұл моральдық субъектінің сыңарының пайда

болуына, нақтырақ айтқанда көрініс табуына соқтырады. Дмитрий Чижевскийдің көзқарасы бойынша, «Ұқсастықтың пайда болуының этикалық функциясы – өлімнің этикалық қызметіне сай келеді: субъектінің болмысты жоғалтуы оның алдына мынадай күрделі мәселелерді қояды: абсолютті болмыстағы жаңа өмір мен тұрақтылыққа ие болу немесе тығырыққа қарай кету». Дмитрий Чижевскийдің сыңарлардың семиотикалық функциясы мен өлімінің этикалық ұқсастығы жайлы бұл идеясы сандық ұқсастық пен оның өлімнен кейінге үздіксіз байланысында өзінің нақтылануын табады. Сыңардың пайда болу стихиясы ретінде двойничества мистериясы жайлы орыс ғалымы Михаил Бахтин былай деп жазады: «ол кейіпкердің драмалық өзін-өзі тану дағдарысы, оның драмаланған тәубеге келуі ретінде дамиды. Іс-әрекет өзін-өзі танудың шегінен шықпайды, себебі әрекет етушілер – осы өзін-өзі танудың оқшауланған элементтері. Бұл – жұмбақтың бір түрі, дәлірек айтсақ, бүкіл адамдар емес, оларда күресетін рухани күштер әрекет ететін мораль, бірақ кез-келген формализм мен абстрактілі аллегориядан айрылған мораль. Тұтас адамдар емес, ондағы күресуші рухани күштер әрекет ететін абстрактілі аллегориялық және түрлі формализмнен ада немесе нақтырақ айтқанда адамгершілік (моралите) өзіндік түрленген мистерия, дәлірек, моралите пайда болады[126].

«Егізделінудің» бұл маңызды сипаттамалары цифрлық сыңардың ішкі табиғатын адамзаттық өзіндік танымның жатсынған мәні ретінде, Мишель Фуко өзінің адам егізі жайлы зерттеулерінде «ақылға қонымсыз» деп түсіндірген оның тереңдетілген иррационалды құраушысы ретінде түсінуге мүмкіндік береді. Бұл ақылға қонымсыздық Өзге (жат) дегеннің өзі, яғни, туыстық және егіздік... Бұл адамзат алып тастаған, айналасында тек қана танымдық әрекеттер жасауға болатын соқыр дақ немесе көлеңкелі тұс».

Мишель Фуконың пікірінше, ақылға қонымсыз дүниелер әрқашан да адамның «ажырамас сыңары» болған: ол гегельдік феноменологияда «өзі үшін» қарама-қайшылықтағы «өзінде»; Шопенгауэрде бейсаналылықта (Unbewusste); Марксте бөтен (жат) адам сипатында; Гуссерльдің зерттеулерінде «жасырын», «әрекетсіз», «шөгінді», «нақтыланбаған» болды, ол барлық тұста да рефлексиялық білімге адамның өз шындығымен анық емес проекциясы ретінде көрінетін, бірақ сонымен бірге адамның өзіне назар аударып, өз шындығына оралуына мүмкіндік беретін негіз рөлін атқаратын сөзсіз қосарланған адам болды. Тіпті егер ұқсастық ойға жақын болса да, ол оған жат болып қалады, сондықтан ойдың рөлі оны өзіне жақындату болып саналады. Енді міне «ақылға қонымсыздықтың сандық егіздің «фанатына» айналатын сәті келді [127].

2000-жылдардың басында туындаған цифрлық егіз ұғымы (Digital twin) күрделі өндірістік нысандар мен жүйені модельдеуге ыңғайластырылып, кейінгі кездері санадан алшақтаған тірі табиғат нысандары мен субъектілерді көшіруге қатысты көбірек қолданысқа түсе бастады. Субъектілердің цифрлық егізінің жансыз нысандардың цифрлық егізінен айырмашылығы статикалық модель ретінде

ғана емес, қандай да бір нормативті ережелерге сәйкес өзара әрекет етуші динамикалық агент ретінде де қолданылуы мүмкін. Цифрлық егіз өзінің цифрлық прототипі (Digital Twin Prototype, DTP) мен өзіндік цифрлық нұсқасына (Digital Twin Instance, DTI) ие деп есептеледі. Ақпараттық этика тұрғысынан цифрлық прототип – сыңардың статикалық моделі: өмірдің әртүрлі салаларында және әрекет профильдерінде (білім беру, биомедициналық, құқықтық және тағы басқаларда) оның цифрлық егізінің этикалық моделін сипаттау мен құру үшін қажет және жеткілікті жеке адамның моральдық деректерінің жиынтығы.

Цифрлық дана өз кезегінде – жеке тұлға динамикасындағы, оның мінез-құлықтық реакциясының көптүрлілігі ықтималдылығындағы тұтас ақпараттық көшірме. Цифрлық егіз-субъект профиль жағдайын анықтау үшін ғана емес, сәйкесінше болжамдар құрау үшін де қолданыла отырып, оның орнына кәсіби, ойындық, коммуникациялық және де тағы да басқа өзара әрекеттесту түрлерін орындай келе өзінің түпнұсқасын алмастыруы мүмкін. Мұның барлығы жалпылама алғанда әдеби шығармаларда әсіресе, Федор Достоевскийдің «Двойник» повесінде (бас кейіпкердің сыңары оны ақырындап қызметте, таныс адамдармен қарым-қатынаста алмастырады) сипатталып, талданған егізделіну феноменін еске түсіреді. Егіздің көркемдік бейнесінде автор жасырынып тұр[128].

Цифрлық егіз моделінің астарында ақпараттық коммуникацияның симуляциялық-шығармашылық екпінінде өзінің ақпараттық егіз «кейіпкерін» құрайтын жеке ақпараттық кеңістікті пайдаланушы тұрады. Цифрлық егіздің «жүрегі» үлкен ақпараттар (Big Data) массивіне құрылған жекеленген модель, яғни, адам қандай да бір уақытта сандық әлемге ұсынған барлық ақпараттың (жұмыс үстелінен және әртүрлі интернет-сайттардан гаджеттер мен сенсорлардан бастап, сөйлейтін құрылғылар мен бейнекамераларға дейін) көлемі болып саналады. Оған жеке деректер неғұрлым көп енгізілсе және алгоритм жетілдірілген болса цифрлық егіз соғұрлым ақылға қонымды бола бастайды. Әмбебап алгоритм құрастырып және оларды ақпарат берушілер көмегімен адамның сезім-моторлық жүйесіне жалғай отырып, өзіміз жайлы біздің жақын достарымызға қарағанда көбірек білетін цифрлық егізді алуға болады [128].

Субъектілер өздерінің ұқсастықтары бойынша жасаған және олардың виртуалды көмекшілері ретінде пайдаланылатын егіздер әдетте «жеке цифрлық егіздер» деп аталады. Жеке цифрлық егіздерге жүктелген мәліметтер шынайылықтық операциялық сипатын бейнелейді. Бұлар секілділер психофизикалық шынайылықтың саласындағы операциялық сферасы мен белгілер, тіл және мән-мағына арасындағы аралық кезең болып саналады. Аталған мәліметтердің болуы физикалық әлемге енетін әмбебап құрылымдардағы символдық айырмашылықтарды ендіру үшін негізді дайындайды. Осылайша цифрлық егіздер шынайылықтың жекеленген моделі ретінде жаңа IT этикалық сүйемелдеу құралы бола алады. Олар психофизикалық әлемдегі технологиялық төңкерістер мен олардың құндылықтар, мән-мағына әлеміндегі сынуындағы

арасындағы үздіксіз өзара әрекет ету үдерістерін түсіндіруге ықпал ете отырып кәсіби әрекеттің қандай да бір саласында (мысалы, биомедициналық) отандық жаңашылдықтарды жүзеге асыру әрекетінде кілттік құрал болуы мүмкін. Цифрлық егіз физикалық уақытта және кеңістікте шынайы субъект туралы мәліметтерді жинау үшін (және оларды этикалық поляризацияланған түрде үлкен деректер (Big Data) ақпараттық банкіне береді) ақпараттық байланыстырушы құралдарды қолдана отырып физикалық және виртуалды әлемдер арасындағы аралықта әрекет етеді.

Фридрих Ницшенің белгілі сөзіне өзгеріс енгізіп айтатын болса, сандық егіз адам мен астам адам арасындағы жалғаушы көпір бар, өйткені ол адамның оның адамнан тыс, трансгуманистік қасиеттерінің толықтығыныңдағы ақпараттық көшірмесіне алып келеді. Сонымен қатар ең болжанбайтын құндылық – «Құдайдың бейнесі мен ұқсастығы бойынша» адамды құру теологемасынан басқа модельдеу аналогтары жоқ цифрлық егіздердің еркіндігі.

Цифрлық философияның шектік мәселесі – кәсіби цифрлық егіз адамды өмірдің экзистенциалды жағдаяттары мен өлімде, жақсылық пен жамандық арасындағы таңдауда алмастыруға қабілетті ме дегенге саяды.

Компьютерлік ғылым және инженерия Вашингтон университетінің профессоры, «Басты алгоритм» белгілі кітабының авторы Педро Домингос тұжырымдауынша, егер біз әрқайсысымызда бар деректердің үлкен массивін қолдана отырып, әмбебап алгоритм құратын болсақ, жасанды интеллект жүйелері негізінен кез-келген адамның өте дәл және егжей-тегжейлі модельдерін құра алады және олардың талғамдары мен әдеттерін, әлсіз және күшті жақтарын; оған жақын адамдар мен жануарлардың мінез-құлқын және басқа да жағдайларды, тұлғалық сипаттамаларын, қалауларын, құндылықтарын есте сақтауға қабілетті сипаттай алады.

Негізінен, мұндай модельдер қандай да бір жағдайда (мұндай моральдық таңдауға қарағанда тұрмыстық таңдау басымырақ) біздің қайсысын таңдайтынымызды болжамдай алады. Тұрмыстық тұрғыдан қарағанда біздің сандық егізіміз бізді виртуалды өзара әрекет етудің барлық түрлерінде алмастыруы мүмкін еді. Бұл бізді өмірде ығыстырып тастайды деген ұғым емес, дегенмен де өзіңіздің қауыр жұмыс үстінде бос болмағаныңызда немесе біліміңіз, қырағылығыңыз жетіспеген сәттерде ол сіз үшін шешім қабылдау мүмкін деген түсінікке саяды. Ол сізді көбірек қызықтыратын Amazonдағы қол жетімді барлық кітаптарды оқып беруі және ұсынуы да мүмкін [129].

Жоғарыда аталып өткен үдерістерді есепке ала отырып, цифрлық көшірмелер сіз үшін қандай да бір жұмысты орындап және біз жайлы білімдер жинағын қолдану арқылы бізді өзіне бағындыруы немес алмастыру қаупі бар ма деп қауіптенген жөн бе? Педро Домингостың болжамынша ол мүмкін емес, себебі олар өзіндік ерікке ие емес. Негізінде барлық жасанды интеллект алгоритмдері біздің оларға берген мәліметтерімізді басшылыққа алады; мысалы, егер біз сондай мақсат қойсақ, қонақ

үйден әуежайға дейінгі қысқа жолды қиындықсыз тауып береді. Жоғары деңгейдегі алгоритмдердің қалыптылардан айырмашылығы – шешімдерді қабылдауға, оңтайлы жолды іздеуге жетік, ал қалыпты алгоритмдер адамның алдын-ала қойған нақты реттегі әрекеттерін ғана орындайды.

Осылайша жасанды интеллект ерік-жігер еркіндігі қажет етілмейтін қиындатылған міндеттерді шешуге мүмкіндік береді. Оның адамдар үшін қарсы тұруға қабілетті болуы «егер біздің қолымыз өзімізді ұрса (кейде ерекше жайттарда олай да болуы ғажап емес)» деген секілді мүмкін емес. Бірақ негізінен жеке цифрлық егіз (жеке тұлғаның виртуалды көмекшісі) барлық технологиялар секілді тек қана біздің өзіндік мүмкіндіктерімізді кеңейтетінін негіздеген жөн. Домингос адамның цифрлық егізінің жетілуінің болашағын болжай кел, алдағы онжылдықта біздің әрқайсысымызда заманауи смартфонға қарағанда айтарлықтай пайдалы, өзінің цифрлық егізі, «жасандық интеллект серігі» болуы мүмкін деп есептейді. Бұл егіз сіздің қалтаңызда немесе жақын маңда болмауы тиіс. Қазіргі таңда көптеген мәліметтерімізді сақтаушы әрекеті орындалып жүрген «бұлтта» (облако) «өмір сүруі» әбден мүмкін. Оның келешектегі бейнесі ретінде Siri, Alexa және Google Assistant секіді виртуалды көмекшілер қызмет етеді деп болжануда. Домингостың тұжырымдауынша: «жеке тұлға ретіндегі біздің басты міндетіміз – өзіміздің цифрлық егізімізге бейімделіп, оған тым сеніп кетпеуімізде».

Цифрлық егіздің этикалық сәйкестендірілуі туралы айтсақ, цифрлық әлем адамнан ақпараттық өзін-өзі сәйкестендіруді, олармен қойылған жеке мәліметтердің сәйкес, адекватты болуын талап етеді. Адам өзінің қалаулары, қызығушылықтары мен құндылықтық бағдарлары туралы сенімді ақпараттарды хабарлай отырып қана өзінің адекватты «шынайы» егізін құрастыруға ықпал етуі мүмкін. Бірақ ол желіге нақтыланбағн ақпараттарды қою арқылы «ойдан шығарылған» немесе «жалған» егізін құра алады. Осыған байланысты электронды көлеңкелердің барлық жиынтығы болып саналатын адамның электрондық профилі кем дегенде үшке бөлінеді: ойдан шығарылған, нақты және жалған. Барлығы да жеке тұлғаның құндылықтық бағдарының алгоритміне тікелей тәуелді. Бұл алгоритм физикалық шынайылықтың ақпараттық прототипіне теңбе-тең болған сайын соғұрлым ол өзінің цифрлық егізінің шынайы болуына (өлімнен кейін ойдан шығарылмаған, құрастырылмаған) қол жеткізе алады. Ең бастысы – өзіңнің цифрлық егізінді ойдан шығарылған контенттердің зұлымдығымен, маргиналдылығымен шамадан тыс жүктемеу, себебі олар өзінің түпнұсқасының (физикалық тасымалдаушысының) «жанының» этикалық сәйкестігін көрсетуі керек егіздің цифрлық «қайта тірілуіне» шектеу қоя алады [130].

Цифрлық әлемде жақсы да жаман да емес, өзіңнің бар болмысында қалып, өз бетінше болып қалу өте маңызды, болмаса барлық «жақсылық» пен «зұлымдық», соңында оның біртұтас семиотикалық моделі пайда болған кезде жалған ақпараттық қабық ретінде цифрлық егіздің өзегінен жылжиды. Әдеттегідей, цифрлық егіздер өзінің түпнұсқасына қарағанда ұзағырақ өмір сүреді. Ара тұсында

цифрлық егіздің түпнұсқасынан бұрын «өлетін» (жоғалып кетеді, танымастай бұрмаланады) де жайттары болады. Бұл тұрмыстың цифрлық және физикалық әмбебаптығының инверсиясымен тығыз байланысты.

Физикалық әлемде әмбебап этиканың белгілі бір минимумын анықтайтын заңдар бар. Олардың тізбегіне адамгершілік ережелерін, киелі кітап өсиеттерін, зұлымдыққа қойылған шектеу көне шығыстық тізімдерін (Месопотамияның құрбан шалу рәсімдері, Египеттің өлгендер кітабының 125 тарауы және тағы сол сияқты) жатқыза аламыз. Десек те, цифрлық кеңістікте өзге заңдар әрекет етеді. Мұнда физикалық әлемде мүмкін емес дүниелер құпталуы ғажап емес, мысалы, профайлинг – үлкен деректерге (Big Data) талдау жасау негізінде жеке тұлғаны сараптамалық бағалау және оның мінез-құлқын болжау арқылы профильдеу. Бұл жеке құпиялылықты, өз-өзін идентификациялауды жоғалтуға, субъектінің өмір сүру дұрыстығын сезінуіне байланысты тәуекелдерге әкеліп соқтырады да, дәстүрлі этикалық нормалар, салттар мен рұқсат етілген әрекеттердің өзгерісіне алып келеді.

Атап айтқанда, адамгершіліктің алтын қағидасы цифрлық әлемде мына сипаттағы қайта өзгеріске ұшырауы мүмкін: «Цифрлық егізіңе өзгелер сенің цифрлық егізіңе қалай қарағанын қалағаның секілді, өзгеге қарағандай көзқараста бол». Сонымен қатар осы ережені басшылыққа алатын нақты адамдар өмірде бір-біріне қатысты анонимді бола отырып, мүлдем басқа принциптерді ұстанатын болуы да мүмкін екендігін негіздейміз. Ақпараттық этиканың айтарлықтай маңызды императивтері ақпараттық кеңістікте өзіндік сынуды алатын «ұрлама» және «өтірік айтпа» деген секілді өсиеттерге негізделген ұстанымдар болып саналады. Мұнда олар «өзгенің ақпаратына қол сұқпа» деген мен «өзіңнің ақпаратыңды бұрмалама» дегенді білдіреді. Анықталған екі норма өзінің жиынтығында сандық егіздің қажетті минимум бірегейлігін анықтайды. Мәселе ақпараттық әлемде цифрлық егізді тікелей өлтіру мүмкін еместігінде. Сондықтан да «өлтірме» деген өсиет сөз мұнда тікелей шектеу форматында әсер етпейді. Алайда ұрлық жасау мен жалған сөйлеу (өзінің де өзгенің де ақпаратын бұрмалау) цифрлық егіздің өліміне алып келуі мүмкін. Парадокстың мәні мынада: цифрлық егіз тірі адамнан аман қалуы мүмкін, бірақ ол өзі өлуі мүмкін, егер ол ұрланған және бұрмаланған болса, тірі субъектіде «өлтірілуі» мүмкін. «Квази ақпарат таксономиясының», яғни, оның сандық әлемдегі бұрмалануы мен өңін өзгертуінің бір нұсқасын қарастырайық:

- жалған мәлімет: ақпарат алушыларды адастыру мақсатында қасақана мәліметтерді ұсыну. Жалған мәліметтің негізгі төрт түрін бөліп көрсетіледі: өтірік айту, визуалды жалған мәлімет, шынайы кері ақпараттандыру және жалған мәліметтің жанама әсері;

- мизинформация (misinformation): анықталмаған және қате ақпаратты ұсыну. Анықталмаған ақпарат (мизинформация) ол сақтанбағанның, өзіндік қателіктің, алдын-ала жоспарланған алдау әрекетінің, бейсаналық бейімділік (жалған мәлімет жағдайындағыдай) нәтижесі болатынына қарамастан, адамдарды адасуға әкеліп

соқтыруы мүмкін. Басқаша айтқанда, жалған ақпарат пен анықталмаған ақпарат арасындағы айырмашылық – алдау әрекетінің алдын-ала ұйымдастырылғандығында;

- жеткіліксіз ақпарат: шешімдер қабылдау мен фактілерді ұғыну үшін қажетті немесе анық болуы қажет ақпараттың қосылмай қалуы. Оның болмауы сақтықтың жоқтығынан, құзыреттіліктің төмендігінен немесе адастыруға соқтырғысы келген кездерден көрінеді;

- ақпараттық өзін-өзі алдау немесе арам ниеттілік – адамның сенбейтін дүниесіне сенім білдіруі (Жан-Поль Сартр). Өзін-өзі алдаудың екі типін бөліп көрсетеді – дәлелді (жеке пайдасы үшін ақпаратты тықпалау) және дәлелсіз (өзінің көзқарастарын негіздеп, соған сендіру);

- бұрмаланған (фейк) ақпарат – қандай да бір пайда алу үшін, адасуға соқтыру мақсатында жалған ақпаратты қасақана тарату;

- доксинг (doxing) – адам немесе ұйым туралы құпия ақпаратты олардың келісімінсіз жариялау [131].

Ақпаратты бұрмалаудың бұл түрлері цифрлық бірегейлікті жоғалтуға, басым профильдің бұрмалануына, тіпті цифрлық егіздің өліміне (жадтан өшуге, ақпараттық кеңістіктен жоғалуға) алып келуі мүмкін. Осылайша цифрлық өмірдің ең жоғары құндылығы – цифрлық егіздің жартылай өлімі қаупі төнеді.

Цифрлық танатология мәселесіне тоқталайық. Цифрлық егіздің өлімнен кейінгісі: «цифрлық қалдықтарға» құқығы және ақпараттық-қабірлік өмір (DAI) индустриясын моральдық реттеуі. Онлайн-технологиялар көптеген деректерге интернеттегі нақты (тірі) медиадан аман қалуға мүмкіндік береді, бұл өлгеннен кейін қатысудың жаңа формаларына алып келеді. Бұл біздің жерлеу рәсімінің дәстүрлі этикалық діни нормалары мен этикеті жайлы түсініктерімізді түбегейлі өзгертуге қабілетті. Мысалы, Facebookтегі есте сақтау мүмкіндігі біртіндеп аза тұтудың әдеттегі тәжірибесіне айналуға. Нәтижесінде онлайн-мәйіттер мен олардың «цифрлық қалдықтарының» болуымен байланысты этикалық құқықтық қақтығыс туындайды., олар өз пайдаланушыларынан асып түсетін және желіде, атап айтқанда, әртүрлі компьютерлік ойындар мен Мета-реалистік жобаларда жұмысын жалғастыратын жеке цифрлық егіздерді құруды және оларға қызмет көрсетуді ұсынатын фирмалар пайда болуда. Бұл «ана дүниедегі өлім индустриясы» (Digital Afterlife Industry – DAI) мен сандық өлімнен кейінгі өмір пайда болуына алып келеді, ол сандық қалдықтарды «өндіруді» максималды арттыруға деген қызығушылықты туындатады. Карл Охман атап өткендей, о дүниедегі цифрлық индустрия қызмет көрсетудің төрт түрін болжайды:

- 1) ресми емес ақпараттарды басқару бойынша қызметтер;
- 2) өлім алдындағы хабарламаларға қызметке көрсету бойынша қызметтер;
- 3) онлайн мемориалдық қызметтер;
- 4) жеке аккаунтты қайта қалпына келтіру бойынша қызметтер.

Бұл DAI және оның жағымсыз этикалық салдарын сыни тұрғыдан зерттеуді талап етеді. Жаһандық ақпараттық ортада коммерциялық мақсаттағы сандық қалдықтарды этикалық реттеуді қамтамасыз етуші нормативті базаны құру үшін бастапқы алғашқы қадамдар жасалынууда. Мұндай сипаттағы бастамалардың бірі – Оксфорд интернет-институтының (ОИ) зерттеуі, олар сандық қалдықтарды басқарудың реттеуші принциптерін іздестіруде. Зерттеу жобасы «Адамзат мінез-құлқының табиғаты» журналында жарияланды, ондағы мақала атауы «О дүниенің цифрлық индустриясына арналған этикалық шеңбер». Зерттеу интернеттегі қалдықтарды адам денесінің кеңеюі ретінде қарастыру керек және оларды коммерциялық пайда табу үшін манипуляциялаудың орнына тірі дене сияқты қамқорлық пен құрметпен қарау керек деген алғышарттан туындайды. Моралдық реттеудің нақты жағдайы ретінде бұл салада цифрлық қалдықтарды «өлгендердің ақпараттық мәйіттері» ретінде қарастыруды және ажырамас құндылық ретінде қарастыруды талап ететін, «олардың бұзылмайтын адамдық қадір-қасиетіне» сай қарау керек екені баса айтылатын «Мұражайлардың халықаралық кеңесінің кәсіби этика кодексін» (ICOM) қарастыруға болады. Сондықтан ешқандай да коммерциялық есеп қолданылмауы қажет. Құжаттағы реттеу жүйесі жайлы ұсыныстарда сандық қалдықтарға қызмет көрсетуі мүмкін төрт орган көрсетілген:

- 1) ақпаратты басқару қызметі,
- 2) хабарлама алмасудың өлімнен кейінгі қызметі,
- 3) онлайн мемориалдық қызметтер,
- 4) қайта келтіру қызметі (мұнда өлген адамның онлайн мінез-құлқын көрсетуші жаңа хабарламаларды құру үшін адамның цифрлық қолтаңбасы қолданылады).

Осыған сәйкес, коммерциялық фирмалар тұтынушылар үшін олардың өлімі жағдайында өздері жайлы мәліметтің қалай қолданылатынын немесе көрінетінін толық ақпараттандыруды кепіл етуі қажет. Америкалық биоархеолог Присцилла Ульгуим өзінің мақаласында «цифрлық қалдықтар қоғамдық игілік ретінде: өлгендермен онлайн алмасу және біздің болашақ мәйітхананың цифрлық пейзажы «адамзаттың» цифрлық форматта «туылған жазбаларын өлімді және еске алуды білдіретін жалпыға ортақ «мәйітхананың цифрлық пейзаждары» ретінде қарастыру керек деген ерекше ойды білдіреді». Бұл кеңістіктегі цифрлық мәліметтерді талдау үшін әлеует өлмеуге жақын көрініске әкелуі мүмкін, ол жасанды интеллект мәйіттердің мәліметі үшін қолданылған сәтте орын алады [132].

Талданған әрекеттер адамның болашақ цифрлық өмірін «мнемоникалық кеңістік археологиясы» ретінде қарастырушы «өлгендер археологиясының сандық этикасын» зерттеу қажеттілігіне итермелейді. Мұның барлығы біздің шынайы өмірдің голографиялық жіне матрицалық, сандық моделімен салыстыруда тұрмыстың шынайылығы мен түпнұсқалылығы жайлы өлшемдердің мәселесін көтереді. Цифрлық егіздің туындауы көп жағдайда біздің қазіргі бар дүние туралы түсінігімізді түбегейлі өзгертеді. Дмитрий Чижевский қырағылықпен байқағандай:

егіздің пайда болуы адам алдында оның шынайы өмір сүруінің нақтылығы жайлы сұрақты қояды. Жәй ғана «өмір сүру», «болу» адам тұрмысының этикалық субъект ретіндегі қажетті, қалыпты шарты емес екен. Жеке адамның этикалық тұрмысының онтологиялық мықтылығы, орнықтылығы мәселесі – өзге де көптеген өмір сүрулерден қарағанда адами өмір сүру ерекшелігі мәселесі дәл осы екен.

Тараушада баяндалған ойларымызды қорытындыласақ, қазіргі технологиялық жағдайдағы гуманизмнің жаңартылған міндеттері құрылымдық дегуманизацияның қандай да бір түрін білдіреді деп айтуға болады, ол адамның техникалық және цифрлық толықтыруларымен және оның түр ретіндегі ерекшелігін алып тастайтын кеңейтулермен немесе адамның ғарыштағы орнын түсінудегі осындай өзгерістермен байланысты, оның рөлі, мақсаты, жауапкершілігі, игілігі және тағы басқалар туралы мәселені жоққа шығаратын адамға тән емес объектілермен байланысты. Адам өз болмысынан айырылып, табиғи және жасанды кеңістікте сіңіп кеткенге дейін өрістеуінің шектен шығуы классикалық гуманизм негіздерін тікелей немесе жасырын теріске шығаруға және дегуманизацияға бағытталған. Осыған байланысты жеделдетілген технологиялық даму мен цифрландырудың жаңа жағдайында гуманистік көзқарасты қайта қарастыру мәселесі туындайды. Бұл ең алдымен, адам өмірінің әлеуметтік және мәдени-моральдық, рухани аспектілерін дамытумен, физикалық, психологиялық, интеллектуалдық мүмкіндіктерді ғана емес, сонымен бірге экзистенциалды тәжірибелер мен мәндердің тереңдігін жетілдірумен байланысты болуы мүмкін сияқты көрінеді. Ең маңыздылары – өркениет тарихында қалыптасқан және әлеуметтік негіздерін қалыптастыруды жалғастыратын еркіндік, парыз пен жауапкершілік мәдениеттері. Цифрлық даму дегуманизацияның жаңа толқуларын талдау үшін әлеуметтанудағы «гуманистік бұрылыс» әдіснамасын қолдануға болады, бұл әлеуметтік нақты ортаның күрделенуіне, қоғам мен табиғаттың өзара әреулеттесуінің жаңа түрлерінің қалыптасуына, ғылым мен техниканың жаңа рөлдеріне байланысты гуманизмнің жаңа қарама-қайшылықтарын анықтауды қамтиды. Адам өмірінің экзистенциалды, әлеуметтік және мәдени тараптарын есепке алу ғана қоғам дамуының жаңа деңгейінде қазіргі өркениеттің гуманистік мәнін сақтай алады.

2.1 Қазақстандық цифрлық қоғамдағы жауапкершілік мәдениетін қазақ халқының ұлттық құндылықтары негізінде дамыту

Біріккен Ұлттар ұйымының шешімімен «XXI ғасыр – ақпараттандыру ғасыры» деп аталды. Қазақстан Республикасы да ғылыми-техникалық прогрестің негізгі белгісі – қоғамды ақпараттандыру болатын жаңа кезеңге енді.

Компьютерлік жүйенің аса үлкен жылдамдықпен дамуы XXI ғасырдағы ақпарат құралдарынан мүлде өзгеше цифрлық технологияға көшкен, жаңа құралға негізделген жаһандану заманының ақпараттық кеңістігін құрып отыр. Бүгінде Интернетте кең масштабтағы ақпараттық базасы бар, дауыс-дыбысымен сақталған,

кері байланыс орнатылған мультимедианың барлық сипатын өн бойына сіңірген «онлайн-газеттер» мен «онлайн-журналдар» пайда болды. Зерттеушілердің болжауларына, компьютерлік ақпараттық қатынас жүйесінің көмегі арқылы мерзімді баспасөз, радио, телевизия үшеуінің өзара бірігіп, бір-біріне сіңісу үрдісі жүретін болады.

XXI ғасырда Қазақстанда жаңа басқару мәдениеті қалыптасуда. Оның негізгі мәні: ақпарат, білім, ғылыми жобалау, әлеуметтік модельдеу. Осының арқасында медиамәдениет қоғам мен мемлекет, индивид пен билік арасындағы делдал қызметін атқаруда. Тәуелсіз ел ретінде әлемдік ақпарат кеңістігіне енген қазіргі таңда жалпы бұқаралық ақпарат құралдарына деген теориялық және практикалық көзқарас өзгерді.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін алып, дүниежүзілік адамзат көшіне жеке мемлекет ретінде қосылған бүгінгі күні халқымыздың әлеуметтік-саяси, экономикалық және мәдени өмірінде бұқаралық ақпарат құралдарының алар орны, атқарар қызметі өте салмақты болып отыр. Қазір қоғамдық санаға ықпал ететін, бұқараны ортақ мақсатқа жұмылдыратын бірден-бір күш, бұқаралық ақпарат құралдарының басты тетіктерінің бірі – ақпарат құралдары арқылы басқару, себебі бүгінгі демократиялық елімізде баспасөздің қоғамдағы рөлі елеулі өзгеріске ұшырады. Ол насихатшы ғана емес, сонымен бірге қоғамдық ой-санамыздың сараптаушысы және қоғамдық ой-пікірді қалыптастырушы болып отыр. Сондай-ақ, баспасөз саласында бәсекелестік пайда болып, мемлекеттік емес газет-журналдар да жарық көруде.

Қазіргі кезде Қазақстан қоғамның барлық саласында ақпараттандыру үдерісі қызу жүруде, оның ішінде саясат саласында да жаңа ақпараттық-коммуникативтік технологияларды қолдана отырып, мемлекеттік қызмет пен әкімшілік-басқару істерін әлемдік стандарттарға сай модернизациялауға барынша күш салынып жатыр. Осыған байланысты Қазақстанның саяси жаңғыруындағы аса маңызды факторлардың бірі – ақпараттық басқарудың қалыптасуы мен дамуы болып саналады. Батыстық мәдениет тасқынын тоқтатып, оған қарсы тұрудың бірден-бір жолы – ұлттық сананы көтеру, халқымыздың ғасырлардан келе жатқан мұраларын, ұлттық құндылықтарын барынша ұтымды пайдалана біліп, халық санасына жеткізе білу. Осы орайда еліміздегі бұқаралық ақпарат құралдарына үлкен жауапкершілік пен міндет жүктелуде. Олай дейтініміз, бұқаралық ақпарат құралдары қоғамдық пікірді тудырып қана қоймай, ақпараттық кеңістігімізді қорғап, қоғам санасын қалыптастырушы құрал ретінде өмірдегі барлық жақсылық пен жамандықты алдымен байқап, насихаттауы, түсіндіруі тиіс.

Ал ақпараттық ғасырға аяқ басқан тәуелсіз Қазақстанның әлемдік үрдістен кенже қалмауы мен технологиялық, мәдениеттік, өркениеттік сапасын арттырудың бір бағыты – саяси жүйені заман талабына сай жаңғыртып, ақпараттық басқаруды қалыптастыру мен дамыту екені анық. Осының барлығы Қазақстан қоғамы үшін

маңызды саяси міндеттерге, стратегиялық құжаттарға ұласып жатқан маңыздылығын көрсетеді.

Жалпы алғанда, Қазақстан Республикасының ақпараттық технологияларды мемлекеттік жүйеге ендіру, сәйкестендіру жұмыстары осыдан он жыл бұрын-ақ нәтижелі бастау алғанын айтып өткен жөн. Осы он жылдың ішінде Қазақстандағы цифрландыру жүйесі едәуір өскенін байқауға болады. Мәселен, қазіргі таңда eGov системасы электронды жүйеге ауысты. Қазақстанда онлайн сауда нарығы дамып келеді. Қазақстан халқының басым бөлігі цифрлы сауатты. Үйден немесе кеңседен шықпай-ақ (мысалы, Каспи қосымшасы арқылы) түрлі операцияларды жасай алады. Бұрын кезекте ұзақ тұрып, қыруар уақытты сарп етіп, арнайы мекемеге бару керек болса, қазір Қазақстан халқы төлемді де, оның ішінде салық, айыппұл төлеу, коммуналды қызметтерді жасау секілді тағы да басқа түрлі операцияларды орындай алады.

Цифрлық технологияларды қолдануды өркендету Қазақстан үшін өте маңызды екенін, әлем елдері осы бағытты ұстану жолына түскенін үкіметіміз дер кезінде түсінгенін атап өткен дұрыс. Цифрлық технологияны қолдану жаңа индустрияларды өркендететініне, онлайн-сауда, мобильді банкинг, цифрлық қызмет көрсету денсаулық сақтау, білім беру ісінде кеңінен қолданылса, экономикамыздың құрылым өзгеріп, дәстүрлі салаларға жаңа сапа дарытаты айқын болды. Нәтижесінде 2017 жылдың 12 желтоқсанында «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы қабылданды[133].

«Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасының мақсаттары – орта мерзімді перспективада Қазақстан Республикасы экономикасының даму қарқынын жеделдету және цифрлық технологияларды пайдалану есебінен халықтың өмір сүру сапасын жақсарту, сондай-ақ ұзақ мерзімді перспективада Қазақстанның экономикасын болашақтың цифрлық экономикасын құруды қамтамасыз ететін түбегейлі жаңа даму траекториясына көшіруге жағдай жасау.

Осы мақсатқа қол жеткізу дамудың екі бағыты бойынша жүруді білдіреді:

«Қазіргі экономиканы цифрландыру» – нақты сектордағы нақты жобалардан тұратын прагматикалық бастауды қамтамасыз ету, экономиканың қазіргі салаларын, мемлекеттік құрылымдарды цифрландыру және оларды технологиялық қайта жабдықтау жобаларын іске қосу және цифрлық инфрақұрылымды дамыту;

«Болашақтың цифрлық индустриясын құру» – адами капиталды дамыту деңгейін көтеру, инновациялық даму институттарын құру және жалпы алғанда, цифрлық экожүйені қарқынды дамыту есебінен ұзақ мерзімді орнықтылықты қамтамасыз ету, елдің цифрлық трансформациялауды іске қосу[134].

2018-2022 жылдар кезеңінде іске асырылады деп жоспарланған және негізінен алғанда табысты жүзеге асқан бұл бағдарлама еліміздің флагмандық салаларын технологиялық жаңғыртуға қосымша серпін беруді қамтамасыз етеді және еңбек өнімділігінің ауқымды және ұзақ мерзімді өсуіне жағдай жасады.

Бағдарламаны іске асырудың бес негізгі бағыты:

«Экономика салаларын цифрландыру» – еңбек өнімділігін арттыруға және капиталдандырудың өсуіне алып келетін озық технологиялар мен мүмкіндіктерді пайдалана отырып, Қазақстан Республикасы экономикасының дәстүрлі салаларын түрлендіру бағыты;

«Цифрлық мемлекетке көшу» – қажеттіліктерді күні бұрын біліп, халық пен бизнеске қызмет көрсету инфрақұрылымы ретінде мемлекеттің функцияларын түрлендіру бағыты;

«Цифрлық Жібек жолын іске асыру» – ішкі контур үшін де, Қазақстан Республикасының транзиттік әлеуетін іске асыру үшін деректерді берудің, сақтаудың және өңдеудің жылдамдығы жоғары және қорғалған инфрақұрылымын дамыту бағыты;

«Адами капиталды дамыту» – жаңа жағдайға, яғни білім экономикасына көшуді қамтамасыз ету үшін креативті қоғам деп аталатынды құруды қамтитын түрлендіру бағыты;

«Инновациялық экожүйені құру» – бизнес, ғылыми сала және мемлекет арасындағы орнықты көлденең байланыстармен технологиялық кәсіпкерлік пен инновацияны дамыту үшін жағдай жасау бағыты. Мемлекет инновацияларды өндіріске шығаруға, бейімдеуге және енгізуге қабілетті экожүйе катализаторы ретінде әрекет етеді.

2024 жыл тұрғысынан қарастырсақ, қоғам өмірінің барлық салаларын цифрландыру міндеті елімізде табысты жүзеге асты деуге болады және бұл көрсеткіш бойынша Қазақстан әлемнің алдыңғы қатарлы цифрлық мемлекеттерінің қатарында деп сенімді түрде тұжырымдай аламыз.

Қазіргі Қазақстанда цифрландыруды жүзеге асырудың оң нәтижелері туралы айтсақ: цифрлық технологиялар өмірдің ажырамас бөлігіне айналды. Олар білім беруде, медицинада, қаржы секторында, мемлекеттік және аймақтық басқару органдарында, өндірісте, азаматтардың күнделікті өмірінде белсенді түрде қолданылады.

Сонымен қатар цифрландыру әртүрлі салаларға цифрлық технологияларды кеңінен енгізумен шектелмейді. Кеңірек мағынасында цифрландыру – ақпаратты цифрлық түрге айналдыруға негізделген және экономиканың тиімділігін арттыруға және өмір сүру сапасын жақсартуға әкелетін экономика мен қоғам дамуының қазіргі заманауи әлемдік тренд. Яғни, цифрландыру қазіргі уақытта әлемдік әлеуметтік даму мен өмір сапасын жақсартудың қозғалтқышы ретінде бағаланады. Осы тұрғыдан қарастырғанда, цифрландырудың Қазақстандағы оң салдарлары ретінде мына құбылыстарды атауға болады:

- цифрлық технологияларды қолдану арқылы қоғам жаңа экономикалық және әлеуметтік жетістіктерге жетті;
- жеке адамдар мен әлеуметтік топтардың ақпараттық қажеттіліктерінің деңгейі артты;
- базалық және жаңадан пайда болған қажеттіліктерді қанағаттандыру

арқылы қоғамдық өмір сапасы артты;

- халықтың дәстүрлі ақпараттық мәдениеті қалыптасты және біршама жетілді;
- кәсіптегі белсенділіктің жаңа формаларының пайда болды, бұл бәсекеге қабілеттілікке және ұлттық байлықтың артуына әкелді;
- қоғамдық еңбек интеллектуалданып, оның өнімділігі артты;
- өндірісте ғана емес, күнделікті өмірде де жасанды интеллекттің

маңыздылығы, үлесі артты және адамды алмастыратын басқару жүйелері пайда болды;

- қоғамда байланыстар шеңберін шексіз кеңейтетін бірыңғай ақпараттық кеңістік үстемдігі және желілік коммуникация үстемдігі орнады, цифрлық технологиялар коммуникациядағы кеңістіктік-уақыттық шектеулерді жойып, іс жүзінде оның барлық элементтері бір-бірімен байланысқан, біртұтас коммуникациялық орта, біртұтас әлеуметтік организм қалыптастырды;

– әрбір азамат мемлекеттік құпия емес және ұлттық қауіпсіздікке қауіп төндірмейтін ақпаратқа еркін қол жеткізе алады[135].

Яғни, елімізде цифрландыру жергілікті міндеттерді шешетін құралдан бастап, стратегиялық жоспарлау, инновациялық даму, жаңа өнімдер жасау, инвестициялау басымдықтарын таңдау немесе ғылыми ізденістер жүргізу кезінде шешімдер қабылдауды қолдау жүйесіне айналды дей аламыз. Белгілі бір мағынада цифрландыру үдерістері цифрлық трансформацияға әкелді деуге болады, ол цифрлық және физикалық әлемдерді біріктіретін, түбегейлі жаңа нәтижелерге қол жеткізуге әкелетін жаңа бизнес-модельдерді, экономикалық нысандарды қолдануға, құралдарды цифрлық платформаларға, ал жеткізушілер мен тұтынушыларды экожүйелерге біріктіруге қол жеткізді. Алайда жаңа цифрлық технологиялар мемлекет пен адамдардың өмірін түбегейлі өзгертетіні қазіргі таңда айқын байқалып отыр. Әрине, олар адамның өмірін басқаша етті, оған өз қабілеттерін тереңірек және толығырақ ашуға мүмкіндіктер берді, бірақ оның жеке, тұлғалық қасиеттерінің ғана емес, бүкіл қоғамның болмысының өзгеруіне әкеледі.

Отандық философияның көрнекті өкілі Тұрсын Ғабитов өзінің «Қазақ этикасының теориясы мен тарихы» атты еңбегінде қазіргі заманғы ғаламдану мен постиндустриалдық өркениеттің жалпы қоғам мен жеке тұлғаның дамуына тигізетін теріс әсерлерін жан-жақты ашып көрсетіп, мәдениет, құндылықтар мен моральдың индивидуалдануы, азшылықтың рөлінің артуы, еркіндік пен теңдік арасындағы дисгармония, тарихи-мәдени жадынан айрылған зомби адам, рестратификация және десоциализация, қазақ этнотипінің өзгеру, еңбек этикасының құнсыздануы, ұлттық ділдегі рулық бастамалардың қоғам дамуын тежеуші ретінде қарастырылуы, ана тіліміздің рөлінің төмендеуі және тағы басқа жағымсыз құбылыстардың себептерін философиялық-этикалық тұрғыдан жан-жақты сипаттап, «Рухы биік, намысы мықты ұлт қана тілін, мәдениетін, дәстүрін дамыта алады. Ал рухы төмен халық тілінен айрылып, тобырға айналады да, өзінен күшті басқа халықтың құрамына сіңіп кетеді» деп, дұрыс қорытындылайды[136].

Сондықтан да Қазақстандағы цифрлық қоғам, цифрлық тұлға мәдениетінің қалыптасуы мен дамуы әртүрлі аспектілерге назар аударуды талап ететін маңызды міндет болып саналады. Ең алдымен, цифрлық қоғам жағдайында қоғам мен тұлға болмысының елеулі өзгеріске ұшырайтынын еске сақтауымыз керек. Бірнеше маңызды сәттерге тоқталып кетейік. Бірінші тарауда атап өткеніміздей, қазіргі адамның еркіндігі мен жауапкершілігі арасындағы тепе-теңдік бұзылып, олардың арасы алшақтай түсті, еркіндік көбейіп, жауапкершілік төмендеді. Тұлғаны анықтаушы қасиеттердің арасында маңызды орын алатын жауапкершіліктің құнсыздануы жеке тұлғаны да, тұтас қоғамды да аздыратынын ұмытпауымыз қажет.

Осы тұрғыдан алғанда, цифрлық қоғамда өмір сүріп отырған жас буынды қазақ халқының ұлттық құндылықтарының негізінде тәрбиелеу бірден бір дұрыс идеологиялық және әдістемелік ұстаным болуы тиіс деп ойлаймыз. Цифрлық қоғамда өмір сүріп отырған тұлға өзінің ақиқат субъектілігін, ақиқат «Менін» көрсету қабілетін жоғалтты, оны цифрлану жойды. Сонымен қатар цифрлық тұтынушы өзінің цифрлық, жалған, өзінің ақиқат «Меніне» ұқсамайтын нұсқасын құрастыру мүмкіндігіне де ие болды. Яғни, цифрлық қоғамда субъектіліктің мүлдем жаңа, субъектіліктің классикалық түсінігіне сай келмейтін формасы пайда болды. Ақиқат «Менді» жоғалту мәселесін шешіп, оған қайта ие болуға, біздің ойымызша, ұлттық мәдени нарративтер мен құндылықтар ықпал ете алады. Ұлттың мызғымас діңгегі болып саналатын олардың басым белгілерін әрбір қазақтың бойынан табуға болады және қоршаған орта, қазақ қоғамы оларды үнемі әлеуметтік, идеологиялық, мәдени тұрғыдан қайта құрастырып, тұлғаға ұсынып отырады [137].

Әрине, тұлғаның өзіндік ізденістерін де жоққа шығаруға болмайды. Қазіргі жастардың басым бөлігі дәстүрлі әлеуметтік шарттар мен шектеулерден, сенімдер мен ережелерден бас тартып, өзіндік қайталанбас жолын анықтауға ұмтылады. Мұндай талпыныстарды да қабылдай білгеніміз дұрыс. Сонымен қатар цифрлық қоғамның адамын ақиқат «Менге» жеке таңдау мен ізденістер арқылы ғана емес, тұлғалық жеке ізденістерді жалпы ұлттық құндылықтармен ұштастыра білу арқылы жетуге шақырсақ, «Меннің» өзгермейтін, қатып қалған нұсқасын емес, цифрлық кеңістіктің мүмкіндіктерін пайдалана отырып жетуге болатын бірегей, диалектикалық дамушы нұсқасын көре алатын боламыз деп ойлаймыз.

Әрбір мәдениет өзінен басқа мәдениеттен өз өкілдерінің бірегейлігін, олардың құндылықтық санасының деңгейін бейнелейтін құндылықтар жиынтығы арқылы ерекшеленеді. Құндылықтық сананың сипаты гуманитарлық, яғни адамды жоғары қойып, құрметтеуге бағытталған. Құндылықтық сананың құрылымын талдасақ, оның басты элементі – руханилық екенін көреміз. Оның екінші, ажырамас құрамдас бөлігі – тұлғаның әлеуметтік, азаматтық, интеллектуалдық еркіндігі. Тұлға еркін болғанда ғана гуманитарлық жағдай қалыптасады. Үшіншіден, құндылықтық сана толыққанды және нәтижелі даму өрістеу үшін адамгершіліктік идеалдар қажет. Тұлғаның құндылықтық санасы белгілі бір идеалдардан үлгі ала отырып

қалыптасады. Бұл үдеріс, әрине, ең алдымен жалпыадамзаттық гуманитарлық кодекске бейімделуді, сонымен қатар белгілі бір ұлттық моральдық ережелерді ұстануды және тұлғаның ішкі сенімді мотивациясын қамтиды [138].

Гуманитарлық ережелердің әмбебап (жалпыадамзаттық ғаламдық қана емес, топтық, таптық және ұлттық болуы) сипаты тұлғаның «адам» деген атаққа сай болуын қамтамасыз етеді (қазақ халқы «дүниеге адам болып келіп, адам болып өт» дейді). Гуманитарлық ережелер іргелі (қоғамдық сананың басқа түрлерінің бәрі: саясат, ғылым, дін және т.б. гуманитарлықтың қондырмалары, бәрі гуманитарлықтан туындап, оған қайта оралады), абсолютті (гуманитарлық құндылықтар толыққанды, ештеңеге – ғылымға да, дінге де, саясатқа да бағынбайды – оларды құрбандыққа шалуға болмайды), автономды (гуманитарлық құндылықтарды саясат, ғылым, дінге айналдыруға болмайды, Аристотель саясаттың өзі этикалық сипатта болуы керек дегенін ұмытпау керек), тарихтан жоғары (ешқандай тарихилық гуманитарлықтың деңгейіне жете алмайды) және табиғи (гуманитарлық өзінің адами қасиеттерін саналы ұғынған адам үшін жай ғана әдет емес, сенім, өмір салты және іс-әрекет).

Біздің пікірімізше, халқымыздың ғасырлар бойы қалыптасқан, жоғарыда баяндалған гуманитарлық сипаттағы этикалық дәстүрі қазіргі Қазақстанның цифрлық этикасының негізі болуы тиіс. Бұл ойымызды техника философиясын елімізде алғаш рет арнайы зерттеген, техника мен тұлғаның арасындағы қарама-қайшылықтарды философиялық тұрғыдан талдаған белгілі қазақ философы Өмірбек Бекежанның: «Ұлт техниканың арқасында даму мүмкіншілігін алады, ол техникалық жетістіктерді ұтымды қолдана алған жағдайда өзінің әлемдік қоғамдастықта орнын алуына тетік табады. Ұлт кезекті жаңа технология мен гаждетке бейімделіп, өз құндылығы мен төлтумалығын сақтау мен таратуға оны толығымен пайдаланған кезде бұл үрей жойылады және ұлт өз дамуының кезекті деңгейіне өтеді» деген пікірі арқылы дәлелдеуге болады. Ғалымның ұлттық-мәдени құндылықтарға үрке немесе ашық нигилизммен қарап, технократиялық мәңгірттенуге болмайтындығы туралы тұжырымымен де толық келісеміз[139].

Бір қызығы, компьютер заманының адамдары, әсіресе жастардың ұлттық құндылықтарын жоғалту қаупі туралы сонау 2003 жылы ең бірінші болып дабыл қаққан қазақтың көрнекті ақыны, ұлт мүддесін ештеңеден де, ешкімнен де тайсалмастан қорғап жүрген қоғам қайраткері Мұхтар Шаханов еді [140].

Отандық белгілі философ ғалымдар да біз қазір тап болып отырған мәселені дер кезінде көре біліп, оның шешімін іздеу жолдарын айқын сілтеген екен. Мысалы, қазақтың философиялық дүниетанымын зерттеуге мол үлес қосқан ойшыл Аманжол Қасабек ағамыз былай деп жазды: «...әлемдегі халықтардың, ұлттардың, нәселдердің бәріне тән жалпыадамзаттық құндылықтармен қатар, әр халықтың өзіне тән тарихи қалыптасқан рухани, мәдени байлықтарын, адамгершілік қасиеттерін, яғни өзіндік құндылықтарын ескеру аса қажет. Тарихтың қазіргі

белесінде осы құндылықтарды жандандыру, солардың негізінде жаңа белеске көтерілу бүгінгі күннің жаңа талабына айналуға» [141].

Этикалық құндылықтардың қандай тобы біз үшін маңызды деген сұрақты талдайтын болсақ, есімізге Абай Құнанбайұлы ғұламаның «Адам бол!» өсиеті бірден түседі және ол қазіргі жастар үшін ең басты этикалық құндылық деп есептейміз: «Ұлы гуманистің адамгершілік кодексі: «Адам бол!», бұл осы дүниеде бағдарлана білуді және таңдау еркіндігі мен жауапкершілікті мойындауды білдіреді, Абайдың аталған сөздері ұрпақ бағдарына айналуға тиіс» [142]. Отандық белгілі философ ғалым, қазақтың философиялық дүниетанымының этикалық сипатын терең зерттеген Гаухар Барлыбаева атап көрсеткендей, Абайдың осы гуманистік ұстанымы адамның өмірдегі рөлі мен міндетін қазақтың бас ақыны жоғары бағалағанын, «адам құдайдан қорыққаннан емес, өзінің ар-ұжданы, ақыл-ойы, халықының алдында жауапты болғандықтан ізгі болуы тиіс» деп тұжырымдағанын дәлелдейді [143].

Яғни, осыған дейін атап өткеніміздей, цифрлық қоғамда өмір сүруші адам еркіндік пен жауапкершілікті ұштастырып, жақсы да, жаман да емес, ең әуелі адам болуы, адами болмысын сақтап қалуға ұмтылуы, ал оны жүзеге асыру үшін еркін және жауапты болуы тиіс.

Осы мәселеге әйгілі Шпрингер басылымында жарық көріп, қазақтың этикалық құндылықтарын әлемге танытқан мақаланың авторлары, отандық философтар Гүлжиһан Нұрышева, Айдар Әміребаев және Жылдыз Әміребаева да айрықша назар аударды .

Олардың ойларын қазақша нұсқада жеткізсек: «Қазақ халқы тұлғаның еркіндігін құрметтеп, «Өз еркін өзінде» деп тұжырымдады. Әрбір адамның өз қалауы бойынша харекет ету, өмір сүру құқы бар, алайда ол басқа адамның құқы мен статусына кедергі келтірмеуі, қысым көрсетпеуі тиіс. Себебі қазақтың дәстүрі бойынша, әрбір адам – құндылық, әрбір адамның орны ерекше: «Әр қазақ менің жалғызым» [144].

Қазақ халқының «Адамның күні адаммен» деген мақалы да цифрлық қоғам адамы ұстануы тиіс қағидалардың бірі, себебі ешбір адам социумнан тыс өмір сүре алмайды, сондықтан цифрлық қоғамда өзімен бірге өмір сүріп отырған адамдардың бәрін бірдей, үлкен-кіші, жақын-жат, ер адам-әйел адам деп бөлмей, тең қарастырып, қадірлеп, сыйлауы қажет. Әсіресе цифрлық технологияларды қолдана отырып, әйел адамға кибербуллинг ұйымдастырып, зорлық-зомбылықтың бұрын-соңды көрмеген, тіпті естімеген түрлерін жасап отырған қазіргі заман адамының есіне қазақ халқының әйелді ерекше қадірлеп, қастерлегенін, төрге отырғызып, төбесіне көтергенін салу орынды және аса қажетті. Өзіміз цифрлық құралдар арқылы кейінгі айларда куә болған сот процесі осы ойымыздың жақсы дәлелі.

Қазақ халқының «араласу» этикалық құндылығы да бір-бірімен онлайн араласуға көшкен қазіргі цифрлық адамға ой салуы тиіс. Өкінішке орай, қазір араласу азайды, оның орнын виртуалды, яғни цифрлық құралдар арқылы араласу

басты. Бұл құбылыс әлеуметтік желіге қосылған адамдар арасында айқын байқалады. Цифрлық технологияларды қолдану қауіп-қатері жоғалып кеткен жоқ, бірақ айтарлықтай өзгерді. Зерттеушілер «Z-буынның» өкілдері әлеуметтік желілерде көп уақыт өткізетінін, онда «аватарлар» мен «лақап аттардың» маскаларының артында виртуалды байланыс өрбігенін атап өткен болатын. Әлеуметтік желілер өзін-өзі таныстыру, танысу, ақпарат алмасу, желілердегі түрлі қақтығыстар үшін ыңғайлы, қолжетімді және тиімді ашық алаңға айналды[145].

Бұл өзгерістер бұқаралық ақпарат саласын да қамтыды. Осы заманға дейінгі дәуірлердегі бұқаралық ақпарат құралдары, атап айтсақ, газет, радио, теледидар, кино, дыбыстық және бейнежазбалар өздерінің тарихи миссияларын жоғары деңгейде орындап, қоғамды құраушы көпшіліктің бойында тұрақты әлеуметтік сенім қалыптастырды. Олар белгілі бір қоғам элитасының рухани құндылықтарының үндеуі мен нұсқаушысы болды және адамдардың бағалау қабілетіне, пікірлері мен мінез-құлқына идеологиялық, саяси, экономикалық және ұйымдастырушылық әсер етті. Олар бұрын тәуелсіз «төртінші билік» болып, объективті, тексерілген және сенімді ақпаратты жинауға және беруге тырысты, өз сөздерін журналистік этиканың жоғары стандарттарымен байланыстырды. Ал бүгінгі күні қарапайым цифрлық дағдылары бар кез келген адам бейне түсіріп, интернетте жазба (пост) жариялай алады. Кез- келген мәтінді жазу үшін ChatGPT тақырыпты жазып, сұраным берсе, жеткілікті. Берілген ақпараттың сапасына кәсібилік пен жауапкершілік туралы айтудың қажеті жоқ. Постмодерндік дәуір ақиқаттың құндылығын классикалық мағынада құнсыздандырды, оны субъективті пікірге дейін азайтты, ал шындық пен әлеуметтік маңыздылықты тексеру хайпқа, өсек, дүрбелең мен жалған ақпараттың бұлыңғыр ұмтылысына жол береді.

Инфокоммуникативтік технологиялар байланыс шеңберін шексіз кеңейтуге мүмкіндік берді, бірақ сонымен бірге интернеттің көптеген тұрақты пайдаланушылары өз тұлғасы туралы шынайы деректерді бұрмалауға, танылмай қалуға, жасырын түсініктеме беруге ниетті. Интернетті қолданушылар бір жағынан қарағанда ашық және бүкіл әлемге қолжетімді, сонымен қатар жеке «ақпараттық қабыққа» оранып, оның ішіне жасырынып, өзін өз еркімен құлыптайды. Виртуалды кеңістікке шамадан тыс ену шынайы қарым-қатынасқа деген қызығушылықтың төмендеуіне әкеледі. Зерттеушілер берген мәліметтерге сүйенсек, қазіргі адам әлеуметтік желілерде бірнеше сағатын өткізеді, тіпті тәуліктің басым бөлігінде соларда отыратын адамдар да бар. Нәтижесінде әлеуметтік желідегі адам өзінің айналасындағы адамдармен тікелей, цифрлық қоғам терминімен айтсақ, офлайн араласуды азайтады, кейбір жағдайларда мүлдем тоқтатады. Бұл құбылыс фаббинг деп аталады[146].

Фаббинг – басқа адаммен тікелей кездесіп, әңгімелесіп отырған кезде көңіліңді үнемі гаджетке аудару. Басқаша айтсақ, сіз үшін өзіңізбен сұхбаттасуға уақытын бөліп келіп отырған басқа адам емес, ұялы телефоныңыз, реалды дүние емес, онлайн дүние маңызды. Сіз ол адамды құрметтемейтініңізді осылайша ашық

көрсетесіз. Әрине, мұндай араласу адами қарым-қатынастарға ерекше нұқсан келтіреді, араласу тереңдігі азайып, оған қатысушы екі жақ та жалғыздыққа ұшырайды. Басқа жағынан алғанда, әлеуметтік желідегі адам осы әлеуметтік желілерден басқа адамдардың (мысалы, достарының, таныстары мен ағайындарының, немесе, өмірде белгілі бір жетістіктерге жетіп, әйгілі де бай болған адамдардың) «тамаша» өмірін көріп, өзін қолайсыз, тіпті бақытсыз сезіне бастайды. Бұл, әсіресе, табиғатынан ұялшақ, жуас, сенімсіз, өмірін жаңа бастаған балалар мен жастар үшін аса қауіпті. Олар қоғамнан жаттанып, цифрлық технологияларды қолдану нәтижесінде депрессия мен стресске ұшырайды, тіпті бұл құбылыстар тереңдеген жағдайда өмірмен өз еркімен қоштасуы да мүмкін.

Facebook, Instagram, Twitter, Tik-Tok сияқты цифрлық платформалар әрбір адам өз өмірінің мұқият іріктеліп, өңделген сюжеттерін басқаларға тез және сапалы трансляция жасай алатын әмбебап сахнаға айналды. Оларды жай ғана қарап шығудың өзі желіде отырған адамды өмірден құр қалған, жалғыз, бақытсыз адам ретінде сезінуге итермелейді, ол өзінің өмірін бос, қызықсыз, іш пыстырарлық деп есептейді. Басқалардың жүздеген, тіпті мыңдаған лайкын көрген жас адам өзін қоғамда беделі жоқ, жеңіске жете алмайтын, өзі құрған контент ешқандай қызығушылық тудырмайтын адамдар қатарына қоса бастайды. Мұндай жалғыздық пен өмірдегі сәтсіздіктен қорыққан балалар мен жастардың әлеуметтік желілердегі қауіпті топтарға қосылып кету фактілері де жиілеп отырғаны жасырын емес[148].

Әлеуметтік желілердегі онлайн араласу, одан туындайтын жалғыздық адамға физиологиялық тұрғыдан да өте жағымсыз әсер етуі мүмкін. Мысалы, ғалымдардың соңғы мәліметтері бойынша, қарт адамдардың жалғыздығы олардың өлу қаупін 14 пайызға арттырады екен, ал жастардың бойында әртүрлі аурулардың пайда болуына және тереңдеуіне әкеледі. Цифрлық технологиялар бір жағынан алғанда адамның араласу үдерісіне қосылып, өзін қоғамның мүшесі ретінде сезінуіне ықпал етсе де, екінші жағынан оны интернет-аддикцияға ұшыратады, яғни әлеуметтік желілер оны түгел «жұтып», араласудың басқа түріне орын қалдырмайды. Нақты өмірден киберкеңістікке көшкен, виртуалды араласу нақты араласудың симулякрына айналған тұлға тұйықталып, аутизмге ұшырайды, нақты құбылыс пен иллюзияның арасын аша алмай қалады да, өмірді дұрыс қабылдау қасиетін жоғалтады, біз сөзбен айтсақ, тұлғаның өз ісі мен өміріне жауапкершілігі төмендеп, деградациясы басталады.

Біздің пікірімізше, интернетті белсенді қолданушыға айналған гиперзамануи адам цифрлық гаджеттердің өзінің айналасындағы адамдармен мүмкіндігінше бетпе-бет, дәстүрлі, вербалды түрде араласуға ұмтылғаны жөн, себебі адамның шын болмысы тек осындай араласу арқылы ғана ашылады, тек осындай араласу барысында ғана адамдар бір-бірін рухани байытып, өмірдің ақиқат мәніне жетіп, араласу қуанышына бөленеді. Араласу – қазақтың көшпелі заманнан басталып, уақыт өте ұлттық дәстүріне айналған, оны басқа халықтардан ерекшелендіретін, жаһандану заманында да жалғасып келе жатқан ұстанымы.

Қазақтың философиялық дүниетанымын алғашқылардың бірі болып зерттеп, мазмұнды еңбектер қалдырған ғалым Қанат Нұрланова атап көрсеткендей (ескертпе: диссертант аударған үзінді), «Көшпелі қоғам өмірінің жағдайларына байланысты адам ұзақ уақыт бойы өзімен және табиғатпен ғана бетпе-бет, жалғыз қалатын. Қаптаған жылқы үйірлерін, қой отарларын бағу адам үшін қаншалықты қиын болса, ол соншалықты жалғыз болды. Көшпелілердің өмірді сезінуі адам мен табиғаттың өзара байланысын саналы түрде түйсінумен терең байланысты. Ең бастысы, бұл саналы түйсіну үзік, кенет немесе бір сәтте өткір сезілетін түйсіну емес (мұның өзі де аз болмас еді), өзара тұтас байланысты осындай сезіну адамның бүкіл өмірін, ол дүниеге келгеннен бастап, қарапайым болмысының барлық деңгейін, эмоционалдық-интеллектуалдық және рухани-практикалық өмірін қамтыды. Мұндай араласу тәжірибесінің құндылығы – адам өзінің бүкіл өмірінде Ғаламмен «практикалық» араласудың рухани толыққандығы тәжірибесіне, атап айтсақ, оның өмірлік-практикалық, рухани-интеллектуалдық, эмоционалды-құндылықтық мағынасына сүйенеді» [149].

Қазақ ғалымының араласу арқылы руханилыққа жету туралы бұл пікірі материалдық байлық үстем бола бастаған қазіргі заман адамы үшін аса маңызды. Біздің ойымызша, ең бастысы – рухани байлыққа көбірек ұмтылу. Белгілі қазақ философы, руханилық мәселесін терең зерттеген ғалым Серік Нұрмұратов атап көрсеткендей, «...жетілу жолына түскен адам өз болмысындағы жалған құндылықтар жүйесінен арылып, батыл түрде жаңа рухани даму жолына түсуі қажет. Өйтпесе, рақаттану, «өмір қызығын көру», жалқаулану, пайда ойлау, даңқ пен атақ іздеу, өтірік айту, өзгелерге агрессиянды көрсету, екіжүзділік таныту сияқты қасиеттерді бойға үйір етіп алады. Ал қателік жасаған соң – оның үлкені де, кішісі де жоқ. Саналы түрде қателігін қайталауға барған адам – рухани кері кету бағытында болғаны. Сондықтан адамгершілік деген құбылыс арқылы рухани құндылықтың не екенін білеміз. Адам жан дүниесімен қабылдап қана адами болмысымызды биіктете аламыз. Адамды адам ететін басты қасиет – рухани даму» [150].

Бұл пікірмен толық келісеміз. Руханилық – адамның қоршаған ортамен өзара әрекетіне негізделген, тұлғаның моральдық және этикалық қасиеттерін қамтиты ішкі күйі. Тұлға руханилық арқылы тыныштыққа және өзі өмір сүріп отырған кеңістікпен үйлесімдікке жетеді, оның бойында қуаныш, сенім, құрметі, сыйластық, махаббат, ізгілік, сияқты жағымды сезімдер мен эмоциялар басым болады. Руханилыққа ие болған адам ғана даму жолына түседі. Әрбір тұлға өзін осы бағытта үнемі жетілдіруге ұмтылуы тиіс, сонда ғана адам бақытты болмақ, айналасына нұрын шашып, ізгі мақсаттар мен міндеттерге жетеді. Қазақ халқының философиялық дүниетанымы да осындай руханилыққа негізделген, оны сақтау және болашақ ұрпақтарға жеткізу – біздің міндетіміз.

Сонымен қатар цифрлық технологиялар да өз кезегінде қазақтың ұлттық құндылықтарын сақтап, дамыту ісінде қолданылуы тиіс. Мысалы, мәдени мұраны

сақтауда, тілдерді, дәстүрлерді, музыканы, халық өнері мен тарихи ескерткіштерді қоса алғанда, Қазақстанның мәдени мұрасын сақтау және ілгерілету үшін цифрлық технологияларды пайдалану керек. Ұлттық рәміздер мен дәстүрлерді кеңінен насихаттап, көпшілікке жеткізу үшін қазақтың, Қазақстанды мекендеп отырған басқа да ұлттардың ұлттық рәміздерін, дәстүрлерін, әдет-ғұрыптары мен құндылықтарын көрсететін цифрлық платформалар мен контентті дамытуға әбден болады.

Веб-сайттар, қосымшалар мен ойындар сияқты қазақ мәдениеті мен тарихынан шабыттанған цифрлық жобаларды жасауға жәрдемдесу де цифрлық қоғамның міндеті. Цифрлық кеңістікте әртүрлі бағыттарда еркін таратылатын және қолданылатын цифрлық мәдени феномендер құрастыру мүмкіндігі бар. Бұл мүмкіндік дәстүрлі мәдениетке қатысты және одан салыстырмалы түрде тәуелсіз жаңа мәдени құбылыстардың пайда болуына әкеле алады. Цифрлық кеңістікте бірлескен шығармашылық пен өндірістің жаңа формаларына жол ашылды, оның арқасында адам жай тұтынушы ғана емес, мәдени феномендерді құрастыру және таратудың белсенді қатысушысына айналады. Мысалы, тұтынушылар өздеріне дейінгі мәдени феномендердің – Қазақстанға қатысты алсақ, қазақ мәдениетінің – негізінде әртүрлі мем, видео, музыка және басқа да контент дайындап, оларды әлеуметтік желілер мен цифрлық платформаларда тарата алады. Осылайша ұлттық мәдени феномендер коммодификация объектісі ғана емес, тұлғаның өзін-өзі таныту және әлеуметтік коммуникация құралына, ал тұтынушылар мәдени өндіріс пен диффузияның белсенді қатысушыларына айналады. Қарапайым тұтынушының мұндай белсенді қызметі өндірушінің әрі қарайғы коммодификациясына ықпал етеді деуге болады, себебі жаңа өнімдер осыған дейінгі мәдени өнімдер мен символдарға жаңа мағына мен мән беріп, қалың көпшілікке қолжетімді етеді және жаңа территорияларда кеңінен таратады. Осылайша цифрлық кеңістік өндірушінің тұтынушыға бағытталған классикалық үлгісін бұзып, жаңа, екіжақты акторды, яғни өзінің қалаулары арқылы өндіріс үдерісіне қатысу мүмкіндігіне ие болған тұтынушы-өндірушіні қалыптастырады. Өндірістің мұндай формасы тәжірибе мен мүмкіндіктердің кеңірек қырларын ашуға қол жеткізеді, себебі өндіруші өндірістің дәстүрлі әдістерімен шектелуден арылады [151].

Сонымен қатар ұлттық контексті ескере отырып, цифрлық сауаттылықты қалыптастыру, яғни Қазақстанның ұлттық ерекшеліктері мен мәдени мәнмәтінін ескеретін цифрлық сауаттылықты үйрету бағдарламаларын дамыту қажет. Цифрлық сауаттылық қазіргі заман адамы үшін аса маңызды. Бір қарағанда қарапайым құбылыс сияқты болып көрінетін цифрлық сауаттылықтың компоненттерімен таныссақ, оның цифрлық жауапкершіліктегі маңызын түсінеміз. Сонымен цифрлық сауаттылықтың құрамдас бөліктері мынадай:

1) компьютерді игерудің базалық дағдылары: электрон пошта арқылы хат жаза білу, мессенджерді меңгеру, хатқа жауап бере білу, өзіне қажетті материалды интернеттен іздеп, таба білу;

2) сыни ойлай білу және интернеттен алынған ақпаратты күмәндану сүзгісінен өткізе білу, жаңалықтың дұрыс-бұрыстығын анықтай алу, вирус ресурстардан сақтану және т.б.;

3) әлеуметтік желілерді қолдана білу, оларда суреттер, бейнероликтер, өзінің жазбалары мен пікірлерін жариялай білу; (бұл дағдының цифрлық жауапкершілікке тікелей қатысы бар екенін ескерте кетейік); цифрлық қауіпсіздікті сақтау, жеке мәліметтерін қорғай білу және фейк мәліметтер мен алдаушылардан сақ бола білу; инновацияларға ашықтық, жаңа технологияларды игеруге қабілетті болу және оларды өмірде қолдануға дайын болу.

Цифрлық дағдыларды қалыптастыру үшін қазақ және орыс тілдерінде білім беру ресурстарын қолдау және тарату қазақстанның цифрлық қоғамның жаңа саласы цифрлық гуманитаристиканың міндеті болып саналады.

Ұлттық мүдделерді ескере отырып, цифрлық инфрақұрылымдарды табысты дамытуға болады, ол үшін Интернетке және технологияға қолжетімділікті бүкіл елге, соның ішінде шалғай және ауылдық жерлерге таратуға ықпал ететін цифрлық инфрақұрылымдарды дамытуға көбірек инвестициялар құю қажет, білім мен ресурстарға тең қолжетімдікті қамтамасыз ету үшін аймақтарда цифрлық білім беру және мәдени орталықтар құру да кезек күттірмейтін міндеттердің бірі.

Елімізде қарқынды өркендеп отырған цифрлық кәсіпкерлікке қазақ дәстүрлеріне бейімділікпен жәрдемдесу – Қазақстанның ұлттық дәстүрлері мен мәдениетіне негізделген цифрлық стартаптар мен кәсіпкерлік бастамаларды қолдаудың ажырамас бөлігі. Осы мақсатты көздей отырып, ұлттық бірегейлікті көрсететін цифрлық өнімдер мен қызметтердің дамуын ынталандыру үшін іс-шаралар мен конкурстар ұйымдастыру керек.

Белгілі қазақ философы Дәулетбек Раев атап көрсеткендей, «Жаһандану дәуірі адамзаттың алдына жаңа мақсаттар мен міндеттер қойып отыр. Осы мәселелерді шешу бүкіл дүниежүзі халқының, әрбір ұлттың, азаматтың негізгі міндетіне айналды. Жаһанданудың басты заңы – бәсеке болатыны ақиқат. Осының өзі адам санасының түбірлі өзгеруіне протофактор қызметін атқаруда». Біз талдаған цифрлық қоғамдағы жауапкершілік мәселесі де осы жаһандану үдерісі туындатқан көптеген мәселелердің бірі және оны оң тұрғыдан шешудің нақты жолдары бар екеніне көз жеткіздік деп ойлаймыз.

Жаһандану феномені бүгінгі таңда заманауи болмыс контекстінде мәдени, экономикалық, саяси және ақпараттық тұрғыда сарапқа салынуы мүмкін. Талдап-сараптаудың бұл түрлері үшін ортақ жағдай, ол олардың тұтастығы, ұқсастығы мен айырмашылығы гомогенділік немесе гетерогенділік жағынан көрініс таппақ. Америкалық әлеуметтанушылардың айтуынша, «мәдениеттің жаһандануы шектен тыс жағдайда жалпы кодтар мен практиканың трансұлттық кеңеюі (гомогендік) немесе әртүрлі мәдени гибридтер (гетерогендік) жасау үшін көптеген жаһандық және жергілікті мәдени ресурстардың өзар әрекеттесетін процесі ретінде қарастырылуы мүмкін. Гомогендікке бағытталған процесс көбінесе мәдени

империализммен, белгілі бір мәдениеттің басқа да мәдениеттерге әсер етуімен байланысты» - болмақ.

Міне мәдениеттегі осы бір ұлттық мәдениеттегі гомогендік және гетерогендік үдерістер оның имманентті қуатын шыңдаудан көрі өзіндік ішкі интенциясын әлсіретуге қызмет етіп жатқандығын байқаймыз. Оған Қ-Ж. Тоқаевтың: «Бұл қақтығыс геосаясатта немесе экономикада ғана болып жатқан жоқ. Тіпті мәдениет пен руханиятты, құндылықтар жүйесін, басқаша айтқанда, идеология саласын да шарпуда. Мұның бәрі тұтас мемлекеттердің және халықтардың қауіпсіздігіне зор кесірін тигізуі мүмкін. Халықаралық ахуалдың беталысы көңіл көншітпейді. Сондықтан Қазақстан Республикасы бұрын-соңды болмаған деңгейде біртұтас болуы керек», -деген көзқарасы куә. Бүгінгі жаһандану мәдени тұрғыда, бір жағынан, қазақтың ұлттық кодының тарнсұлттық кеңеюіне қызмет жасап, оның гетерогендік тұрғыда дамуына әкелсе, екінші жағынан, қазақ ұлттық кодының өзі-өзіне сенімділігін әлсіретуде десек артық айтпағандық. Ол жоғарыдағы Президенттің үстіміздегі жылғы Түркістанда өткен екінші құрылтайда айтқан сөзінде-ақ көрініс тауып тұр. Бұл бүгінгі қазақтың халықтық лирикалық әндері сөзіндегі «...күннен-күнге бара жатыр әлсіреп беріктілік» деген өлең жолдарында да айтылып жүр. Қазіргі мәдениеттегі гетерогендік үдерістер ұлттық құндылықтар жүйесіндегі түпнегіз кодтарды ыдыратуда, қазақтың өз мәдени тектамырынан оқшаулануы бой көрсетіп, тұлға бойында эгалитарлық ділді қалыптастырып жатқаны шындық. Осы ретте мәдени жаһанданудағы кейбір үдерістерді (тенденцияларды) Энтони Гидденс жаһандық тәуекелдің өсуімен, жергілікті мәдениеттің бұзылып, «фунаментализм мен космополитизм» арасындағы конфликттің пайда болуын атап, нәтижесінде «жаһандақ космополиттік қоғам» қалыптасатынын айтса, Ульрих Бек жаһандану мәдени тұрғыда неолибералистік идеологияны қалыптастырғанын, ал оның ұлттық шекараны бұзып «трансұлттық субъектілерді» сомдағаны, олардың БАҚ арқылы өрістегені, трансмәдени өмірдегі өзге мәдениетті қабылдау аясының кеңеюі, жаһандық мәдени индустриялардың ерекше деңгейде таралуы мәден космополитизмді өрістетіп, мәдени «гибритті әлемнің» қалыптасуын атап көрсетеді және бұлардың нәтижесінде мәдени метаой арқалы метасананың орнығу ықтималдылығын болжайды. Зигмут Бауман жаһандануды «ағымды әлем» ретінде анықтай отырып, мәдени мобильділік маңызды факторға айналып, мәдени жаһандану өз формасын үнемі өзгертіп отырады әрі оны бақылау қиынға соғуда деген идеяны көтереді. Осы тұста Қ-Ж. Тоқаевтың: «Қазір батыс елдерінде «анти-инфлюенсер» деген қозғалыс бірте-бірте қалыптасып жатыр», -дей келіп, «бұл қозғалыс интернет басылымдар арқылы» адамдарға, әсіресе жастарға тарайтын жалған мағлұматтарға күмәнмен қарайтынын ескертеді -дегеніне баса мән беру маңызды.

Қорытынды тұжырым ретінде Қазақстанның цифрлық кеңістігіндегі қауіпсіздік және этика мәселесін тағы да түйіндей кеткен дұрыс. Атап өтетін

жағымды бір жайт: Қазақстан Республикасының цифрлық даму, инновациялар және аэроөндіріс Министрлігі Цифрлық кодекстің және жасанды интеллекттің 2024-2029 жылдарға арналған Концепциясының жобасы жасалғанын және оларды дайындауда халықаралық тәжірибеге де назар аударылғанын хабарлады. Цифрлық Кодекс 2024 жылға жоспарланған заң жобаларының тізіміне енгізілді. Бұл құжатта қамтылатын мәселелер қатарында жасанды интеллект технологияларын қолдану ережелері, жасанды интеллект этикасы, ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету принциптері және тағы басқа маңызды мәселелер бар [152].

Мұның бәрін жүзеге асыру үшін ең алдымен азаматтардың саяси және құқықтық санасын нығайту қажет. Кейінгі уақытта көз жеткізгеніміздей, Қазақстан азаматтарының өздерінің азаматтық құқықтарын толғырырақ түсінуге сұранысы артып отыр. Олар қоғамның саяси және әлеуметтік өміріне белсене араласа бастады және бұл мәселелер бойынша нақты ақпарат алуға ұмтылады. Әрине, оған елімізде жүргізіліп отырған цифрландыру қарқынының күшеюі оң әсер еткені сөзсіз. Осы жағдайда ұлттық мәдени, әлеуметтік, ғылым, білім беру және тағы басқа салаларды цифрлық қауіпсіздік қатерлерінен және теріс әсерлерден заң жүзінде қорғауға бағытталған стратегиялар мен саясаттарды енгізіп қана қоймай, азаматтар арасында ұлттық құндылықтар мен моральдық қағидаттарға негізделген цифрлық технологияларды этикалық пайдалануды, тұлға мен қоғамның этикалық жауапкершілігін арттыруды кеңінен насихаттауы керек. Осы диссертация аталған үлкен іске қосылған теориялық және практикалық үлес болады деп үміттенеміз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Цифрлық қоғамдағы жауапкершілік мәселесін философиялық-антропологиялық тұрғыдан зерттеу нәтижесінде мынадай тұжырымдарға қол жеткіздік:

1. Қазіргі қоғам жай ғана ақпараттық емес, цифрлық қоғам. Цифрлық қоғамның қалыптасуының басты алғышарты – бүкіл адамзаттың ғана емес, жеке мемлекеттің экономикалық дамуы, себебі ол әлемдік экономикалық-қаржылық бәсекеден тыс қала алмайды, осы жарыста көштен қалмау үшін ол өмірінің барлық саласын цифрландыруға мәжбүр. Цифрлық қоғамның қалыптасуының келесі, уақыты жағынан алдыңғы алғышарттары – адамзат тарихында бірнеше ақпараттық революциялардың, яғни ақпаратты өңдеудің әртүрлі салаларындағы түбегейлі өзгерістерден туындаған өзгерістердің жүзеге асуы. Олардың нәтижесінде қоғам сапалы өзгерістерге ие болды. Демек, цифрлық қоғамның маңызды қалыптасу факторлары – адамның жасампаздық қабілеті, ғылым мен білімнің қарқынды дамуы. Бұл факторлар цифрлық қоғамның антропологиялық сипатын дәлелдейді.

2. Қазіргі цифрлық қоғам тез қарқынмен қалыптасты, сол себепті ғалымдар оны сипаттайтын категориялар тізбегін әлі толық анықтап болған жоқ. Десек те, «цифрлық қоғам», «цифрландыру», «еркіндік», «жауапкершілік», «жасанды интеллект», «киберэтика», «цифрлық гуманитаристика» категориялары цифрлық қоғамның мәнін ашуға жол салады;

3. Философиялық тұрғыдан талдағанда, еркіндік дегеніміз – адамның өзін, басқаларды, қалыптасқан жағдайларды өз қалауына сәйкес өзгерту мүмкіндігі мен нақты қабілеті, әлеуметтік идеал туралы идеялар контекстінде қабылданған құндылықтарды саналы таңдауы. Алайда қоғамнан тыс еркіндіктің болуы мүмкін емес. Бұл қағида жауапкершілік категориясын нақтылайды. Жауапкершілік – адамның әлемде, ең алдымен қоғамда адамгершілікті қалыптасуы, өзін-өзі жүзеге асыру және таныту үдерісінде мақсатты түрде қалыптасатын жеке қасиеті, бұл өзіне, басқаларға, әлеуметтік топқа, мемлекетке, тұтастай қоғамға қатысты бір нәрсені сақтау немесе дамыту міндетін түсінуді білдіреді. Еркіндік пен жауапкершіліктің осы классикалық түсініктері қазіргі цифрлық қоғам үшін де міндетті болуы шарт;

4. Компьютерлік технологиялар адамның еркін, кәсіби дамуында маңызды рөл атқаратыны сөзсіз, олар тұлғаның жалпы мәдени дамуына үлкен әсер етіп, еңбек пен танымда шығармашылықтың өсуіне ықпалын тигізеді, бастамашылдықты дамытып, адамгершілік жауапкершілікті, тұлғаның интеллектуалды байлығын көбейтеді, адамдардың өз өмірінің мәні мен адамның қоғамдағы және әмбебап әлемдегі мақсатын түсінуін күшейтеді. Тиісінше, цифрландырудың оң салдарларына мыналарды жатқызуға болады: цифрлық технологиялардың экономикалық және әлеуметтік әсері; жеке адамдар мен әлеуметтік топтардың ақпараттық қажеттіліктерінің өсуі; базалық және жаңадан пайда болған

қажеттіліктерді толық қанағаттандыру арқылы қоғамдық өмір сапасының артуы; халықтың дәстүрлі ақпараттық мәдениетінің жетілуі және қалыптасуы; кәсіптегі белсенділіктің жаңа формаларының пайда болуы, үлкен бәсекеге қабілеттілік пен ұлттық байлықтың артуы; қоғамдық еңбектің интеллектуализациялануы және оның өнімділігінің өсуі; жасанды интеллекттің маңыздылығының, үлесінің артуы (өндірісте ғана емес) және адамды алмастыратын басқару жүйелерінің пайда болуы; қоғамда бірыңғай ақпараттық кеңістіктің үстемдігі; әрбір азаматтың мемлекеттік құпия болып есептелмейтін және ұлттық қауіпсіздікке қауіп төндірмейтін ақпаратқа еркін қол жеткізуі. Технооптимистердің сөзімен айтсақ, барлық жаңалықтар, атап айтқанда, ақпараттық инновациялар ғалымдар мен инженерлердің жақсы ниеттерінен туындайды және қоғамды жетілдіру және жайлы ету, адамда шығармашылық әлеуетті дамыту, еркіндік пен мүмкіндіктерді кеңейту, әлеуметтік прогресс үшін автоматты түрде, идеалды түрде жүзеге асырылуы тиіс.

5. Десек те, компьютерлендіру мен цифрландырудың адам мен қоғамға белгілі бір қауіп төндіретіні жасырын емес. Кейінгі жылдардағы зерттеулер қазіргі цифрлық қоғамдағы цифрлық деп анықтайтын әртүрлі техноантропосферадағы прогрессивті түбегейлі өзгерістерге назар аударды. Сонымен қатар адамдардың дүниетанымында техноцентризмнің қалыптасуының тез және болжанбайтын әсерлерін және оның деструктивті салдарына байланысты туындаған экзистенциалды қауіптерді елемеуге болмайды. Әлем бейнесінің техноцентризмге айқын ауысуы мен ғылыми-техникалық прогрестің жетістіктері қазіргі адам мен қоғамның қарама-қайшы ерекшеліктерін, адамзаттың идеологиялық дағдарысын да туындатты.

6. Интернет мемлекеттік шекараларға қарамастан ақпарат пен идеяларды іздеуге, алуға және таратуға шынайы мүмкіндік береді. Алайда интернеттегі сөз бостандығы шексіз бола алмайды, ол тіпті қауіпті болуы мүмкін. Жеке тұлғаның өзін-өзі көпшілікке көрсету құқына басқа адамдардың заңды құқықтар мен мүдделеріне қайшы келгенге дейін ғана рұқсат етіледі. Сондықтан цифрлық қоғамда өмір сүріп отырған жеке тұлғаның да, бүкіл қоғамның да әлеуметтік жауапкершілігін күшейту аса маңызды. Адамның биологиялық ақыл-санасы барған қазір сандық ақыл-ойдың қоршауында болып отыр. Қазіргі адамзаттың басты міндеті – өркениет тарихында бұрын-соңды болмаған осындай жағдайды бақылауда ұстау, өйткені болып жатқан оқиғаларға жеке жауапкершілікті ғана емес, әлеуметтік жауапкершілікті өз мойнымызға алуға тиіспіз;

7. Цифрлық технологиялардың дамуы жаңа виртуал ортаны, киберкеңістікті, виртуал әлеуметтік желілерді қалыптастырды. Жаңа виртуалдық технологияларды белсенді дамыту қазіргі заман адамы өмірінің барлық салаларын түбегейлі өзгертті, индивидтерді біріктіріп, шекараларды жойды. Алайда осылайша жаһанданған әлемде тұлғаның өзінділігі, әрбір адамның құндылығы өте тез төмендеп отыр. Жоғары технологияларды кеңейту тұлғаны жалпылау, бір стандартқа бейімдеу, унификациялау, теңдестіру, тұлғасыздандыру, жалғыздыққа ұшырату

құбылыстарын туындатты және олар күн өткен сайын күшейіп отыр. Тұлғаның жауапкершілігінің төмендеуі, оның ғана емес, бүкіл қоғамның қызметінің мазмұны мен формасын өзгертті.

8. Цифрлық қоғамда білім алу мүмкіндіктерінің артуымен жүзеге асатын интеллектуалдық дамумен қатар, жалған ақпарат тарату, ақпараттық кеңістікті бұрмалау сияқты негативті құбылыстар да күшейе түседі. Бұқаралық ақпарат құралдары мен әдістерін пайдалану қоғамға әсер ету, оны билеу құралына айналады. Ақпараттық технологиялар адам санасына манипуляция жүргізудің де әдістерін жасады, осының салдарынан адам болмысты рационалды игеру қабілетінен айырылады. Техногенді өркениеттің дамуы тұлғаның қалыптасуы мен әлеуметтену үдерісіне де өз ықпалын тигізеді. Демек, цифрлық қоғамдағы жауапкершілік, жалпы этика мәселесі жан-жақты, терең зерттеуге түрткі болатын антропологиялық дағдарыс, бірегейлік мәселесі, құндылықтық-рухани трансформация. Ақпараттық, цифрлық технологиялар дәуіріндегі өзекті мәселенің бірі – виртуалды кеңістікті адамға қолайлы ететін этикалық ілім қалыптастыру.

9. Цифрлық этиканың негізгі принциптері ретінде модальдылық (ақпараттың қисындылығы және жүзеге асырылуы); гуманитарлық (құпияны сақтау, дәлдік, шынайылық, адалдық); айқындық (ақпараттың қолжетімдігі, жүйелілігі мен қолжетімсіздігі, пайдалану мүмкіндігі), жүйелілік; конструктивтілік (ақпараттың адамгершілік қағидаларына қайшы келмеуі, қазіргі заманға сай болуы, нормативтігі, ақпараттың көптігі) принциптерін атауға болады. Цифрлық әлемде «жақсы» да, «жаман» да емес, өзіңнің бар болмысында сақтап қалу өте маңызды;

10. Цифрлық қоғамға дамудың бұрынғыдан өзгеше, абсолютті жаңа даму параметрлері тән. Бұл ең алдымен ұрпақаралық қатынастардан айқын байқалады. Цифрлық технологиялар бүкіл қоғамның байланыс жылдамдығы мен қарқындылығын өзгертті, бірақ цифрлық ортаға қол жеткізу және тарту критерийі бойынша қоғамның елеулі стратификациясы анық байқалып отыр. Нәтижесінде, ұрпақаралық қатынастардағы шиеленістен бастап, адамның танымдық тәжірибесінің өзгеруі, ақиқаттың құнсыздануы, жалпы бақылау қаупінің күшеюі және еркіндіктің жоғалуы және тағы басқа бірқатар антропологиялық және әлеуметтік мәселелер туындады. Цифрлық қоғамдағы білім беру қызметі жас буынның қолына өте бастады, ол аға буынды барынша тәуелді, осал етіп көрсетеді. Аталған үдеріс тұлғаралық қатынастардағы иерархияны өзгертуді, құндылықтардың жаңа жүйесін құруды қажет етеді. Осы тұрғыдан алғанда, цифрлық қоғамдағы жауапкершілік мәдениетін қазақ халқының дәстүрлі ұлттық құндылықтары негізінде дамыту, ұрпақтар арасындағы қарама-қайшылықтарды шешуге ұмтылу қазіргі Қазақстан үшін аса маңызды.

11. Қорғауға ұсынылып отырған диссертация отандық философияның жаңа бағыты бойынша дайындалды. Цифрлық философия қазіргі заманғы философия ғылымының уақыты жағынан жас, бірақ перспективасы зор бағыты деп есептейміз, себебі оның аясында цифрлық қоғам, онда өмір сүріп отырған тұлғаның

ерекшеліктері, цифрландыру мен цифрлық құралдар, цифрлық гуманитаристика, жасанды интеллект мәселелерін, сонымен қатар әлеуметтік желілердің жеке тұлғаға теріс әсерлері және тағы басқа құбылыстардың салдарынан адамның өзінің тұлғалық және ұлттық сипаттарынан айрылу қаупін зерттеу қазіргі қоғам үшін аса маңызды екені күмәнсіз. Сол себепті қазіргі қазақ философиясының енді ғана қалыптасып жатқан осы бағыты зерттеуі тиіс міндеттер көп және олар цифрлық философияға қатысты мамандардың бәрінен үлкен ғылыми жауапкершілік пен ізденісті талап етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Tang D. What is digital transformation? //EDPACS. – 2021. – Т. 64. – №. 1. – С. 9-13. Accessed 20.11.2022.
2. Rosa H. Social acceleration: A new theory of modernity. – Columbia University Press, 2013.
3. Кант И. и др. Основоположения метафизики нравов. – DirectMEDIA, 1994.
4. Руссо Ж. Об общественном договоре. – DirectMEDIA, 1998. с. 84.
5. Мид М. Культура и мир детства. М.: наука, 1988. 430 б.
6. Платонов Р. С. История изучения этики Аристотеля в Институте философии РАН //Философия и культура. – 2022. – №. 12. – С. 90-105.
7. Гоббс Т. Избранные произведения: в 2 т./пер. с лат. и англ //ВВ Соколова. М.: Мысль. – 1989. – Т. 1. – С. 622.
8. Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре или принципы политического права. – 2020.
9. Кант И. Лекции по этике. – Республика, 2000.
10. Ницше Ф. Человеческое, слишком человеческое. – Litres, 2017.
11. Васильева О. С., Филатов Ф. Р. Психология здоровья человека. – 2007.
12. Capurro R. Information ethics in the African context //information ethics in Africa: cross-cutting themes. – 2013. – Т. 7.
13. Выготский Л. С. Психология развития человека. – Смысл, 2006.
14. Адлер А. Наука жить. – Litres, 2023. 256 б.
15. Гусейнов А.А. Этическая мысль. Т. 15 / Отв. ред. А.А. Гусейнов. - М.: ИФ РАН, 2015. - 361 с.
16. Floridi L. The ethics of information. – Oxford University Press, USA, 2013.
17. Маклюэн М. Понимание медиа: внешние расширения человека. – 2003. г. 45с.
18. Capurro R. NETZ. ÖKOLOGIEN Zur Ethik des Abfalls im Zeitalter digitaler Medialisierung.
19. Digital humanities in the Republic of Kazakhstan: Local solutions for global problems. <https://www.kaznu.kz/RU/16292/adverts/12163>
20. Нұрышева Г.Ж. «Қазақ философиясы» интернет-қоғамдастығы – ұлттық философиялық дүниетанымды дамытудың жаңа формасы «әлемдік философияның өзекті мәселелері» IV Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Астана, 2023 ж. 389 б.
21. Нысанбаев А. Н. Становление глобальной этики взаимопонимания //Вопросы философии. – 2017. – №. 8. – С. 11-19.
22. Кішібеков Д. Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең //Алматы: Ғылым. – 1999. – Т. 200.
23. Қасабек А. «Искание истины» Алматы : Ғылым, 1998. – 141б.

24. Ғабитов Т.Х. Қазақ этикасының теориясы мен тарихы: Жоғары және орта оқу орындары студенттері мен оқушыларға арналған оқу құралы. Алматы: ЖШС «Лантар Трейд», 2020. – 258 б.
25. Есім Ғ.Ғ. «Глобализм және егемендік». Саясат. 1999ж №5. 4б.
26. Раев Д., Елнур С. Қазақ мәдениетіндегі шешендік сөз өнері //Turkic Studies Journal. – 2023. – Т. 5. – №. 4. – С. 63-82.
27. Нұрмұратов С.Е. «Рухани құндылықтар әлемі» Философия және саясаттану ин-ты.Алматы. 2000ж. 56 б.
28. Нұрышева Г.Ж. «Өмірдің мәні: философиялық – антропологиялық талдау»
29. Бекежан Ө.Қ. «Техника феномені: әлеуметтік – философиялық талдау»
30. Құлсариева А.Қ. «Этика» Алматы: РИК, 2001ж.
31. Барлыбаева Г.Г. «Философская этика казахов» Под общ.ред. А.Х.Биржанова. Алматы.Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК.2018. -274с.
32. Ғылыми зерттеу жобалары https://iph.kz/issledovaniya/nauchno-issledovatel'skie-proekty-grantovy/?SECTION_ID=101
33. Владимиров В. Н. За цифровым поворотом: история продолжается //Историческая информатика. – 2019. – №. 3. – С. 31-42.
34. Тапскотт Д. Электронно-цифровое общество: Плюсы и минусы эпохи сетевого интеллекта //И. Дубинского. Киев: INT Пресс. – 1999.
35. Tapscott D., Ticoll D., Lowy A. Digital capital: Harnessing the power of business webs //Ubiquity. – 2000. – Т. 2000. – №. May. – С. 3-es.
36. Nikolenko K. Artificial Intelligence and Society: Pros and Cons of the Present, Future Prospects //Futurity Philosophy. – 2022. – Т. 1. – №. 2. – С. 54-67.
37. Хабермас Ю. Отношения между системой и жизненным миром в условиях позднего капитализма: дис. – Thesis, 1993.
38. Floridi L. The philosophy of information: ten years later //Metaphilosophy. – 2010. – Т. 41. – №. 3. – С. 402-419.
39. Morley J. et al. The ethics of AI in health care: a mapping review //Social Science & Medicine. – 2020. – Т. 260. – С. 113172.
40. Игнатъев В. И. Информационная перегрузка социальной системы и её социальные последствия //Социологические исследования. – 2017. – №. 7. – С. 3-12.
41. Лазар М. Г. Этико-гуманитарная экспертиза научно-технических проектов как элемент концепции устойчивого развития. Постановка Проблемы //Гуманитарные Аспекты Концепции Устойчивого Развития. Коллективная Монография. -Спб., Изд. РГГМУ, 2014. -216 С. – С. 37.
42. Левашов В. К. и др. Развитие информационно-коммуникационных технологий и перспективы гражданского общества //Социологические исследования. – 2016. – №. 9. – С. 13-20.

43. Емелин В. А. Киборгизация и инвалидизация технологически расширенного человека //Национальный психологический журнал. – 2013. – №. 1 (9). – С. 62-70.
44. Стивен-Давидовиц С. Все лгут. Поисковики, Big Data и интернет знают о вас все. М., 2018.
45. Kim S. J., Park K. S. Market share of the largest publishers in journal citation reports based on journal price and article processing charge //Science Editing. – 2020. – Т. 7. – №. 2. – С. 149-155.
46. Бекенова Ж. Н., Нұрышева Г. Ж., Амиркулова Ж. А. Цифрлық қоғамдағы тұлға болмысының ерекшеліктері және жауапкершілік мәселесі //Қарағанды университетінің хабаршысы Тарих. Философия сериясы. – 2023. – Т. 111. – №. 3. – 170-179 б.
47. Хамидов А. А. Свобода научного творчества и ответственность учёного. Монография / Под общ. ред. З. К. Шаукеновой. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2014. – 308 с.
48. Нұрышева Г.Ж. «Өмірдің мәні: философиялық – антропологиялық талдау». Алматы, 2011. – 348 б.
49. Жекебаева М. А. Философиядағы еркіндік пен жауапкершілік //Вестник КазНУ. Серия философии, культурологии и политологии. – 2015. – Т. 50. – №. 1.
50. Фромм Э. Человек для самого себя. – Litres, 2022.
51. Ключко, В. Е., Галажинский, Э. В., & Залевский, Г. В. (2000). Самореализация личности: системный взгляд.
52. Фромм Э. Бегство от свободы. - М.: Прогресс-Универс, 1995. - 672 с.
53. Moor J.H. Reason, Relativity, and Responsibility in Computer Ethics // Computers and Society. 1998. March. – P. 14-21.
54. Артемов В.М. Нравственность и свобода. М., 2007. ст.17
55. Блэкберн С. Этика: краткое введение. – 2007.
56. Марченко М. Н. Государство и право в условиях глобализации. – 2019.
57. Гусейнов А. А. Великие моралисты. – Izd-vo" Respublika", 1995.
58. Кант И. Сочинения: в 6 томах. – 1964.
59. Кудрявцев В. Н., Малеин Н. С. Правовое поведение, его субъекты и пределы //Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 1980. – №. 3. – С. 31-40.
60. Толстой Л. Н. О присоединении Боснии и Герцеговины к Австрии //Толстой ЛН Полн. собр. соч. М.: Худож. лит. – 1956. – Т. 37. – С. 232-242.
61. Кораблева Г. В. и др. Философский энциклопедический словарь. – ИНФРА-М, 1997.
62. Франкл В. Человек в поисках смысла //М.: прогресс. – 1990. – Т. 368. – С. 21.

63. Bekenova, Z., Müürsepp, P., Nurysheva, G., & Turarbekova, L. (2022). Artificial Intelligence, Value Alignment and Rationality. *TalTech Journal of European Studies*, 12(1), 79-98.
64. Arnold T., Kasenberg D., Scheutz M. Value Alignment or Misalignment--What Will Keep Systems Accountable? //Workshops at the thirty-first AAAI conference on artificial intelligence. – 2017.
65. Bostrom N. Are we living in a computer simulation? //The philosophical quarterly. – 2003. – T. 53. – №. 211. – C. 243-255.
66. Bryson J. J. Patency is not a virtue: the design of intelligent systems and systems of ethics //Ethics and Information Technology. – 2018. – T. 20. – №. 1. – C. 15-26.
67. Watch A. I. Defining Artificial Intelligence 2.0 //URL: <https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/handle/JRC126426>. – 2021.
68. Chalmers D. J. The singularity: A philosophical analysis //Science fiction and philosophy: From time travel to superintelligence. – 2016. – C. 171-224.
69. Shulman C., Bostrom N. Sharing the world with digital minds //Rethinking moral status. – 2021. – C. 306-326.
70. Soares N., Fallenstein B. Aligning superintelligence with human interests: A technical research agenda //Machine Intelligence Research Institute (MIRI) technical report. – 2014. – T. 8.
71. Maxwell N. The world crisis—And what to do about it: A revolution for thought and action. – 2021.
72. Montag C., Diefenbach S. Towards homo digitalis: important research issues for psychology and the neurosciences at the dawn of the internet of things and the digital society //Sustainability. – 2018. – T. 10. – №. 2. – C. 415.
73. Kerikmäe T. Et al. Legal Person-or Agenthood of Artificial Intelligence Technologies //Acta Baltica Historiae et Philosophiae Scientiarum. – 2020. – T. 8. – №. 2.
74. Joamets K., Chochia A. Access to Artificial Intelligence for Persons with Disabilities: Legal and Ethical Questions Concerning the Application of Trustworthy AI //Acta Baltica Historiae et Philosophiae Scientiarum. – 2021. – T. 9. – №. 1.
75. Smuha N. A. The EU approach to ethics guidelines for trustworthy artificial intelligence //Computer Law Review International. – 2019. – T. 20. – №. 4. – C. 97-106.
76. Gabriel I. Artificial intelligence, values, and alignment //Minds and machines. – 2020. – T. 30. – №. 3. – C. 411-437.
77. Sutrop M. et al. Challenges of aligning artificial intelligence with human values //Acta Baltica Historiae et Philosophiae Scientiarum. – 2020. – T. 8. – №. 2. – C. 54-72.
78. Metcalf K. N., Kerikmae T. Machines Are Taking Over-Are We Ready? //SAC LJ. – 2021. – T. 33. – C. 24.
79. Moor J. H. Reason, relativity, and responsibility in computer ethics //Acm Sigcas Computers and Society. – 1998. – T. 28. – №. 1. – C. 14-21.

80. Lee W. W., Chan A. K. K. Computer ethics: An argument for rethinking business ethics //2nd World Business Ethics Forum: Rethinking the Value of Business Ethics, Hong Kong Baptist University, 1-12 December 2008. – 2008.
81. Floridi L. The philosophy of information: ten years later //Metaphilosophy. – 2010. – Т. 41. – №. 3. – С. 402-419.
82. Floridi L. On the intrinsic value of information objects and the infosphere //Ethics and information technology. – 2002. – Т. 4. – №. 4. – С. 287-304.
83. Аршинов в. И., Гримов о. А., Чеклецов в. В. Философские проблемы информационных технологий и киберпространства //философские проблемы информационных технологий и киберпространства Учредители: Пятигорский государственный университет. – №. 2. – С. 39-60.
84. Floridi L. The Informational Nature of Personal Identity // Minds and Machines. 2011. No. 21(4). – P. 549-566.
85. Капурро Р. Информационная этика //Информационное общество. – 2010. – Т. 5. – №. 5. – С. 6.
86. Capurro R. Intercultural information ethics: Foundations and applications //Journal of Information, Communication and Ethics in Society. – 2008. – Т. 6. – №. 2. – С. 116-126.
87. Capurro R. Privacy. An intercultural perspective //Ethics and information technology. – 2005. – Т. 7. – С. 37-47.
88. Brey P. Disclosive computer ethics //ACM Sigcas Computers and Society. – 2000. – Т. 30. – №. 4. – С. 10-16.
89. Liu A. The meaning of the digital humanities //pmla. – 2013. – Т. 128. – №. 2. – С. 409-423.
90. Кригер Е. Э. Характеристики цифрового общества и принципы образования в нем //Вестник РГГУ. Серия «Психология. Педагогика. Образование». – 2018. – №. 4 (14). – С. 29-39.
91. Piwowar H., Priem J., Orr R. The Future of OA: A large-scale analysis projecting Open Access publication and readership //BioRxiv. – 2019. – С. 79.
92. Хамидов А. А. Свобода научного творчества и ответственность учёного. Монография / Под общ. ред. З. К. Шаукеновой. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2014. – 308 с.
93. Васильева О.С., Филатов Ф.Р. Психология здоровья. Феномен здоровья в культуре, психологической науке и обыденном сознании. Ростов/Дон, 2005. С. 110–186.
94. Зарубина Н. Н. Теоретические основания анализа непреднамеренных социокультурных последствий развития цифровых технологий: актуализация подхода Л. Мамфорда // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Философские науки. 2020. № 3. С. 85–97.
95. Rodrigues R. S., Abadal E., De Araújo B. K. H. Open access publishers: The new players //PLoS One. – 2020. – Т. 15. – №. 6. – С. e0233432.

96. Адлер А. Понять природу человека. СПб.: Академический проект, 1997. 256 с.
97. Floridi L. The philosophy of information: ten years later //Metaphilosophy. – 2010. – Т. 41. – №. 3. – С. 402-419.
98. Benson, Paul, 1987, “Freedom and Value”, The Journal of Philosophy, 84(9): p.465–486.
99. Белл Д. Социальные рамки информационного общества / Д. Белл // Новая технократическая волна на Западе. М.: Прогресс, 1986. – С. 330-342.
100. Балабекұлы Д. Қазіргі заманғы Қазақстанның ақпараттық кеңістігі: әлеуметтік-философиялық талдау: филос. д-ры (PhD) дис.: 6D020100: қорғалды: 23.12.20 / Д. Балабекұлы.[б.ж.] – Алматы. 2020. – 122 б.
101. Vedder A. Expert knowledge for non-experts: Inherent and contextual risks of misinformation //Journal of Information, Communication and Ethics in Society. – 2005. – Т. 3. – №. 3. – С. 113-119.
102. Berlin I. The pursuit of the ideal //Moral Disagreements. – Routledge, 2013. – С. 193-203.
103. Тоффлер Э. Третья волна. – Издательская группа АСТ, 2002. 776 с.
104. Попова Н. Г. Научная статья как ядро социотехнической сети по производству знания //Социология науки и технологий. – 2017. – Т. 8. – №. 1. – С. 68-84.
105. Попова Н.Г., Меренков А.В., Шкурин Д.В. Национальная специфика российских научных журналов в контексте их продвижения в международные базы данных // Социология науки и технологий. 2018. Т. 9. № 2. С. 38–55.
106. Шабашев В.А., Щербакова Л.Н. Тенденции цифрового неравенства / равенства в современном мире // Социологические исследования. 2016. № 9. С. 3–12.
107. Швецов А.Н. Информационное общество. Теория и практика становления в мире. М.: Красанд, 2012. 280 б.
108. Bekenova Z., Amirkulova Z., Meirbaev B. Цифрлық трансформация аясындағы ғылыми этика //Вестник КазНУ. Серия философии, культурологии и политологии. – 2023. – Т. 83. – №. 1.
109. Капурро Р. Информационная этика // Информационное общество. 2010. Вып. 5. – С. 6-15. (Capurro R. Information Ethics. Information society. 2010. Vol. 5. – P. 6-15.)
110. Floridi L. The philosophy of information: ten years later //Metaphilosophy. – 2010. – Т. 41. – №. 3. – С. 402-419.
111. Эпштейн М. Н. Творческое исчезновение человека. Введение в гуманологию //Философские науки. – 2009. – №. 2. – С. 91-105.
112. Четверикова О. Трансгуманизм может уничтожить человека //URL: <http://kolokolrussia.ru/s-nashey-kolokolni/olga-chetverikovatransgumanizm-mojet-unichtojit-cheloveka>.

113. Ремизова Р., Виноградова О. За рамками биологической эволюции: что такое трансгуманизм //РБК. Тренды. - 2022.-08.06.-URL: [https://trends. rbc. ru/trends/futurology/60d2e2329a79471fc59e12e8](https://trends.rbc.ru/trends/futurology/60d2e2329a79471fc59e12e8) (дата обращения: 20.08. 2022). – 2022.
114. Степин В. С. Перелом в цивилизационном развитии. Точки роста новых ценностей //Глобальное будущее. – 2013. – Т. 2045. – С. 10-25.
115. Коданева С. И. Трансформация интеллектуальной собственности под влиянием развития искусственного интеллекта //Социальные новации и социальные науки. – 2021. – №. 2 (4). – С. 132-141.
116. Назаров В. Н. Цифровой двойник как субъект информационной этики // Этическая мысль. 2020. Т. 20, № 1. С. 142-154
117. Бодрийяр Ж. Прозрачность зла / пер. Е. Марковской, Л. Любарской. СПб.; М.: Добросвет, 2012. 260 с.
118. Вебер М. Наука как призвание и профессия // Вебер М. Избранные произведения / пер. с нем. Ю. Н. Давыдова. М.: Прогресс, 1990. С. 707–735.
119. Bostrom N. Transhumanist Values // Review of Contemporary Philosophy. 2005. Vol. 4. P. 3–14.
120. Bostrom N. A History of Transhumanist Thought // Journal of Evolution and Technology. 2005. Vol. 14. P. 56–106.
121. Сазеева И. Б., Грошева Т. Н. Антигуманистический характер философии трансгуманизма // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. 2017. № 3 (77). Ч. 1. С. 122–126.
122. Braidotti R. Posthuman critical theory //Critical posthumanism and planetary futures. – 2016. – С. 13-32.
123. Тхостов А. Ш. Блеск и нищета трансгуманизма // Место и роль гуманизма в будущей цивилизации / под ред. Г. Л. Белкиной, М. И. Фроловой. М.: Ленанд, 2014. С. 186–198.
124. Wolfe C. What Is Posthumanism? Minneapolis: U of Minnesota P, 2010 //Ebrary. Web. – 2012. – Т. 28.
125. Джумайло О. А. Двойничество персонажей как ресурс постмодернистской исповедальности: роман Мартина Эмиса «Информация» //Вестник Пермского университета. Российская и зарубежная филология. – 2010. – №. 6. – С. 163-171.
126. Чижевский Д.И. К проблеме двойника (Из книги о формализме в этике) // Вокруг Достоевского: в 2 т. Т. 1: О Достоевском: Сб. статей / Ред. А.Л. Бем; сост., вступ. ст. и коммент. М. Магидовой. М.: Русский путь, 2007. С. 54–73.
127. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / Пер. В.П. Визгин, Н.С. Автономова. М.: Прогресс, 1977. 488 с.

128. Bruynseels K., Santoni de Sio F., van den Hoven J. Digital Twins in Health Care: Ethical Implications of an Emerging Engineering Paradigm // *Frontiers in Genetics*. 2018. No. 9. P. 11–37.
129. Domingos P. The master algorithm: How the quest for the ultimate learning machine will remake our world. – Basic Books, 2015.
130. Froehlich T. J. A Not-So-Brief Account of Current Information Ethics: The Ethics of Ignorance, Missing Information, Misinformation, Disinformation and Other Forms of Deception or Incompetence // *BiD*. – 2017. – №. 39.
131. Кантор В.К. Любовь к двойнику. Двойничество – миф и реальность русской культуры // *Филос. Журн. / Philosophy Journal*. 2013. Т. 11. № 2. С. 107–125.
132. Логинов Е. Л., Шкута А. А. Искусственный интеллект и BIG DATA для управления социумом в условиях стратегических бифуркаций: цифровой двойник человека как партнера-клиента-оппонента органов управления // *Искусственные общества*. – 2019. – Т. 14. – №. 3. – С. 4-4.
133. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы (Digital Kazakhstan) – бұл Қазақстанды цифрландыруға бағытталған мемлекеттік бағдарлама, қосымша ақпарат Digital Kazakhstan сайтында (<https://egov.kz/cms/kk/digital-kazakhstan>)
134. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827>
135. Тоқаев Қ.-Ж. Мемлекет басшысы Digital Bridge форумының пленарлық отырысында сөз сөйледі. URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-digital-bridge-forumynyn-plenarlyk-otyrysynda-soz-soyledi-2881144> Қаралған күні 24.12.2023.
136. Ғабитов Т.Х. Қазақ этикасының теориясы мен тарихы: Жоғары және орта оқу орындары студенттері мен оқушыларға арналған оқу құралы. Алматы: ЖШС «Лантар Трейд», 2020. – 258 б.
137. Бекенова Ж., Амиркулова Ж., Мююрсепп П. Diversity of information reality and human existence in the modern technogenic world // *Аль-Фараби*. – 2022. – Т. 78. – №. 2. – С. 15-29.
138. Ниязова Г. Ж., Миндетбаева А. А., Марипов Ш. А. Цифровая трансформация образования и исследования возможности создания цифровых учебных контентов // *Вестник Академии педагогических наук Казахстана*. – 2020. – №. 5. – С. 5-12.
139. Бекежан Ө.Қ. Техника феномені: әлеуметтік-философиялық талдау. Монография. Атырау: Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, 2016. – 232 б.
140. Шаханов М. Компьютербасты жарты адамдар (Рухсыз күш формуласы). Тандамалы жырлар, балладалар, дастандар, әндер. – Алматы: «Нұрлы әлем», 2003. – 200 б.
141. Қасабек А. Ғибратты ғұмыр/жалпы ред. басқ. Ж.Қ.Түймебаев. Алматы: Қазақ университеті, 2023. – 404 б.

142. Сыздыкова Д. Т., Ташимова А. Т. Жаһандану дәуіріндегі абайдың «толық адам» тұжырымдамасы //эль-Фараби. – 2021. – Т. 74. – №. 2.
143. Барлыбаева Г. Философская этика казахов //Под общ. ред. АХ Бижанова. Алматы, Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК. – 2018.
144. Nurysheva G., Amrebayeva Z., Amrebayev A. The Kazakh Ethical Tradition and Anti-Nuclear Ethics //Energy Justice Across Borders. – 2020. – С. 71.
145. Сапарова Д.Р. Культурное пространство цифрового поколения дисс...док. философии (PhD): 6D020400- Культурология/КазНУ им. аль-Фараби. - Алматы, 2020
146. Нұрышева Г.Ж. Философия: оқулық/ Дарын, 2024. – 282 б.
147. Мусабекова Г., Таирова Б., Бекенова Ж. Ұлттық идеология және қазақ дүниетанымы //эл-Фараби. – 2023. – Т. 82. – №. 2. – С. 109-121.
148. Nurlanova K. Человек и мир: казахская национальная идея //Central Asian Journal of Art Studies. – 2017. – Т. 2. – №. 2.
149. Нұрмұратов С. Е. Рухани құндылықтардың қалыптасуы мен дамуы (Әлеуметтік-философиялық талдау): Философия ғыл. док. ғыл. дәр. алу үшін д. дисс. авт. 09.00. 11. – 2000.
150. Ритцер Д., Степницки Д. Әлеуметтану теориясы. – 2018. 10-басылым. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2018. -856 б.
151. Нұрышева Г.Ж. Философия пәнінен хрестоматия. II том. Алматы: Дарын, 2023. – 350 б.